

MŰHELY

Angelusz Róbert–Tardos Róbert

A KONSZOLIDÁCIÓ/INTERSZEKCIÓ FOGALOMPÁR PERSPEKTÍVÁI A SZOCIOLÓGIÁBAN*

1. A konszolidáció és interszekció fogalmai mind ez idáig nem váltak átütő erejű, széles körben használt terminussá az elmúlt évtizedek szociológiájában, különösen ha olyan, manapság divatos fogalmakkal vetjük egybe, mint például az individualizáció, a globalizáció vagy a diskurzuselméletek különböző kifejezései. Sőt valószínűleg tartjuk, hogy a diszciplína művelői közül is aránylag kevesen figyeltek fel Peter Blau ezzel kapcsolatos makroszociológiai törekvéseire. Ami a konszolidáció fogalmát illeti, a laikus olvasó ezzel kapcsolatban nyilván a köznapi jelentésre – rendezettség, stabilitás, kiszámíthatóság stb. – gondol először. Noha nem állíthatjuk, hogy e mindennapi szóhasználatnak ne lenne reális kapcsolata a szóban forgó szociológiai terminussal, maga Blau viszonylag szigorú, egyértelműen operacionalizált, empirikusan is lehatárolt módon kezeli a kifejezést. Célszerűnek tűnik, hogy elsőként – részben a köznapi használatától, részben a szociológiai irodalomban alkalmazott rokon fogalmaktól elhatárolandó – ezt próbáljuk meg kissé jobban körbejárni.

A blaiu strukturális fogalomhasználatban voltaképpen egy terminuspárosról van szó, ahol az interszekció és a konszolidáció kifejezés egymás inverzei. Valójában a különböző paraméterek által kijelölt társadalmi térben a változók vagy azoknak megfelelő pozíciók egymással való összefüggése áll a középpontban. Az interszekció és a konszolidáció maximális foka két eszmei végpontot jelenít meg. Erős interszekció akkor áll fenn, ha a szóban forgó paraméterek függetlenek egymástól, gyakorlatilag korrelálatlanok,¹ míg a konszolidáció magas foka a változók erős összefonódását, szoros korrelációját jelzi.

* Cikkünk annak az előadásnak átdolgozott változata, melyet a Bertalan László emlékére a BKÁE-n 2002-ben rendezett konferencián tartottunk. Köszönet illeti írásunk két anonim bírálóját, több lényeges kiegészítésre, helyenként pontosításra hívták fel figyelmünket. A cikk egy 2003-ban indult kutatás (OTKA T043747) előtanulmányának műfaji jellegzetességeit viseli magán; az eredeti szerkezetet nem kívántuk utólag "felstilizálni". Mivel szándékunk szerint az írás a vizsgált fogalompáros elméleti és empirikus implikációit állítja középpontba, Blau munkásságával csak az értelmezéshez szükséges mértékig foglalkozunk. Hasonlóképp, a cikk empirikus részleteiben is inkább a megközelítésben rejlő analitikus lehetőségeket kívánjuk műhelyszerűen felvillantani, mint már korábban körvonalazott kutatási hipotézisek részletes vizsgálatát nyújtani.

¹ E fogalmak definícióját lásd Blau–Schwartz (1984: 11–12), illetve Blau (1994: 14–15).

A fogalompár Peter Blau munkásságának késői strukturalista szakaszához köthető, ennek jellegzetes elemét képezi.² E szakasz sok tekintetben annyira eltérő vonásokat mutat a pályafutás induló időszakához képest, hogy nem alaptalan akár kutatói paradigmaváltásról is beszélni. Az első szakasz alapvető teoretikus teljesítménye, a csereelmélet kidolgozása³ jobban ismert (s talán elismert) a nemzetközi és hazai szociológiai irodalomban, mint az éles strukturális fókuszával, helyenként a formális jegyek egyoldalú hangsúlyával több kritikát magára vonó későbbi vonulat. Az alapvetően mikromegközelítésű, cselekvéseméletileg jól értelmezhető csereelméleti koncepció jó kapcsolódási lehetőséget teremtett a későbbiekben az olyan szemléleti iskolák (mint például a *rational choice*) számára is, amelyek a szociológiát a közgazdaság elméleti apparátusa (így pl. az optimalizáció, egyensúly terminusai) felől kívánták megújítani. A hetvenes évek eleji szemléleti fordulat után Blau erősen eltávolodott ettől a gondolati iránytól, ez azonban nem jelentette, hogy a strukturális szemléletmód akár marxista, akár Durkheim vagy Parsons által fémjelzett szociológiai főváltozataira kapcsolódott volna rá – eltekintve attól a nem jelentéktelen körülménytől, hogy az előbbiekhöz hasonlóan szemlélete erőteljesen makroirányba fordult. A marxi vagy parsonsi paradigmától való eltérés kézenfekvő – a tőke (vagy tőkék) fogalmát nem vonja be, de a kulturális-szocializációs magyarázó elvektől ugyanolyan határozottsággal tartja távol magát.⁴ Igaz, a társadalmi integráció problémáját ő is kiemelten kezeli, de a normatív mozzanatok helyét nála a strukturális interdependenciák, a társadalmi diverzitásból adódó kölcsönös összefüggések, interakciós áthatások veszik át. Ennyiben felfogása Durkheimével – főleg annak a társadalmi munkamegosztásra épülő organikus szolidaritás gondolatával (Durkheim [1893] 2001) – rokon, a strukturális elemet azonban említett szemléleti fordulata után ő még inkább “purista” módon, a kulturális elem gyakorlati kiiktatásával kívánta érvényesíteni.⁵ Ebben az értelemben a szociológia klasszikusai közül talán leginkább – a “formális szociológiát” megalapozó – Simmel felé mutatható ki kapcsolódási szál.⁶

2. Az elmúlt évtizedek szociológiai irodalmának nem egy terminusa közel áll a fenti definíció tartalmához. Mindenekelőtt a státuskikristályosodás, illetve a státusinkonzisztencia Lenski által bevezetett fogalmaira (1954, 1966) gondolunk, melyek mögött hasonló tartalmak – dimenziók közti összefüggések, illetve kongruenci-

2 E szakasz jellegadó művei: *Inequality and Heterogeneity* (1977), *Crosscutting Social Circles* (társszerző J. Schwartz, 1984), *Structural Contexts of Opportunities* (1994).

3 Lásd *Exchange and Power in Social Life* (1964), de már ebbe az irányba mutat az ugyancsak jelentős szervezetszociológiai munka, a *Dynamics of Bureaucracy* (1961) több megfigyelése is. Blau talán legismertebb munkája, a rétegződés- és mobilitáskutatás terén máig alapműnek számító – Duncannel közösen írt – *The American Occupational Structure* (1967), megközelítését tekintve bizonyos átmenetet képez a korai és késői periódus között.

4 Blau nem csak nem beszél (sem anyagi, sem másfajta) tőkékről, de a különböző erőforrások relatív súlyát sem a priori, hanem – meghatározott kritériumok alapján – az empirikus összefüggéseikre építve határozza meg.

5 Erre a kutatásstratégiai okokból talán érthető konceptuális túlfeszítésre Blau pályafutása utolsó szakaszában írt összegző munkáiban (1994, 1998) maga is némiképp önkritikusan tekint.

6 A strukturalista vonulat központi munkájaként tekinthető *Crosscutting Social Circles* irodalmában Simmel a legtöbbet hivatkozott klasszikus szerző, maga a cím is egyfajta hommage, a már Simmel által kultivált fogalomra utalva. A könyv későbbi kiadásának bevezetésében Blau explicit módon is kiemeli a szerzőt strukturalista fordulatának intellektuális előzményei közt.

ák/inkongruenciák – állnak.⁷ Jelentős eltérés azonban, hogy míg Lenski megközelítése alapvetően cselekvéseméleti és az egyéni szinthez kapcsolódó, addig Blaunál kifejezetten strukturális, az egyénnel közvetlen összefüggésbe nem hozható attribútumokról van szó. Lenski olyan jelenségeket kísérelt megmagyarázni e fogalom (fogalmak) segítségével, hogy a státuskonzisztenciának (sőt a tartalmi hangsúlyokat tekintve még inkább az –inkonzisztenciának) milyen tipikus cselekvési következményei vannak (mint például deviáns magatartás vagy politikai radikalizmus). Bár hasonló kérdésekkel – például a különféle konfliktusok környezeti feltételeivel – Blau is foglalkozott, nála mindez makrostrukturális vonatkozásokban, emergens attribútumok összefüggéseiben jelent meg. Megítélésünk szerint a konszolidáció és interszekció fogalmi páros a blaiu struktúrafelfogás olyan központi elemei, amelyek markánsan megkülönböztetik más szociológiai megközelítésektől (sőt ezen belül akár a más típusú strukturális elméletektől is).

Lényeges további különbség a fogalompáros terjedelme. Bár maga Lenski (1954) még a különböző pozíciók tág keretével indul (s a különböző típusú pozíciók összefüggésének kérdése későbbi opusa egy passzusában – Lenski 1966: 408 – is az itt tárgyalthoz hasonló kontextusban jelenik meg), hangsúlyos kérdésfeltevése (így a problémának bizonyos viselkedésmódokra, politikai preferenciákra való vonatkoztatása) a vertikálisan jól operacionalizálható változókhoz köti (mint az iskolai végzettség, foglalkozási presztízs, jövedelem, sőt felfogásában a faji-etnikai tényező). Még jellemzőbb ez a mozzanat a státuskonzisztencia/inkonzisztencia, státuskristályosodás fogalmak későbbi konceptualizálásaira. Blaunál a pozíciók, paraméterek – a társadalmi tér – egy jóval átfogóbb felfogásáról van szó. Olyanról, ahol az előbbi – inkább graduális – paraméterek mellett a nominális paraméterek is hasonló súllyal, kitüntetett szereppel jelennek meg.⁸ Tehát az egyenlőtlenség mellett a heterogeneitás egyike a blaiu makroszociológia – az előbbivel ekvivalens – fókuszainak. Sok szerzővel ellentétben Blaunál a pozíciók relevanciája nem eleve adott vagy teoretikusan levezethető, hanem empirikusan meghatározható és meghatározandó tényező. Különböző társadalmak, különböző szintű entitások között – legyen szó területi egységek különböző szintjeiről vagy akár iskolai közösségekről – jelentős eltérések lehetnek abból a szempontból, hogy a különböző pozícióknak mekkora a szerepe a csoportközi kontaktusok – alapkritériumként tekintett – rátájának meghatározásában.⁹

Noha kétségtelen, hogy a Blau-féle fogalompárhoz Lenski terminusai állnak legközelebb, néhány további rokon megközelítésre is indokolt röviden kitérni. A szociológiai tőkemegközelítések, így mindenekelőtt Bourdieu (1983) tőketipológiája kapcsán olyan fogalmak kerülnek kifejtésre, mint a különböző tőkefajták közti (re-)konverzió, és ami még közvetlenebbül kapcsolatos, a különböző tőkefajták kumulálódása, koncentrációja (vagy éppen szétválása), egy-

7 A Lenski-féle fogalom hazai alkalmazására lásd Kolosi (1987) és Róbert (1987).

8 Más lapra tartozik, hogy Lenski maga is fontosnak tartja hangsúlyozni, a státuskonzisztencia (-kristályosodás) fogalma a rétegződés egy nem vertikális dimenzióját jeleníti meg. Egyéni szinten ez a konszolidáció/interszekció fogalompárral rokonítja. Amiről azonban ebben a vonatkozásban beszélünk, az a mögöttes változók vertikális és nem vertikális, graduális, illetve nominális jellege, amely megkülönböztetés Blau esetében jóval hangsúlyosabb.

9 A két gondolati irány közti divergencia, egymásra vonatkoztatásuk hiányának jellegzetes megnyilvánulása, hogy a státuskristályosodás elméletének négy évtizedét áttekintő tanulmány (Smith 1996) Blauval, illetve az interszekciós-konszolidációs fogalompárossal egyáltalán nem foglalkozik.

máshoz viszonyított dominanciája. Bourdieu-nél azonban mindez sok tekintetben közelebb áll a Lenski-féle cselekvéseméleti felfogáshoz – legalábbis erős nála az a törekvés, hogy a relatív nagyság alapján megkülönböztetett domináns tökefajta (az elméleti építménye másik kulcskategóriáját képező) habitustípusok magyarázatául szolgáljanak.

Egy inkább strukturalista, mint cselekvéseméleti párhuzam a Parsonstól eredeztethető interpenetrációs probléma. Itt az elméleti rokonság alapja a különböző alrendszerek közti differenciálódás vagy éppen áthatás foka. Túl messzire vezetne mindennek részletesebb taglalása, azonban kétségtelen, hogy az interszekció fogalmával az alrendszerek szétválása, a konszolidációéval ezek áthatása, vagy éppen összecsúsítása, egymásnak való alárendelődése hozható kapcsolatba. E rendszerelméleti felfogásoktól azonban jellegében eltér a Blau-féle struktúrafelfogás, amely a funkcionális problémákkal szinte egyáltalán nem foglalkozik.

3. Blau elméleti építménye, amely alapvetően egy formális, deduktív, a dinamikus szempontokat csak alkalmilag beemelő, egyfajta anatómiai vázat kínáló konstrukció, fokozatos változáson ment keresztül, melyben az elmélet empirikus tesztelése, az alkalmazott operacionalizáció és maguk a kutatási eredmények jelentős szerepet játszottak. A statikus jellegre utaló előbbi megfogalmazás nem teljesen hű abban az értelemben, hogy látens módon maga az interszekciós mozzanat is dinamikus elemet visz be az építménybe.¹⁰ Még határozottabban ilyen elem a mobilitás mozzanatának sajátos megjelenése a teoréma-együttesében – egyidejűleg a függő és a független változók közt. A mobilitás problematikájának beemelése önmagában is a dinamikus elemet implikálja, és még inkább ezt a következtetést sugallja a független és függő változók közti párhuzamos megjelenés.¹¹

Blau ennek kapcsán egy – inkább elvi megfontolásokon, mint empirikus eredményeken alapuló – érdekes paradoxont fejt ki utolsó összegző művében (Blau 1994: 45–46): míg (függő változóként) a mobilitás a változók közti nagyobb átmetszéssel, az interszekció nagyobb fokával nő, addig (független változóként) az tételezhető fel, hogy a társadalmi mobilitás nagyobb foka a konszolidációt növeli, mivel az inkongruens relációk kongruenssé válását ösztönzi. Ez kétségkívül lényeges dinamikus mozzanat Blaunál. Egy sajátos visszacsatolási mechanizmus (ahogy ő nevezi, egyfajta szervomechanizmus) meglétét fejt ki, amely az interszekciós mechanizmusok által generált strukturális változásokat, átrendeződéseket lelassítja, a stabilitást fenntartva, esetleg helyreállítja.

Immár nem Blaura hivatkozva, hanem saját olvasatunkban: a szóban forgó összefüggés-láncolatot – több etapra bontva, némiképp leegyszerűsítve – a következőképpen fogalmaznánk meg. A társadalmak stacioner állapotainak megfelelő konszolidált szerkezeteket – akár belső feszültségek, akár külső hatások (mint például a globalizációs folyamatok) által generált – társadalmi változások bontják meg, és hoz-

10 Itt indokolt említeni Nan Linnek a blai elemekből építkező, azt néhány ponton tovább is fejlesztő struktúraelméletét, mely három alaptézisre (az erőforrások ereje, a pozíciók ereje és a kötések ereje) épül. Nan Lin hangsúlyozza, hogy egy strukturált társadalomban a pozíciók ereje tétel mindig megelőzi a kötések ereje tételt. Jóllehet ez alapvetően egy konszolidációs tényezőre történő utalás, maga Nan Lin kifejezetten nem foglalkozik ezzel a fogalompárossal.

11 A statikus és dinamikus metszet együttes érvényesítésére tesz kísérletet Grusky (1994) abban a tipológiai-ajában, ahol a rétegződés alapparaméterei közt egyebek mellett a státuskristályosodást és – mint dinamikus elemet – a rigiditást is bevonja.

zák létre az interszekció fogalma által jellemzett inkongruens viszonyokat. Mindez azután olyan mobilitási folyamatokat generál, amelyek – legalábbis rövid távon – tovább fokozzák a különböző szférák, társadalmi pozíciók interszekciós divergenciáit. Hosszabb távon azonban a mobilitási logika, ellenkezőleg, ahhoz vezet, hogy korábban inkongruens elemek „helyükre kerüljenek” (a mobilitást hordozó személyek a materiális stb. pozíciók olyan együttesét, s az interakciós viszonyokat tekintve olyan körök társaságát fogják keresni, amelyek – lehetőleg a már elért kedvezőbb pozíciók alapján – jól illeszkednek egymással.) Ami végeredményben – már egy más konstellációban – ismét egy konszolidációs hangsúlyt eredményez.¹²

A fentieket rövidre vágva:

1. Konszolidáció --- társadalmi változás → interszekció
2. Interszekció → mobilitás → interszekció
3. Interszekció → mobilitás → konszolidáció

Még jobban elszakadva a blau terminológiától, de a probléma elvi lényegénél maradva, érdemes a tönniesi fogalomrendszer egy olyan elemét segítségül hívni, amely különböző halmazállapotú képződményeket különböztet meg (Tönnies 1922). Mivel a kristályosodás fogalma amúgy is közvetlenül kapcsolható a konszolidációhoz, talán nem erőltetett ez az analógia, amely révén szilárd struktúrák cseppfolyóssá válására (lásd interszekció), majd újbóli megszilárdulására (lásd konszolidáció) utalunk. Persze mindez nagyfokú absztrakciót és egyfajta formálszociológiai látásmódot feltételez – valójában a konkrét megjelenési formák a történeti szituáció, a társadalmi körülmények függvényében a legkülönfélébbek lehetnek (itt említendő ismét, hogy Blau – alapvetően keresztmetszeti jellegű – empirikus elemzési keretének ez a dinamikus mozzanat már nem képezte részét).

4. Az itt tárgyalt teoretikus innováció minden bizonnyal kevésbé keltette volna fel figyelmünket, ha nem szolgált volna egyúttal egy nagyszabású empirikus vizsgálat alapjául. Ennek kapcsán már e fogalom pár operacionalizálásának módjáról is beszélhetünk. A csoportközi kapcsolatok középpontba helyezett témája nem csak a Blau munkásságán végighúzó társadalmi integrációs problematikához illeszkedik közvetlenül, hanem a társadalmi hálózatok elemzésének a hetvenes-nyolcvanas években fellendült irányzatához is. A Granovetter általi – az adott megközelítés módoiban paradigmaticusá vált – erős/gyenge kötés megkülönböztetést (Granovetter 1974) akár közvetlen előzményként is tekinthetnénk, ha Blau a gyenge kötések integratív szerepéhez nem más elméleti szálak igénybe vételével, a heterogeneitás és interszekció terminusain keresztül jutott volna.¹³ A csoportközi kontaktusok kitüntetettnek tekintett problémáját a házasodási interakción keresztül ragadta meg, és elemzési egységül az amerikai nagyvárosok mintái szolgáltak. Az egyenlőtlenség és heterogeneitás, valamint az interszekció/konszolidáció (mint független változók) nagyvárosonkénti paraméterei is ebből az adatbázisból adódtak. Az empirikus ered-

12 Egyik anonim bírálónk interpretációja, mely szerint az itt tételezett konszolidációs kristályosodás/lezárlás sokszor csak évtizedes, esetleg generációs perspektívában alakul ki, nem ellentétes mindezzel, sőt gondolatmenetünk pontosításában ösztönzőnek is bizonyult.

13 Kifejezett hivatkozás a szerzőre csak Blau késői összegző munkájában, s ott is inkább csak érintőlegesen jelenik meg. Valószínűleg az is szerepet játszott ebben, hogy Granovetternél eredetileg kifejezetten mikro-, míg Blaunál hangsúlyos makromegközelítés érvényesült.

mények az elméleti hipotézisek jórészt megerősítették – így a csoportközi házasodás gyakorisága szinte valamennyi vonatkozásban a heterogeneitással, sőt (ami voltaképpen nem annyira triviális) az egyenlőtlenség nagyságával, ugyanígy az interszekció fokával nőtt.

Az elmélet szempontjából néhány paraméter, mindenekelőtt a faji hovatartozás kritikus esetnek bizonyult. A heterogeneitás szempontjából tételezett összefüggés csak az interszekciós-konzolidációs paraméter bevonása után mozdult a várt irányba (ott sem egész egyértelműen) – jelezve, hogy pusztán strukturális, összetételbeli jellegzetességek nem adnak teljes magyarázatot minden társadalmi jelenségre. Blau az ilyen és ehhez hasonló (iskolai közösségekben végzett későbbi felvétele során a nem paraméterével kapcsolatos), az elméletnek ismét csak ellentmondó eredmények nyomán vezette be – voltaképpen már kulturális előfeltevést kifejező – “konszenzus-klauzuláját”.¹⁴ Eszerint (Blau 1994: 80) a strukturális összefüggések érvényesülésének feltétele, hogy a népességben nincs konszenzus bizonyos paraméterek meghatározó szerepére vonatkozóan a csoportokon belüli és csoportközi kontaktusok szempontjából – egyszerűbben szólva, nem léteznek csoportközi kontaktust korlátozó előítéletek. Végül is Blau meghajolt az empirikus tények súlya alatt, mikor munkásságának késői szakaszában¹⁵ elméleti engedményre kényszerült a kulturális mozzanatok – korábban merev – felfüggesztését illetően. Egyik legfontosabb empirikus megállapítása egyébként éppen az volt, hogy a konzolidációs összefüggések más dimenziókkal leginkább korreláló, legfontosabb mozzanata a vizsgált amerikai közegben a faji hovatartozás. Ez az eredmény maga is azt sugallja, hogy kulturális tényezők (értékrendszer, konszenzusok, illetve előítéletek) alapvetően befolyásolják mind a strukturális tényezők hatását, mind az interszekciós-konzolidációs szindrómák konkrét megjelenési formáját.

5. Bár a formálszociológiai megközelítés árnyoldalaiként is értelmezhető, jelzett problémák kétségtelen kihívást jelentenek a Blauból kiinduló elméleti építkezés számára, az eddigi eredmények olyan lehetőségeket is felvillantanak, amelyek az empirikus kutatásokban esetleg közvetlenebb módon – például komparatív jelleggel – is hasznosíthatók. Nem látjuk elvi akadályát annak, hogy a Blau-féle strukturális paramétereket éppúgy alkalmazhassuk egész társadalmak, különböző országok összehasonlításakor, mint ahogy ő ezt területi egységek, városok közt megtette. Az ilyen összehasonlító vizsgálatoknak ugyanúgy meglehet a maguk jogosultsága, mint ahogy például a társadalmi mobilitás esetében ma már természetszerű.

Egy ilyen típusú összehasonlítás természetesen feltételezi azoknak a releváns társadalmi paramétereknek a kijelölését, amelyek a vizsgált országok közt valamennyiben, vagy legalábbis nagy részében, jelentős szerepet játszanak. Ilyenek mindenekelőtt a graduális változók közül a különböző tőkefajták (amelyekről előzőleg Bourdieu kapcsán már említést tettünk). De nagy jelentőségűek az olyan nominális változók is, mint például a nem vagy az etnikai és a vallási heterogeneitás. Az életkori-generációs tagozódás tényezője is bevonandó, noha e

14 Nem utolsósorban a Blau által közelségelvként megjelölt posztulátumnak az empirikus elemzési keretbe való közvetlen bevonása miatt bírálja a megközelítést Skvoretz (1998) – aki egyébként maga is közreműködött például az interszekciós-konzolidációs fogalompáros operacionalizálásának matematikai-statisztikai finomításában (még ha javaslatai – például az interszekció-konzolidáció és a heterogeneitás közti interakciós változó bevonására – eddig csak részben valósultak is meg).

15 Peter Blau 84 éves korában nemrégiben, 2002 elején hunyt el.

paraméter Blau érdeklődését kevésbé keltette fel. Kétségtelen, az elmélet nem könnyen kezelhető paraméteréről van szó. Maga a változó minemősége, a graduális vagy nominális jelleg szempontjából való besorolhatósága is kérdéses. Formális kritériumok alapján Blau inkább graduális tényezőnek tekintette, azonban számos olyan életciklushatár létezik (mint például nagykorúság, nyugdíjba menés), amelyek akár jogi szabályozás, akár gazdasági, kulturális (vagy egyszerűen biológiai) kondicionálás nyomán viszonylag éles határvonalú elkülönülést eredményeznek egyes korcsoportok között (ez egyben példa arra, hogy a graduális és nominális változók megkülönböztetése viszonylagos). A területi klasszifikáció – így az urbánus és rurális településtípusok megkülönböztetése – szintén olyan szempont, amely Blau empirikus vizsgálataiban kisebb szerepet játszott (ezek ilyen szempontból eleve homogén nagyvárosi közegre korlátozódtak – noha a régió tényezője valamelyest mégis megjelenítette e dimenziót).

Végül egy, a mi térségünkben feltehetően nagyobb szerepet játszó tényező, a politikai hovatartozás, pártállás dimenziója merül fel olyan nominális változóként, amely tapasztalataink (sőt egyes empirikus eredményeink szerint is) fontos szerepet tölt be a személyközi interakciók szerveződése szempontjából. Olyan – weberianus alapokra építkező – modern struktúrafelfogások, melyek a társadalom tagozódásában a hatalomnak kitüntetett szerepet juttatnak, maguk is a politikai dimenzió hangsúlyos figyelembevételét sugallják. Ha a kutatási eredmények arra vallanak, hogy a politikai platformoknak fontos szervező szerepük van a tagoltság egésze szempontjából, ebből önmagukban is fontos strukturális következtetések adódhatnak.

6. Természetesen ilyen – némiképp áthangszerelt – megközelítés sem lehetséges bizonyos problémafókuszok, értékelési szempontok megjelölése nélkül, mint ahogy ezek Blaunál is mindvégig világosan kirajzolódnak. Az egyenlőtlenség és heterogeneitás párosát tekintve, az előbbinek inkább a hátrányait, az utóbbinak viszont inkább az előnyeit hangsúlyozza. Másfelől az interszekció-konzolidáció végpontjai közül inkább az interszekció pozitívumait emeli ki mint a csoportközi kommunikációt, s össztársadalmi értelemben a makrointegrációt elősegítő tényezőt. (Hozzá kell azonban azt is tenni, hogy függő változóinak egy fontos csoportja, a konfliktusok szempontjából nem riad vissza attól az ellentétes jellegű következtetéstől sem, hogy egészében véve a konfliktusok sűrűsége, a deviáns esetek előfordulása is az interszekció arányában emelkedik – amit aztán az empirikus eredmények is alátámasztottak. A fent említett szervomechanizmus tételezése is bizonyíték arra, hogy Blau ténylegesen felismerte a jelzett értékfókusz ambivalens jellegét.)

Nem lehet megkerülni azt a kérdést sem, hogy a heterogeneitás és a csoportközi interszekció hangsúlyozása nem rejt-e magában eleve valamilyenfajta apologetikai jelleget a lehetséges osztálykülönbségek bagatellizálásával, a határok elmosásával. Blau pályája maga sem mentes ezektől a kételyektől; időskori összegző munkájában kísérletet is tesz ezek exponálására, és a felmerült problémáknak egy, a kritikai elemeket hangsúlyosabban megjelenítő reflektálására. Ennek során azokkal a körülményekkel, történelmi szituációkkal is részletesebben foglalkozik, amelyek közt az osztálykonfliktusok élesebben jelentkeznek.¹⁶

16 Itt hivatkozik például Blau Tillynek az egyenlőtlenséggel, történelmi osztálykonfliktusokkal kapcsolatos munkáira. Charles Tilly egyébként – nem utolsósorban blauí nyomdokokon – maga is fontos munkát jelentett meg az elmúlt években a nominális-kategorialis megkülönböztetéseknek a tartós társadalmi egyenlőtlenségek kialakításában és megmerevítésében betöltött szerepéről (Tilly 1998).

Úgy véljük, a jelzett értékambivalenciák bizonyos fogalmi pontosítások révén maguk is mérsékelhetők. Ennek során kísérletet teszünk az interszekció-konzolidáció fogalompáros egy – épp a blau megkülönböztetésen alapuló – árnyaltabb felfogására. Mindenekelőtt a graduális és a nominális komponsek megkülönböztetésére gondolkunk. Bizonyos fokú konzolidáció megléte nominális alapon szerveződő csoportok fennmaradásához, határaik fenntartásához szükségesnek tűnik. Jóllehet tudvalevőleg nem áll tőlünk távol a kapcsolathálózati megközelítés, ez egyben annak hangsúlyozását is jelenti, hogy a csoportviszonyok lebomlása, *network*-szerű szerveződésekben való teljes feloldódása legalábbis ellentmondásos folyamat, amennyiben a társadalom integrációs szerveződésének gyengüléséhez is hozzájárul.

A társadalmakban természetesen mindenkor léteznek csoportok és *network*-szerű alakzatok egyaránt. Mindig léteznek kontúros határvonalakkal körülvett társas szerveződések, és olyanok, amelyek esetében inkább a határok változékonysága vagy éppen azok áthidalása a jellegadó ismérv. Az előbbieket egyfajta stabilizáló szerepet töltenek be, az utóbbiak inkább a társadalmi flexibilitás hordozói. Persze ezek súlya, optimális aránya társadalmilag-történetileg változik. A sokak (Beck, Castells és mások) által hangsúlyozott individualizáció mai körülményei közt inkább a *network*-jellegű képződményekre terelődött a figyelem. Anélkül, hogy ennek realitását kétségbe vonnánk, most inkább arra helyeznénk a hangsúlyt, hogy ezeknek a divatáramlatoknak a háttérben kissé elsikkad az az integrációs és érdekérvényesítő szerep, amit a legkülönbözőbb méretű, funkciójú csoportok a mai társadalomban is betöltenek.

7. Blau felfogásában arról ugyan nincs szó, hogy a csoportok jelentőségét a fenti szerzőkhöz hasonlóan alulértékelné, kétségtelen azonban, hogy a csoportintegráló tényezőkhöz viszonyítva a csoportközi kapcsolatokat helyezi előtérbe. Ennek során ideális állapotként főleg azt a mozzanatot emeli ki, amikor nominális pozíciókhoz, ilyen értelemben vett csoportkülönbségekhez nem társulnak graduális (különböző erőforrásokon alapuló) egyenlőtlenségek. Ezt az értéktételezést magunk is elfogadjuk (persze tudván azt, hogy itt tényleg ideális, a valóságban csak korlátozottan realizálható törekvésről van szó), azonban – épp Blau-ból kiindulva – szükségesnek látjuk az interszekció-konzolidáció jelenségeinek (a nominális-graduális tipológia alapján) további két esetét is megfontolni. Következő sémánk e különböző változatokat és a velük kapcsolatos feltételezett optimumokat kísérli meg sorra venni.

1. táblázat

A konzolidáció/interszekció három alaptípusa és optimumként tételezett értékei (teljes konzolidáció: ***, teljes interszekció: 0)**

A konzolidáció/interszekció alaptípusai	Optimum
Graduális-graduális	***
Nominális-nominális	**
Nominális-graduális	0

Úgy gondoljuk, az első sor tartalma – ahol gyakorlatilag különböző típusú erőforrások összekapcsolódásáról van szó – nem szorul különösképpen részletes indoklásra.

(És most eltekintünk az örökölt és szerzett erőforrások közötti, valójában nagyon is lényeges megkülönböztetéstől). Ha a teljes egyenlőség elvi lehetőségét kizárjuk, és a társadalomban bizonyosfajta teljesítményelvek érvényesülését indokoltnak tartjuk, akkor az interszekciós-konzolidációs optimumnak valahol a közbülső sávban kell elhelyezkedni – ha ezt persze nehéz is egyértelműen meghatározni, s bizonyára a társadalmi-történeti kontextustól sem független.

Kevésbé magától értetődő már a séma közbülső sorának optimumállítása, mely szerint az az eset tekinthető optimálisnak, mikor a nominális tényezők összekapcsolódása nem jár teljes mértékű interszekcióval, noha a kapcsolat némileg mérsékelt, mint a graduális-graduális esetben. Két fő érvünk van arra vonatkozóan, hogy nem lenne ideális, ha a szóban forgó érték a teljes korrelációhiányt kifejező zérus lenne. Az első érv többség és kisebbség viszonyával, a kisebbségi csoportok stabilitásával és önfenntartó-érdekvényesítő képességével kapcsolatos. Hogy egy nagyon egyszerű példát vegyünk: ha egy kisebbségi csoport egyenletesen lenne elszórva az országban (vagyis a kisebbségi és területi pozíció között a kapcsolat a teljes interszekciót kifejező zérus korreláció lenne), akkor mindenképpen megnehezülnének az identitásörző csoporton belüli kommunikáció feltételei. Persze ami az ellenpólust illeti, a konzolidáció egy ponton túl már szegregációhoz vezetne, ami legalább annyira nem volna kívánatos.

A másik érv más természetű – a csoportok határainak kontúrosságával, jellegadó vonásaik megformáltságával, röviden kulturális stílusával kapcsolatos.¹⁷ A társadalmak kulturális pluralizmusa feltételezi, hogy létezzenek egymástól jól megkülönböztethető, stílusukban is kongruens csoportok, ami viszont a kulturális vonások bizonyos együttjárását, tartós átfedését feltételezi. Ha e vonatkozásban teljes interszekció érvényesülne, ez egyben a szóban forgó kontúrok elmosódását, jellegtelen homogenizációt eredményezne.

Ami a harmadik sor tartalmát, a nominális és graduális pozíciók összefüggését és az itt optimális esetben feltételezett teljes interszekciót illeti – erről fent már szó esett, és talán nem szorul további magyarázatra.

8. A fenti megkülönböztetések mindazonáltal nem jelentik, hogy az interszekció-konzolidáció fogalompárosát ne kezelhetnénk generikusan, valamely társadalomra vagy egyes csoportjaira általánosan jellemző vonásként – mint ahogy előzőleg ilyen összefüggésben említettük például a társadalmi mobilitás egy megfelelőjeként. A lehetségesnek gondolt komparatív vizsgálatok nemcsak az egyedi korrelációpárosokon alapuló mátrixok, hanem a szerveződés egészére jellemző mutatók kidolgozását is igénylik.

Ilyen lehetséges mutató például a főkomponens-elemzés (vagy annak kategoriális változók bevonását is lehetővé tevő megfelelői) főkomponense, amely azt mutatja, hogy különböző dimenziók között mennyire erős (a többszörös korreláció alapuló) belső szerveződés. Blau maga valójában csak tényezőkénti többszörös korrelációs mutatót alkalmazott – amire az előbb utaltunk, tulajdonképpen egy ezeken alapuló, másodlagos szintű összefüggés-mutató.

Az ilyen elemzés önmagában is fontos terméke, hogy a belső szerveződésben mely paraméterek játszanak vezető szerepet (mint említettük, Blau például hasonló elemzések nyomán az amerikai társadalomra nézve a faji-etnikai hovatartozást jelölte meg ilyen szerepben).

17 Network, stílus és identitás kölcsönös összefüggéseiről lásd White (1992).

A komparatív elemzés során azonban – akár országokat, akár regionális egységeket hasonlítunk össze – az átfogó mutató mellett az egyenlőtlenség és heterogeneitás részjellemzőit is érdemes figyelembe venni. Ezek együttese alapján az ideáltipikus pólusos esetek közötti árnyalatokhoz is közelebb juthatunk. Míg a mai világban viszonylag ritka, és inkább csak a periférián elhelyezkedő tradicionális társadalmakban fordul elő a magas konszolidáció/ alacsony interszekció konstellációjának az indiai kasztrendszerre jellemző esete, legalábbis a fejlett európai társadalmak közelebb állnak a magas interszekcióval jellemezhető pólushoz. Ezen belül azonban több közbülső eset is megkülönböztethető, különösen ha az egyenlőtlenség és heterogeneitás mutatóit is bevonjuk. Például a mai Oroszországra nagy egyenlőtlenség és – legalábbis a korábbi szovjet viszonyokhoz képest – alacsonyabb heterogeneitás lehet jellemző. De a fejlett zónán belül is különbség lehet az olyan régiók – például a skandináv országok régiója – között, ahol az egyenlőtlenség és a heterogeneitás egyaránt viszonylag alacsony, és az olyan régiók, országok között – itt említhetnénk például Hollandia kulturális pillérekre épülő esetét –, ahol szintén alacsony egyenlőtlenséghez nagyobb heterogeneitás társul.

A keresztmetszeti komparatív elemzéseken kívül azonban persze a longitudinális megközelítés is lehetséges a szóban forgó mutatók alapján. Ezt akkor is érdemes hangsúlyozni, ha tudjuk, milyen nehézségek állnak fent a többváltozós elemzések dinamikus összehasonlítása esetén. Például a cseppfolyósság-szilárdság-kikristályosodás fent említett jelenségei nem utolsósorban ilyen elemzések révén érhetők tetten. Ugyanakkor az ilyen elemzéseket is össze lehet kapcsolni keresztmetszeti összehasonlításokkal, amelyek maguk is hozzájárulhatnak a folyamatok dinamikájának megértéséhez.

9. Noha jelen dolgozatunk célja mindenekelőtt a megközelítésben rejlő elméleti és empirikus lehetőségek felvillantása volt, és jelen keretek közt ilyen irányú konkrét elemzések csak korlátozottan lehetségesek, a rendelkezésünkre álló adatbázis alapján ilyen jelleggel néhány összehasonlításra tettünk kísérletet. Három adatbázisunk: az 1986–87-es kulturális-interakciós rétegződésvizsgálat, az 1997–98-as kapcsolathálózati felvételünk és a 2001-es ISSP Társas kapcsolatok modul.¹⁸ Bár az egyes felvételek tematikája, változókészlete nem esett egybe – mindegyiknek megvolt a maga sajátos fókusza –, néhány, a konszolidáció szempontjából fontos paraméter azonban egymásnak megfeleltethető, vagy legalább egymáshoz hasonló módon volt előállítható. Így mindenekelőtt különböző (anyagi, kulturális, szociális, politikai) tőkefajtákat közelítő erőforrás-jellemzők, s emellett olyan demográfiai és egyéb tényezők, mint a nem, életkor, aktivitás, lakóhely. Persze az sem mellékes, hogy mindhárom esetben viszonylag nagy, 1500 főt meghaladó országos reprezentatív mintával dolgozhattunk.

18 Az 1986–87-es adatok a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és az ELTE Szociológiai Intézet TÁRKI által lebonyolított kulturális-interakciós rétegződésvizsgálatából, az 1997–98-es adatok az MTA–ELTE Kommunikációs Kutatóközpont network-felvételéből valók, míg a 2001-esek forrása az ISSP Social support–Social network modul TÁRKI által lebonyolított magyarországi felvétele. Az előző két vizsgálat a szerzők, az utóbbi Utasi Ágnes irányításával folyt le.

Az említett korlátozott keretek alapján ezúttal egy szűkebb elemzésre, minde-
nekelőtt a matematikailag egyszerűbb graduális erőforrások bevonására tettünk
kísérletet.¹⁹ Először ezeket a korrelációkat és az egész összefüggést jellemző
főkomponensértékeket mutatjuk be a három időpontra vonatkozóan.

2. táblázat

**Az erőforrás-komponensek közti korrelációs mátrixok és főkomponens-mutatók
1986–87-re, 1997–98-ra és 2001-re vonatkozóan** (Pearson-féle korrelációk
együtthatók, főkomponens-elemzések eigenvalue- és magyarázatértékei,
valamint faktorsúlyai)

1986–87 (n=2975)				
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat- hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 2,10 Magyarázat: 52,4%
Kulturális	0,48	0,35	0,33	0,76
Vagyoni		0,34	0,29	0,74
Kapcsolath.			0,39	0,72
Politikai				0,68
1997–98 (n=1793)				
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat- hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 2,16 Magyarázat: 54,1%
Kulturális	0,55	0,36	0,36	0,79
Vagyoni		0,42	0,26	0,78
Kapcsolath.			0,36	0,72
Politikai				0,64

19 Ami az egyes alapváltozókat és azok időbeli megfeleltetését illeti, ez legegyszerűbben a kulturális erőforrásoknál valósul meg, melyet mindhárom időpontban a kérdezett iskolai végzettségének aránylag megbízható mutatójával mértünk. A vagyoni helyzet indexének alapjául ugyancsak minden esetben a háztartás tartós felszerelési tárgyakkal való ellátottsága állt (a felmért tárgyak köre – az ellátottsági helyzet alakulásának megfelelően – változott a három vizsgálat közt eltelt másfél évtized során, de ez inkább a mutató érvényességét erősítő, mint gyengítő körülmény). A kapcsolathálózati erőforrásokat minden alkalommal (egy önmagukban is több komponensből álló) többdimenziós – erősebb és gyengébb típusú kötéseket is magába foglaló – modellben közelítettük meg, ezek alapelemei az 1987-es és 1997–98-as esetekben egymást aránylag nagyobb mértékben fedték át (e módszertani részletekről lásd Angelusz–Tardos 1998), a 2001-es ISSP-felvétel esetében ez az átfedés némileg kisebb volt (bár az alapkategorizációk között az általunk alkalmazott magyar változat esetében itt is előfordulnak mind erős, mind gyenge kötésű kapcsolatok). A politikai erőforrások legtöbb bizonytalansági tényezőt magukba rejtő mutatói az egyes időpontokban a politikai érdeklődés intenzitására, illetve a politikai tárgyú kommunikáció gyakoriságára vonatkoztak.

2. táblázat folytatása

2001				(n=1524)
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat-hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 2,06 Magyarázat: 51,5%
Kulturális	0,50	0,39	0,28	0,77
Vagyoni		0,43	0,20	0,76
Kapcsolath.			0,36	0,76
Politikai				0,60

Jóllehet – részben a bevont paraméterek szűk körére, részben az alkalmazott mutatók bizonyos egyenetlenségeire tekintettel – itt is hangsúlyozni kell az elemzés kísérleti jellegét, e kereteken belül az eredmények bizonyos részleges következtetések levonására mégis alapot adnak. A legegységesebb benyomás a kirajzolódó minta nagyfokú stabilitása. A bevont négy erőforrásfajta alapján a főkomponens-elemzések (első) eigenvalue-értékei és magyarázatai jószerint állandóak, de ezen belül az egyes komponensek súlyáról és sorrendjéről is hasonló állapítható meg. Lényegében ugyanez mondható a kiinduló korrelációs mátrix konkrét értékeiről is. Az egyetlen említésre méltó mozzanat a politikai involváltság tényezőjének valamelyes súlyvesztése az összefüggés-együttesben, viszont leginkább épp erre a tényezőre vonatkozatható a mutató részlegessége (a fogalom kevés és inkább szubjektív besoroláson alapuló – az érdeklődés fokára, illetve az ilyen irányú kommunikáció gyakoriságára irányuló – lefedettség).

Egy módszertani megfontolás alapján a fenti számításokat oly módon is ellenőriztük, hogy az adott esetben különböző skálaszintű és -fokú változókat egységesítettük. Ekkor minden változót – ordinális szinten – azonos kategóriaszámú közös nevezőre hoztunk, hogy a korrelációk mértéket illetően a skálázási eltérésekből adódó (tehát nem tartalmi) különbségeket kiszűrjük. Egy „konzervatív“ megközelítés alapján ez a közös nevező a háromszaltatú skála lett. Mint a lábjegyzetben részletesen is bemutatott értékek jelzik – noha a korrelációs értékek így a szűk skálának megfelelően kis mértékben szinte mindennütt csökkentek –, a kirajzolódó minta gyakorlatilag nem változott. Ugyanez vonatkozik a főkomponens-értékekre is (sőt ott a konkrét értékek is alig változtak).²⁰

Elsietett volna azonban arra következtetni, hogy a rendszerváltás teljességgel érintetlenül hagyta a strukturális összefüggések ilyen elemeit, erre további részletesebb elemzések is figyelmeztetnek. Nem alaptalan az a feltevés, hogy a korábbi struktúrák

20 1987: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni: 0,43, kulturális-kapcsolathálózati: 0,32, kulturális-politikai: 0,35, vagyoni-kapcsolath.: 0,28, vagyoni-politikai: 0,27, kapcsolath.-politikai: 0,36. Főkomponens: kulturális: 0,75, vagyoni: 0,70, kapcsolathálózati: 0,69, politikai: 0,68. Magyarázat: 50%.
1997–98: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni: 0,47, kulturális-kapcsolathálózati: 0,32, kulturális-politikai: 0,32, vagyoni-kapcsolath.: 0,37, vagyoni-politikai: 0,20, kapcsolath.-politikai: 0,34. Főkomponens: kulturális: 0,75, vagyoni: 0,73, kapcsolath.: 0,72, politikai: 0,61. Magyarázat: 48%.
2001: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni: 0,44, kulturális-kapcsolathálózati: 0,33, kulturális-politikai: 0,27, vagyoni-kapcsolath.: 0,38, vagyoni-politikai: 0,21, kapcsolath.-politikai: 0,32. Főkomponens: kulturális: 0,74, vagyoni: 0,74, kapcsolath.: 0,73, politikai: 0,60. Magyarázat: 49%.

interszekciós jellegű széttöredezése legelőször és legátütőbb módon a centrumokban ment végbe, és hogy ennek specifikus érvényesülését a meglévő adatok alapján leginkább településtípusok szerint – a főváros/vidék, tulajdonképpen települési centrum/periféria megkülönböztetés alapján – kereshetjük. A Budapestre külön is elvégzett elemzések valóban sajátos mintát rajzolnak ki az előzőkhöz képest.

3. táblázat

Az erőforrás-komponensek közti korrelációs mátrixok és főkomponens-mutatók Budapestre vonatkozóan, három időpontban (Pearson-féle korrelációs együtthatók, főkomponens-elemzések eigenvalue- és magyarázatértékei, valamint faktorsúlyai)

1986–87 (n=629)				
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat-hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 1,72 Magyarázat: 43,1 %
Kulturális	0,29	0,21	0,17	0,62
Vagyoni		0,25	0,21	0,68
Kapcsolath.			0,32	0,69
Politikai				0,64
1997–98 (n=363)				
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat-hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 2,10 Magyarázat: 52,4%
Kulturális	0,40	0,34	0,35	0,73
Vagyoni		0,46	0,27	0,74
Kapcsolath.			0,37	0,76
Politikai				0,67
2001 (n=300)				
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat-hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 2,0 Magyarázat: 51,5%
Kulturális	0,36	0,42	0,33	0,74
Vagyoni		0,46	0,23	0,72
Kapcsolath.			0,30	0,78
Politikai				0,61

A főváros esetében a rendszerváltást közvetlenül megelőző 1986–87-es időszakra vonatkozóan az interszekciós mozzanat erőteljesebb volt, mint az ország más területei esetében. Ez mind a főkomponens *eigenvalue*-k és magyarázatok, mind a korrelációs mátrix alacsony értékeiben is nyomon követhető. E megállapításhoz a későbbiekben érdemes még visszatérnünk, mindenesetre a rendszerbeli diszkontinuitás olyan tendenciájára utal a nyolcvanas évek második felében, amely – legalábbis utólagos visszatekintéssel – a bomlás egyik szociológiai tüneteként is kezelhető.²¹ A rendszerváltás nagy hullámát követően a kilencvenes évek második felére, s még inkább a mostani évtized elejére ezek a sajátosságok nagyrészt megszűntek, a centrumban ismét visszaállt a – hosszabb távon feltehetően általánosan érvényesülő – konszolidációs tendencia.²²

A fővárosi adatok ugyanakkor egy további érdekességgel is szolgálnak, már az erőforrások viszonylagos súlyát illetően. Szemben az ország egyéb területeivel, a kapcsolathálózati erőforrások itt elsődleges szerepet játszanak, sőt e sajátosság hosszabb távon is megfigyelhető.²³ Mindez egybecseng az ilyen jellegű *skill*-ek, a nexusképző tudásstílus-elemek szerepének – különösen a felsőbb rétegeken belüli – előtérbe kerüléséről a kulturális-interakciós rétegződésvizsgálat nyomán korábban levont következtetéseinkkel is (Angelusz–Tardos 1991).

10. A fenti kísérleti elemzés egy ponton a meglévő adatok alapján is tovább gördítendő: a különböző időszakokra vonatkozóan kirajzolódó főkomponensek egyben arra is lehetőséget adnak, hogy az erőforrások egy globális mutatóját alakítsuk ki. Ez a mutató viszonylag egyszerű egybevetést tesz lehetővé néhány további – graduális vagy inkább nominális – társadalmi-demográfiai paraméter globális erőforrás-összefüggésének időbeli alakulásáról. Ha globális indexünk valamennyire is jól képezi le az egyes időszakokban megvolt főbb társadalmi-gazdasági erőforrások összes készletét, e további elemzésen keresztül arról is képet kaphatunk, hogy mely tényezők mentén rajzolódtak ki a legnagyobb egyenlőtlenségek a különböző időszakokban, és melyek voltak azok, amelyek kevésbé voltak relevánsak e tekintetben. De az e tanulmányban alkalmazott terminológia alapján úgy is fogalmazhatunk, mely társadalmi-demográfiai paraméterek erősítették inkább a konszolidációs, és melyek inkább az interszekciós tendenciákat összességében. (A most bevont változók természetesen csak olyanokat

21 Tulajdonképpen Kolosi L-modellje vagy Szelényi „két háromszög”-modellje is ebben a vonatkozási keretben értelmezhető, akár mint a blaiui terminológia alapján vett interszekció tényezői, akár mint a rendszerintegráció belső feszültségeinek empirikusan is kimutatott tünetei a késői Kádár-korszakban (Kolosi 1987; Szelényi 1990).

22 Lényegében megerősíti az eredményeket az előzőekhez hasonlóan itt is elvégzett háromosztatú skálálákon alapuló számítás.
1987: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni 0,36, kulturális-kapcsolathálózati: 0,29, kulturális-politikai: 0,27, vagyoni-kapcsolath.: 0,22, vagyoni-politikai: 0,18, kapcsolath.-politikai: 0,30. Főkomponens: kulturális: 0,74, vagyoni: 0,65, kapcsolath.: 0,66, politikai: 0,63. Magyarázat: 45%.
1997–98: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni: 0,34, kulturális-kapcsolathálózati: 0,28, kulturális-politikai: 0,29, vagyoni-kapcsolath.: 0,35, vagyoni-politikai: 0,24, kapcsolath.-politikai: 0,35. Főkomponens: kulturális: 0,68, vagyoni: 0,71, kapcsolath.: 0,72, politikai: 0,68. Magyarázat: 48%.
2001: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni: 0,39, kulturális-kapcsolathálózati: 0,39, kulturális-politikai: 0,35, vagyoni-kapcsolath.: 0,51, vagyoni-politikai: 0,34, kapcsolath.-politikai: 0,41. Főkomponens: kulturális: 0,71, vagyoni: 0,76, kapcsolath.: 0,78, politikai: 0,70. Magyarázat: 55%.

23 A kontrollszámítások alapján a kapcsolathálózati erőforrások szerepe valamivel még nagyobbnak is mutatkozik, mint a fenti táblázatokban.

tartalmaznak, amelyek nem állnak közvetlen kapcsolatban a globális erőforrás alapmutatóival, így az alábbi négy tényező: az aktivitás, lakóhely, nem és életkor állhatott rendelkezésünkre mindhárom időszakra vonatkozóan).

4. táblázat

Az aktivitás, lakóhely, életkor és nem paramétereinek korrelációja a globális erőforrás mutatóval három időpontban (Pearson-féle korrelációs együtthatók; globális erőforrás mutató: a négy erőforrás-indikátor első főkomponense – szór)

	1986–87	1997–98	2001
Aktivitás	0,35	0,34	0,39
Lakóhely (urbanizációs lejtő)	-0,33	0,23	0,20
Életkor	0,21	0,29	0,39
Nem	0,14	0,13	0,15

Bár ezek az összefüggések is ellenőrzendők még más forrásokból, néhány jellegzetes tendenciára felhívják a figyelmet. Mindenekelőtt a generációs tényező előtérbe kerülése érdemel említést. Az aktivitási tényező a felölelt időszak során végig erősen differenciálta a különböző javakhoz való hozzáférést. (A rendszerváltás e tekintetben annyiban jelentett változást – ami e táblából közvetlenül nem derül ki –, hogy az inaktív népesség részaránya jelentősen megnőtt). Ugyanakkor az életkori összefüggés – hasonló irányban – felerősödött, az erőforráshiány az idősebb népességet ma fokozottan sújtja (vagy másik oldalról: a rendszerváltás után adódó sok tekintetben szelektív, életkor-specifikus érvényesülési lehetőségekkel leginkább a fiatal, fiatal-közép korcsoportok tudtak élni, ami csak részben kapcsolódik magasabb iskolázottságukhoz, hanem jelentős részben az átalakuló munkaerőpiac korszecifikus követelményeihez, a fiatal korosztályok nagyobb fokú alkalmazkodási készségeihez). További elemzéseket – de további tapasztalatokat is – igényel annak eldöntése, hogy itt mennyire van szó olyan történelmi periódushoz kötődő speciális előnyökről, amelyet az adott kohorszok továbbra is magukkal visznek majd, illetve mennyire a felgyorsult technikai-társadalmi változásokkal (így az ún. információs társadalom térhódításával) kapcsolatos következményekről, melyek a mindenkori fiatal korosztályok munkaerő-piaci előnyeit állandósítják. Ha – akár ilyen, akár olyan jelleggel – tartós változásról beszélhetünk, az életkori-generációs tényező struktúraképző szerepe növekvő jelentőséget kaphat, bár a hosszabb távú trendek akár meg is fordulhatnak e tekintetben.

A táblázat további figyelmet érdemlő – és a kedvező mozzanatok közé sorolható – eleme az erőforrások lakóhely szerinti differenciálódásának mérséklődése. Adataink részletesebb vizsgálata arra utal, hogy ez mindenekelőtt az anyagi erőforrások, s azon belül is a tartós javak, háztartási felszerelési eszközök egyenletesebb elterjedésével hozható kapcsolatba. Például olyan tárgyak tekintetében, mint az autó, a telefon, de akár a mobiltelefon, lényegesen csökkent a városok és a falvak, illetve a főváros és a vidék közti különbség. Ide kívánczik az a megszorítás – sőt az utóbbi időben végzett felvételekre talán fokozottan –, hogy részben a legnagyobb, részben a legínségesebb

erőforrásokkal rendelkező népesség alulreprezentált e mintákban, és valószínű, hogy ez a tényező mérsékli a kimutatott egyenlőtlenséget. A tendencia azonban így is figyelmet, további vizsgálatot érdemel.²⁴

Irodalom

- Angelusz R.–Tardos R. (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest:ELTE–MKI
- Angelusz R.–Tardos R. (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: Társki
- Blau, P. M. (1955): *The Dynamics of Bureaucracy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Blau, P. M. (1963): *Exchange and Power of Social Life*. New York: Wiley
- Blau, P. M. (1977): *Inequality and Heterogeneity*. New York: Free Press
- Blau, P. M. (1994): *Structural Contexts of Opportunities*. Chicago: Chicago University Press
- Blau, P. M. (1998): Culture and Social Structure. In Sica, A. (ed.): *What is Social Theory*. Malden/Oxford: Blackwell
- Blau, P. M.–O. D. Duncan (1967): *The American Occupational Structure*. New York: Wiley
- Blau, P. M.–J. E. Schwartz (1984): *Crosscutting Social Circles*. New York: Academic Press
- Bourdieu, P. (1983): Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In Kreckel, R. (Hrsg.): *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Soziale Welt Sonderband
- Durkheim, E. (2001) [1893]: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris
- Granovetter, M. (1974): *Getting a Job*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Grusky, D. B. (1994): The Contours of Social Stratification. In Grusky, D. B. (ed.): *Sociological Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, 3–35.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat
- Lenski, G. (1954): Status crystallization: a non-vertical dimension of social status. *American Sociological Review*, 19: 458–464.
- Lenski, G. (1966): *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press
- Lin, N. (2001): *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mateju, P.–Kreidl, M. (1998): The Crystallization of Social Status in the Post-Communist Societies. Prague: Social Trends Working Paper 7.
- Róbert P. (1987): *Származás és mobilitás*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet

24 Ahogy ez a kérdés is külön figyelmet kaphat az időmetszet mellett a fent felvetett – országon belüli regionális vagy településenkénti és országok közötti – komparatív elemzések során.

- Skvoretz (1998): Theoretical Models: Sociology's Missing Links. In Sica, A (ed.): *What is Social Theory*. Malden/Oxford: Blackwell
- Simmel, G. (1973): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat
- Smith, R. D. (1996): The Career of Status Crystallization: A Sociological Odissey. *Sociological Research Online* (3)
- Szelényi I. (1990): *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa.
- Tilly, Ch. (1998): *Durable Inequality*. Berkeley: University of California Press
- Tönnies, F. (1922): *Zur Kritik der Öffentlichen Meinung*. Berlin: J. Springer
- White, H. (1992): *Identity and Control*. Princeton: Princeton University Press

Földvári Mónika

A VALLÁSOSSÁG TÍPUSAI A MAI MAGYAR TÁRSADALOM GENERÁCIÓIBAN*

Az utóbbi időben a vallásosság típusaira fókuszáló vallásszociológiai megközelítésekben hangsúlyossá vált, hogy a modern társadalmakban nem lehet a vallásos-nem vallásos dichotóm felfogásból kiindulni (még ha az előbbi kategóriát több dimenzió szerint értelmezzük is). Más társadalmi jelenségekhez hasonlóan a vallásosság is egyre komplexebbé, egyre kevésbé koherenssé válik, az emberek viszonyulása a valláshoz nagyon sokféle lehet. A vallásosság típusainak vizsgálatában éppen ezért nagy előrelépést jelentett a többváltozós statisztikai módszerek alkalmazása. Több kutatási eredmény (Földvári 1996; Földvári–Rosta 1999)¹ is alátámasztani látszik azt a tézist, miszerint ma Magyarországon a vallási tér három pólusú: a nem vallásos és hitvalló keresztény csoporton² kívül kirajzolódik egy „kulturálisan keresztény” típus is, ami ritka vallásgyakorlattal, bizonytalan hittel és a vallási elemek szabad válogatásával jellemezhető.

Ha azonban generációk szerint vizsgálódunk, azt tapasztaljuk, hogy ez a ma már általánosan elfogadott kép legalábbis eredeti formájában csak néhány generációra érvényes. Megfelelően árnyalt képet csak úgy kaphatunk, ha figyelembe vesszük, hogy az egyes generációk gyakran gyökeresen eltérő útjuk, történelmi tapasztalataik, gazdasági-társadalmi körülményeik folytán világnézetüket tekintve nagyon távol állhatnak egymástól, s ennek megfelelően külön-külön is vizsgálat tárgyává kell tennünk azokat. Több empirikus munka is alátámasztja ennek fontosságát. Ezekből kiviláglik, hogy a gazdasági-társadalmi változásokkal összefüggésben a vallásosság terén jelentős, generációkhoz köthető váltások történtek (Tomka 1998), s hogy a kelet-európai országokban jóval erősebb a társadalom vallás szerinti megosztottsága, mint Nyugat-Európában (Ester–Halman–de Moor 1993; Tomka 1996). Nem véletlen, hogy Inglehart felvetése (1990, 1997) nyomán ma egyre inkább hangsúlyossá válik a vallásszociológiában a generációk kérdése. Az ideai, Turinban megtartott nemzetközi konferencia sem véletlenül szerveződött a „vallás és nemzedékek” téma köré (Garelli 2003). A konferencián a generációs különbségek témakörében elhangzott több mint száz elő-

* Köszönettel tartozom Tomka Miklósnak és Füstös Lászlónak a tanulmány megírásához nyújtott segítségéért, továbbá a *Szociológiai Szemle* névtelen lektorának értékes megjegyzéseire.

1 A hivatkozott munkákban az ISSP (International Social Survey Project) 1991 és a RAMP (Religious and Moral Pluralism) 1997 nemzetközi kutatások Magyarországra vonatkozó adatai szerepelnek.

2 A „hitvalló kereszténység”, „kulturális kereszténység” és „világi humanizmus” elnevezések Yves Lambert-től származnak (Lambert–Michelat 1992; Lambert 1994, Földvári–Rosta 1998), aki tudomás szerint elsőként mutatta ki (Franciaországra vonatkozóan), hogy amennyiben az elemzésbe sokféle, vallásosságra vonatkozó változót bevonunk, azok három nagy csoportba rendeződnek. A „hitvalló kereszténység” mindenekelőtt egy személyes Istenben való hittel, egyházi szertartások rendszeres látogatásával, vallási közösségekhez tartozással és azzal jellemezhető, hogy az élet céljának Istent tekintik. A „kulturális kereszténységet” jellemző ritka vallásgyakorlat és bizonytalan hit együtt jár a vallási kultúra elemeiből való szabad egyéni választással, amelynek tipikus példája a New Age mozgalom lehetne. A „világi humanizmust” a vallási hitek és gyakorlatok elutasítása jellemzi.

adás ékes bizonyítéka annak, hogy a kérdés hirtelen a nemzetközi szociológiai érdeklődés középpontjába került. Úgy látszik, hogy a fontos változások generációs váltások során realizálódnak, s a jelen tanulmány eredményei is ezt támasztják alá. Ez a munka a vallásosság és értékek kapcsolatát vizsgáló PhD-dolgozatom egy előtanulmánya, s itt most az egyes generációkban megmutatózó vallási típusok feltárására törekszem. Egy tervezett következő tanulmányban az alább bemutatott vallási típusok értékrendi sajátosságait veszem majd górcső alá. Az egyes generációs sajátosságokban időnként felfedezni véltem bizonyos makrotársadalmi tényezők hatását, amelyekre röviden ki fogok térni. Ez utóbbi témára vonatkozó megállapításaim azonban hipotetikusak, további empirikus alátámasztást igényelnek. Az elemzések az *Európai értékrendkutatás* (a továbbiakban EVS – European Values Study) 1999-es adatainak felhasználásával készültek.³

Vallási típusok az egyes generációkban

Az EVS-kutatásokban sokféle vallásosságra vonatkozó kérdés szerepelt, rákérdeztek többek között a felekezetre, a vallásgyakorlatra (ima és szertartások látogatása), az istenhittre, a különböző hittartalmakra (például pokolban, mennyben, lélekvándorlásban való hit), a vallásnak a kérdezett életében betöltött fontosságára, az egyházban való bizalomra. Így lehetőség van a vallásosság árnyalt megközelítésére.⁴

A vallásosság modern társadalmakban tapasztalt sokszínűségének egyik forrása, hogy az emberek sokféleképpen viszonyulnak, viszonyulhatnak a vallás mint kulturális rendszer⁵ egyes elemeihez a modern társadalmakban. Előfordulhat, hogy csupán a vallási kultúra, tanítás bizonyos elemeit fogadják el, esetleg a szertartások (is) vonzzák őket, de az is lehetséges, hogy elsősorban a közösségi oldal válik hangsúlyossá számukra. Így például járhat valaki rendszeresen templomba anélkül, hogy imádkozna, vagy elfogadná a mennyország létét (noha az része a keresztény tanításnak). Kérdés, hogy megmutatkozik-e ebben a sokféleségben valamiféle rendszer.

A kérdés vizsgálatára első megközelítésben a többváltozós statisztikai módszereket tartom a leghasznosabbnak, jelen esetben az MDS-elemzést.⁶ A módszer segítségével

- 3 A magyar minta országosan reprezentatív, 1000 fős. Ezúttal szeretnék köszönetet mondani konzulensnek, Tomka Miklósnak, hogy az adatokat rendelkezésemre bocsátotta.
- 4 A teljességhez hozzátartozik, hogy a kutatási anyag elsősorban az intézményes keresztény vallásosság leírására alkalmas, hiszen konkrét ismereteink elsősorban erre vonatkoznak, így a kérdések is ebből kiindulva fogalmazódtak meg.
- 5 A vallás mint társadalmi-kulturális rendszer magában foglalja a vallási kultúrán, erkölcsön, szimbólumrendszeren, a világ értelmezésén, a lét értelmére és céljára vonatkozó meghatározásokon kívül azt az azonos hitű közösséget is, mely ennek a kultúrának megteremtője és hordozója, továbbá azt a szervezetet, amely ennek a közösségnek a vallási, kulturális önazonosságát képviseli (Tomka 1985, 1990; Geertz 1994). A vallásosság nem közösséghez, hanem egyénhez köthető fogalom, az egyén valláshoz való viszonyát foglalja magában.
- 6 A MultiDimensional Scaling a változók belső struktúrájának feltárását lehetővé tevő és grafikus megjelenítő többváltozós statisztikai módszer. Az eredményül kapott térben a változókat reprezentáló pontok közötti távolságok - amennyire lehetséges - az eredeti távolságoknak felelnek meg (Cox-Cox 1994; Füstös-Meszéna-Simonné 1997). Az eredmények helyes értelmezésének érdekében kiegészítőképpen klaszteranalízist is alkalmaztam.

átfogó képet kaphatunk arról, hogy a vallásosság mely jellegzetességei járnak gyakrabban együtt, ennek révén milyen változócsoportosulások alakulnak ki, vagyis a vallásosság milyen típusai figyelhetők meg.

Az elemzéseket generációnként⁷ és a teljes mintára vonatkozóan is elvégeztem.

Kiindulásképp vessünk egy pillantást a teljes mintára vonatkozó MDS-térre!⁸ (Lásd az 1. ábrát!)

1. ábra

A vallási változók MDS-tere

A bevont vallási (dichotóm) változók a következők:

- Istenhit: istszem (személyes Isten), istlel (lélek, vagy életerő), istnem (bizonytalan), istnem (nem létezik Isten, lélek vagy életerő)
- Ima gyakorisága: ima1 (naponta), ima2 (legalább hetente, de ritkábban, mint naponta), ima3 (ritkábban, mint hetente, de legalább évente néhányszor), ima4 (ennél is ritkábban, vagy soha)
- Vallási eseményeken való részvétel: szert1 (havonta legalább egyszer), szert2 (ünnepekkor, évente legalább egyszer), szert3 (ennél is ritkábban, soha)
- Vallás fontossága: vfont1-vfont4 (nagyon fontos, elég fontos, nem nagyon fontos, egyáltalán nem fontos)
- Hitek: halal (halál utáni élet), pokol, menny, lelv (lélekvándorlás)
- Egyházban való bizalom (V200): ebiz1 (bizik)

7 A generációk kialakításánál törekedtem arra, hogy a határokat lehetőleg a leírt értékrendi és vallásosság terén megmutatózó törésvonalak mentén húzzam meg (Tomka 1998; Hankiss et al. 1982), másrészt, hogy a születés időtartamát tekintve nagyjából tíz éves időközöket kapjak. A generációk ennek alapján a következők lettek: 1918 előtt (N=20), 1918–28 (N=90), 1929–38 (N=142), 1939–48 (N=153), 1949–60 (N=249), 1961–72 (N=204) között és 1973 után (N=142) születettek. A kis elemszám és a hasonló vallási tér miatt az első két korcsoportot együtt kezeltem, így az 1929 előtt születettekre vonatkozóan N=110.

8 A modell Stress-értéke 0,13486, ami azt jelenti, hogy az elfogadható (0,2 alatti érték).

Az ábra függőleges dimenziója a bizonyosságot, a vízszintes dimenzió pedig az elköteleződés jellegét fejezi ki: jobb oldalt csoportosulnak azok a változók, amelyek a vallás elutasítását, bal oldalt pedig azok, amelyek egy intenzívebb keresztény vallásosságot jelenítenek meg. Az így kirajzolódó három csoport gyakorlatilag megfelel a fent már bemutatott Yves Lambert-féle tipológiának. Ugyanez a konfiguráció mutatkozik meg (talán még markánsabban) az 1991-es EVS-adatokon is. Ez az általános kép. Ha a hazai népeiséget egészében vizsgáljuk, ezek a változócsopontosulások rajzolódni ki, ezek a típusok figyelhetők meg már hosszabb ideje. Mivel azonban e téren a népeiség bizonyos csoportjai nagyon eltérnek egymástól, ez az általános kép egyben elnagyolt is, elfedi a mögötte rejlő különbségeket. Elfedi azt a dinamikát is, ami az egymást követő generációk vallásosságának vizsgálatánál megmutatkozik.

Az 1929 előtt születettek

Az MDS-terek tanúsága szerint generációról generációra jelentős változások mutatkoznak meg a vallásosságban. Tekintsük meg a legidősebb generációra vonatkozó 2. ábrát!⁹

Látható, hogy két csoportosulás különül el egymástól: egyfelől egy nem túl koherens vallásos csoport, másfelől egy attól elhatárolódó csoport. Ez utóbbiban egy nagyon sűrű változócsopont figyelhető meg, melyben együtt találjuk az istenhit elutasítását a bizonytalan állásponttal (nem tudja, hogy van-e isten, lélek vagy életerő) és a lélekben, illetve életerőben való hittel. Hit tekintetében tehát vallásos hitről vagy az attól való elhatárolódásról beszélhetünk, ami érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy ezek az emberek legkésőbb néhány évvel a világháború után voltak húszévesek, vagyis egy keresztény szellemű társadalomban, egy általános keresztény kultúrában nőttek fel. Ez volt a viszonyítási alap, amit el lehetett fogadni, vagy el lehetett tőle határolódni. Úgy tűnik, ami a hitet illeti, inkább az elhatárolódás a hangsúlyos, s nem egy önálló álláspont kialakítása. Vallásgyakorlat terén azonban elválnak a vallását valamilyen szinten gyakorló és a vallásgyakorlattal nem élő típus (az ábrán szaggatott vonallal jelöltem). A vallásos változók vonulatában elkülönül a szertartások gyakori látogatottsága: ez is a keresztény kultúrával függhet össze: lehetséges, hogy sokan szokás szerint eljártak templomba, de a vallásosság egyéb területeitől távol álltak. A vonulatban még két alcsoport figyelhető meg: az egyik egy egyházas vallásosságot jelenít meg (egyházban való bizalom, mennyben, halál utáni életben való hit), a másikban a vallásosság egy bensőséges gyakorlási módja fejeződik ki (mindennapos ima, személyes Istenben való hit, a vallás nagyon fontos az életben). A tengelyeknek is a vallásgyakorlat ad értelmet: a függőleges tengely mutatja az intézményes, míg a vízszintes a személyes vallásgyakorlat (ima) szintjét.

9 A változók azonosak a teljes népeiségre vonatkozó ábránál közöltekkel. Stress = 0,13341. A csoportok kialakításának egyértelműbbé tételéhez klaszteranalízist is alkalmaztam, melynek eredményei megerősítik e típusok létét.

2. ábra

A vallási változók tere, EVS 1999

Az „átmeneti” 1929–38-as generáció, és ami utána következik

A további generációkban két nagyívű folyamat figyelhető meg: egyrészt fokozatosan elkülönül a bizonytalan és nem vallásos csoport, így egyre határozottabban kirajzolódik a vallás elutasításának típusa (s az 1939–48-as generációtól kezdve mindvégig megfigyelhető egy határozott nem vallásos típus); másrészt az intenzív keresztény vallásosság változói egyre sűrűbb csoportosulásba rendeződnek (az 1939–48-as generációtól kezdve), s ez együtt jár lényeges konfigurációs változásokkal is. Az első folyamat háttérében markáns történelmi változások állnak. Az említett generációk tagjai fiatal korukban azzal szembesültek, hogy a hivatalos, a „tudományos” álláspont a vallás elutasítása, mely különösen az ötvenes években sokakat érintő gyakorlati lépésekben is megnyilvánult (Mészáros 1994). Vessünk most egy pillantást az 1929–38-as és az 1939–48-as generáció ábráira!¹⁰ (Lásd a 3. és 4. ábrát!)

10 Az MDS-elemzések Stress-értékei rendre 0,14770 és 0,14460, ami elfogadható. Az első esetben a vízszintes tengely továbbra is a személyes vallásgyakorlat szintjét fejezi ki, a függőleges tengely értelme vitatható. Az ezt megelőző generációtól (1929 előtt születettek) a következőig (1939–48 között születettek) egy átrendeződés történik ebben a tekintetben, s az 1939–48-as generációban már az istenhit jellege (személyessége) adja meg a függőleges tengely értelmét.

3. ábra

A vallási változók tere, EVS 1999 (1929–38 között születettek)

4. ábra

A vallási változók tere, EVS 1999 (1939–48 között születettek)

Az 1929–38-as generációban átmenetileg megfigyelhető a „klasszikus” hármastagolódás, igaz, hit tekintetében itt még nem markáns a bizonytalan és nem vallásos csoport elválása. A klaszteranalízis eredményei is azt sugallják, hogy igazából itt még nem lehet a „világi humanizmusról” mint kiforrott típusról beszélni (csupán arról van szó, hogy a nem vallásos változók eltávolodtak a „kulturális kereszténység” változócsoporttól). A kulturális és hitvalló kereszténység 3. ábrán látható típusai a klaszteranalízis eredményeképp is kirajzolódnak. A következő generációban már határozottan elkülönül a bizonytalan és nem vallásos típus, de egy sajátos jelenség megbontja a hármastagolódást: a személyes Istenbe vetett hit eltávolodik az intenzív keresztény vallásosság változóitól (s ilyen markánsan csak ebben a generációban!) gyakorlatilag egy negyedik típust képezve (erre még visszatérek alább).¹¹ A tengelyek értelme is változik: a vízszintes tengely értelmét a személyes vallásgyakorlat szintje, a függőlegesét pedig az istenhit jellege adja meg.

A fent említett második folyamat a vallásos változócsoport egyre koherensebbé válása, „besűrűsödése”, mely az 1939–48-as generációnál kezdődik, az 1949–60 között születetteknel éri el csúcspontját, s valamelyest enyhül az 1961 után születetteknel. Ami a konfigurációt illeti, egy nagyon lényeges változásra lehetünk figyelmesek az 1939 után születettek esetében: a „kulturális kereszténység” változói határozottan közelítenek az egyre inkább besűrűsödő hitvalló keresztény csoporthoz, annak mintegy holdudvarát képezve. Az intenzív egyházas vallásosság egységesedésének és a „kulturális keresztény” változók e mellé rendeződésének hátterében több tényező is állhat. A legkézenfekvőbbnek az látszik, hogy az említett generációkba tartozók fiatal korukban megélték a vallásosság üldözését és társadalmi diszkriminációját, s ezzel párhuzamosan a vallásosság hanyatlását a hatvanas évektől. Abban nőttek fel, hogy vallásosnak lenni nem természetes, nem magától értetődő, ráadásul megnehezíti az életben való boldogulást. Sokan ezért inkább a mások számára nem látható útjait választották a vallásosságnak.¹² Mivel azonban a hitvalló keresztény csoporttól távolodtak el, sok szempontból inkább ahhoz közelítenek, így alakulhatott ki az intenzív keresztény változókat övező csoportosulás.

A folyamat következtében a hitvalló keresztény vallásosság típusa „letisztult”, egységesebbé vált. Azok tartottak ki mellette, akik az életüket nem tudták enélkül elképzelni, s nem akarták enélkül élni. Számukra a tradicionális egyházas vallásosság jelentette ebben az időszakban a megfelelő keretet (Tomka 1998). A fenyegetettség légkörében „befagyó” hitvalló keresztény vallásosság adataink tanúsága szerint nagyon koherens volt (ezt fejezi ki a sűrű változócsoportosulás). Meg kell említeni továbbá, hogy a második világháborút követő nagyívű társadalmi változások következtében tömegek életkörülményei változtak meg oly módon, hogy a korábbi lakóhelyi közösségükkel együtt a vallási közösségeikből is kiszakadtak (Tomka 1991).

11 Klaszteranalízissel is ugyanezek a csoportok különülnek el.

12 Ezzel függhet össze a „személyes istenbe vetett hit” jelentésváltása az egymást követő generációkban. Az ennek megfelelő istszem változó egészen az 1929–38-as generációig a hitvalló kereszténység vonulatába esik, a mindennapi ima változójához közel, ebben az összefüggésben egyfajta személyesen átélt vallásosságot kifejezve. A következő generációban eltávolodik az intenzív vallásosságot kifejező változóktól, s úgy látszik, a „személyes” itt inkább a „magánügyként megélt” szinonimája. Később összekapcsolódik különböző változókkal, de már az intenzív vallásosság változóitól távol (kivéve az 1961–72-es generációt).

Emellett a hatvanas évek légkörében, amikor bármilyen közösségi élet gyanús volt, s az emberek kénytelenek voltak csigaházaikba húzódní, először nyílt meg az anyagi gyarapodás lehetősége, amely materiális irányba terelte az emberek vágyait és céljait, tovább erősítve a „bezárkózást”. Hankiss ezt a folyamatot üres (azaz nem értékekkel telített) individualizációnak nevezte (Hankiss et al. 1982). Úgy látszik, hogy mindezek a hatások nem múltak el nyomtalanul: ma is megmutatkoznak azoknak a generációknak a világnézetében (az 1939–48 és 1949–60 között születettek generációiban), akiket a legérzékenyebb korszakukban érintettek.¹³

Az alább látható az 1949–60 között születettek MDS-ábrája¹⁴ (5. ábra).

5. ábra

A vallási változók tere, EVS 1999 (1949–60 között születettek)

Az 1949–60 között születettek generációjában egy fontos változásra kell felfigyelnünk: a kulturális kereszténység változói kétfelé csoportosulnak: az intenzív keresztény változócsoporth egyik oldalán helyezkednek el a bizonytalan hit, másik oldalán a ritka vallásgyakorlat változói, összekapcsolva a személyes Istenben való hittel.¹⁵ Ez a változás tovább folytatódik majd a generáció gyermekeinek korosztályában (1972 után születettek).

13 Ebben és néhány korábbi megállapításban azzal a feltételezéssel élek, hogy az embereket fiatal korukban, „formálódó éveikben” ért hatások nagyon fontosak lehetnek a későbbi életük szempontjából. Több empirikus kutatás alátámasztja ezt a nézetet (pl. Hankiss et al. 1982; Inglehart 1997). A hipotézis statisztikai tesztelése túlmutatna a tanulmány keretein, mindenesetre nem kétséges, hogy ezt a tényezőt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Egy másik (ezzel részben összefüggő) tényező a szülői generáció hatása, ez az 1939 után születetteknél mutatkozik meg a vallási változók terében, leginkább az 1973 után születetteknél figyelhető meg az 1949–60 között születettek vallásosságának hatása.

14 Stressz-értéke 0,15063, elfogadható. A tengelyek az előző generáció ábrájához hasonlóan értelmezhetők: értelmüket egyfelől a személyes vallásgyakorlat, másfelől az istenhit „személyessége” adja meg.

15 A klaszteranalízis eredményei azt sugallják, hogy a „kulturális kereszténység” változói nem alkotnak két kiforrott típust, inkább arról van szó, hogy létezik egy nem vallásos változócsoporth és egy intenzív keresztény vallásos típust képviselő változócsoporth, s ez utóbbi körül inkább ehhez, mint egymáshoz kapcsolódva két laza változócsoporthosulás.

Ismét „klasszikus” felállás az 1961–72-es generációban

A hetvenes évek szabadabb légkörének következtében az évtized végétől megindul a vallásosság fellendülésének folyamata (párhuzamosan az értékrend posztmaterializációjával) (Hegedűs 1998, Tomka 1990b, 1991, 1998; Hankiss et al. 1982). A hetvenes évek végétől a vallási megújulás és a társadalmi regeneráció egymást erősítő folyamatok voltak. A vallás progresszív szerepével (Tomka 1990b) párhuzamosan az egyházak presztízse is jelentősen megnőtt az 1989-90-es éveket megelőzően, a rendszerváltás alatt és közvetlenül utána (Tomka 1998). A vallási megújulás, a vallási fellendülés azzal járt, hogy a hitvalló kereszténység kevésbé koherens csoport lett, a változók eltávolodtak egymástól a két legfiatalabb korosztályban. Az 1961–72-es generációban ismét láthatóvá válnak az Yves Lambert által leírt típusok,¹⁶ amint a 6. ábra is mutatja. De akárcsak az 1939–48-as generációnál, itt is igaz, hogy ez a konfiguráció csak átmeneti jellegű.

6. ábra

A vallási változók tere, EVS 1999 (1961–72 között születettek)

Új típus a legifjabb generációban?

A hitvalló kereszténységet övező „kulturális keresztény” változók már az 1949–60-as generációban kettéváltak, s egy részük a személyes istenhit változóhoz kapcsolódott. A legfiatalabb generációban ez az utóbbi változócsoporthatározottan eltávolodik az

16 Különbség, hogy itt már határozottan külön típusnak tekinthetjük a kulturális kereszténységet, ezt a klaszteranalízis eredményei is megerősítik. A 6. ábrára vonatkozó Stressz-érték: 0,15938. Az ábra függőleges tengelye a világnézet bizonyosságát, míg a vízszintes tengely a személyes vallásgyakorlat szintjét fejezi ki.

intenzív keresztény vallásosság változóitól, ezáltal feltehetően a vallásosság egy új típusának formálódásáról beszélhetünk.

E típus a „kulturális kereszténységgel” ellentétben nem kötődik a bizonytalan istenhithöz, de köthető a személyes Istenben való hithez, a lélekvándorlásban és a halálban való hithez és a vallási szertartások alkalmankénti látogatásához.

A személyes Istenben való hit, amely az idősebb generációknál az intenzív, személyesen megélt vallásosságot jelentette, s később inkább a „magán-” vallásosság kifejezőjévé vált, majd úgy tűnik, az 1961–72-es generációra ismét visszanyerte eredeti értelmét, ebben a korosztályban új tartalmat nyer. Egyfajta határozottság, tudatosság, személyes átéltség szinonimájaként jelenik meg.

Talán egy nem keresztény, de vallásos típus jelent meg a vallási térben, amely szétfeszíti a „kulturális kereszténység” kereteit. Minden bizonnyal a típus a fiatalok nem egyházasan keresztény, de személyesen megélt vallási orientációjának megjelenésére utal, melynek tartalma sokféle lehet.

Ami a 7. ábrán a „bizonytalan és immanens hit” névvel jelölt változókat illeti, valószínűleg esetükben nem beszélhetünk egy típusról. A klaszteranalízis eredményei szerint a lélekben, életerőben való hit a keresztény változók csoportjához tartozik, míg a bizonytalan istenhit igazából nem kötődik egyik csoporthoz sem. Ez azt is jelenti, hogy a legfiatalabb generációban megfigyelhető vallási típusok egyikének sem sajátos jellemzője a hitbeli bizonytalanság. Mivel a bizonytalan hit változója a három nagyobb változócsoporthoz helyezkedik el, és – ami a vallásosság egyéb itt vizsgált elemét illeti – nincs semmilyen specifikuma, valószínűleg nem külön típusról kell beszélnünk, hanem inkább egy olyan jelenségről, amely bizonyos mértékig¹⁷ mindhárom kimutatott típusban felfedezhető.

A legfiatalabb korosztály vallásosságában tehát gyakorlatilag három típus különül el (melynek gyökerei az 1949–60-as korosztályban figyelhetők meg): egy nem vallásos, egy egyházas keresztény és egy személyesen megélt, nem feltétlenül keresztény orientáció (lásd a 7. ábrát¹⁸).

Hogy pontosabban felfedhessük, mi is van az új típus mögött, az elemzésbe bevontam még néhány változót: a telepátiaiban (*telep* változó: hisz a telepátiaiban), a talizmánokban (*taliz*: hisz a talizmánokban, kabalákban), a bűnben (*bun*: hisz a bűnben), az Istenben (*isten*: hisz Istenben) való hitet és a meditációt (elmélkedést vagy imát: *medit*: szokott meditálni, elmélkedni vagy imádkozni)). Valamennyi változó az új típushoz került, a változók bevonásával viszont a szertartások időnkénti látogatása átkerült a keresztény csoportba (8. ábra¹⁹).

Véleményem szerint e változás úgy értékelhető, hogy az új típus nem egységes: minden bizonnyal tartalmaz keresztény jellegű orientációt is (vagy olyat, amiben legalábbis keresztény elemek vannak), de attól távolabb eső irányzatokat is magába foglal (talán ide kell sorolnunk a modern szinkretista irányzatokat és a keleti vallásokat). Ennek pontos tisztázásához azonban további vizsgálatokra van szükség.

17 Leginkább a nem vallásos típusban, mert ehhez esik a legközelebb, ezt követően az intézményes keresztény típusban, s talán valamennyire a nem egyházas, személyes típusban is.

18 A Stress érték 0,15368. A vízszintes tengely itt a személyes vallásgyakorlatot, a függőleges az istenhít személyes jellegét fejezi ki.

19 Stress: 0,17004, még elfogadható, de a többi értékhez képest relatíve magas. Mindenesetre a klaszteranalízis eredményei is megerősítik a kirajzolódó három típus létét.

7. ábra**A vallási változók tere, EVS 1999 (1972 után születettek)****8. ábra****A vallási változók tere, EVS 1999 (1972 után születettek)**

Még egyszer a generációk kialakításáról

Mint fentebb már említésre került, a generációkat részben a vallásosság és értékek változására vonatkozó ismeretek, részben a kormegoszlás ismeretében alakítottam ki úgy, hogy születési év tekintetében nagyjából tízéves időszakokat kaptam.

Az előzetesen kialakított határvonalak helyességének ellenőrzésére, illetve azok pontosítására elvégeztem az elemzést az 1928 előtt született generációra, majd az 1918–27-ben született generációtól kezdve a tízéves időszakot egy-egy évvel eltolva egészen az 1972–81-ben született generációig.²⁰

Az előzetesen kialakított határvonalak meglehetősen pontosnak bizonyultak. Az idősebbekre jellemző kettes konfiguráció az 1926–35-ben születetteknél kezd felbomlani, de hit tekintetében még egyáltalán nem különül el a bizonytalan hit és a hit elutasítása. Az egy évvel későbbi generációban már elkülönül a lélekben és életerőben való hit a bizonytalan hittől és a hit elutasításától, amelyek továbbra is együtt szerepelnek. Az 1929–38-as generáció az első, amelynél kialakult a hármas konfiguráció a bizonytalan hit és a hit elutasításának elválásával, tehát az első két generáció előzetes kialakítása helytállóan látszik.

A második és harmadik generáció között két lényeges különbségre kell odafigyelni: egyrészt a személyes Istenben való hit leválik az intenzív keresztény vallásosságot kifejező változokról, másrészt megkezdődik az utóbbiak "besűrűsödése". A személyes Istenben való hit leválása elsőként az 1935–44-ben születetteknél figyelhető meg,²¹ a hitvalló keresztény változók besűrűsödése azonban csak az 1939–48-as generációnál, ami az előzetesen kialakított harmadik generáció. A második és harmadik generáció közötti átmeneti időszak tehát 1935–1939-ig tart.

Az 1943–52-es generáció az első, amelynél már erősebben besűrűsödnek az intenzív keresztény változók, és a kulturális kereszténység változói is elválnak, ám olyan markáns besűrűsödést, amellyel a negyedik generációt jellemeztük, legelőször az 1946–55-ös generációnál tapasztalhatunk, s ez gyakorlatilag változatlan marad egészen az 1951–60-as generációig. A harmadik és negyedik generáció közti határvonal tehát nem látszik élesen: valahol 1946 és 1948 között húzódik.

Az ötödik generációt jellemző hármas konfiguráció először az 1959–68-as generációban figyelhető meg, tehát a negyedik és ötödik generáció valahol 1959–1960 körül válik el.

Végül az új vallási típus felé mutató változások kezdete az 1968–77-es generációra tehető, élesebben megmutatkozik az 1969–78 és 1970–79-es generációkban, de a határozottabb elkülönülés csak az 1970–81-ben születettek generációjában mutatkozik meg.²²

20 Maga a tízéves időtáv azért látszik célszerűnek, mert ez a legkisebb olyan időtáv, amely esetében az egyes generációk elemszáma száz körüli, másrészt kerek, könnyen kezelhető érték. Ennél szélesebb időtávot pedig nem érdemes választani, mert jóval elmosódottabb képet kapnánk a változásokról, fontos információkat veszítenénk.

21 Ez nem változtat azon, amit a személyes Istenben való hit leválásának háttéréről írtam.

22 Ez a legfiatalabb kialakítható generáció, tekintve, hogy a mintában nem szerepelt 1981 után született személy.

Az utolsó konfiguráció tehát nem csupán az 1972 után születettek, hanem az 1969 után születettek is érvényes.

Mindezek figyelembevételével a következő felosztás látszik célszerűnek a további vizsgálatok számára: 1929 előtt születettek, 1929–38, 1939–47, 1948–1959, 1960–1969 között és 1969 után születettek.

Mindez azonban nem módosítja a dolgozatban leírt lényegi állításaimat, amelyeket az alábbiakban foglalok össze (már a most kialakított határokat figyelembe véve).

Összegzés

Összegzésképp megállapítható, hogy noha vitathatatlanul jelen van a magyar társadalomban a vallásosság Yves Lambert által leírt három típusa, eredeti értelemben nem általánosíthatjuk ezt a modellt, hiszen gyakorlatilag csak két generációban (az 1929–38 és 1960–69 között születettek esetében) figyelhetünk meg a teljes népességre vonatkozó hármastagolódáshoz hasonló konfigurációt.

A második világháború mindenképpen egy törést jelentett a vallásosság szempontjából. A legidősebbeknél tapasztalható két típust az 1929–38-ban születetteknel felváltotta egy hármastagolódás, a nem vallásos és bizonytalan típus elkülönülésével. Nem tudhatjuk, hogy miképpen alakult volna tovább ez a folyamat egy szerves társadalomfejlődés során, mindenesetre az 1939–47 között születetteknel egy gyökeresen új elrendeződés alakult ki. Az új felállásban egy rendkívül egységes egyházas keresztény típus, egy nem igazán koherens, de határozottan elkülönülő nem vallásos típus szerepel, s rajtuk kívül bizonyos generációkban egységesen, másokban megosztva, a hitvalló kereszténység típusa köré rendeződve a „kulturális kereszténység” változó. Megfigyelhető az is, hogy ez utóbbi változócsoporthoz akkor válik ketté, mikor a „személyes Istenbe vetett hit” változója átkerül ebbe a típusba.

Egy új, az Yves Lambert-féle „kulturális keresztény” típustól eltérő változócsoporthoz mutatkozik meg először az 1948–59 között születetteknel, de leginkább gyermekeik generációjában (1969 után születettek). A vallástalan és egyházas keresztény csoporton kívüli csoportnak személyes Istenbe vetett hit adja meg a karakterét. E típus tartalmilag nagyon sokféle lehet. Elemzéseink tanúsága szerint a személyes Istenben való hithez olyan hittartalmak kötődnek, mint a lélekvándorlásban, a halál utáni életben, a telepátiában, az Istenben, a talizmánokban, a bűnben való hit, illetve a gyakorlat változóival közösen a meditáció, elmélkedés vagy ima és a nagyobb ünnepekhez kötődő szertartáslátogatás. Kérdéses, hogy az itt kimutatott vallási típusok mennyiben köthetők konkrét társadalmi csoportokhoz, s hogy milyen más jellegű változókkal hozhatóak összefüggésbe. Ilyen és hasonló kérdések megválaszolása jelöli ki a munka jövőbeli folytatásának irányát.

Irodalom

- Cox, Trevor F.–Michael A. A. Cox (1994): *Multidimensional Scaling*. New York: Chapman Hall
- Ester, Peter–Loek Halman–Ruud de Moor (1993): *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press

- Földvári Mónika (1996): *A vallásosság típusai Magyarországon*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Szakdolgozat.
- Földvári Mónika–Rosta Gergely (1998): A modern vallásosság megközelítési lehetőségei. *Szociológiai Szemle* (1)
- Földvári Mónika–Rosta Gergely (1999): *Types of ideological position in post-communist Hungary*. Paper presented at IV. ISORECEA conference. December, Budapest.
- Füstös László–Meszéna György–Simonné Mosolygó Nóra (1997): *Térstatisztika*. Budapest: Aula Kiadó
- Garelli, Franco (ed.) (2003): *Religion and Generations – Religion et Générations. Le fait religieux à l'épreuve des générations. Handbook of the XXVIIth Conference – Manuel de la XXVIIeme Conférence*. Turin: ISSR–CISR
- Geertz, Clifford (1994): *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég Könyvkiadó
- Hankiss Elemér–Manchin Róbert–Füstös László–Szakolczai Árpád (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet
- Hankiss Elemér–Manchin Róbert–Füstös László (1983): *Az életcélok szerepe az emberek életében*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet
- Hegedűs Rita (1998): A vallásosság kérdése Magyarországon nemzetközi és magyar kutatások eredményeinek tükrében. *Szociológiai Szemle* (1)
- Inglehart, Ronald (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press
- Lambert, Y. – Michelat, G. (1992): *Crépuscule des religieux chez les jeunes?*. Paris: L'Harmattan
- Lambert, Yves (1994): La religion: un paysage en pleine évolution. In Héléne Riffault (ed.): *Les Valeurs de Français*. Paris: PUF, 123–162
- Mészáros István (1994): *Kimaradt tananyag. A diktatúra és az egyház*. Budapest: Márton Áron Kiadó
- Tomka Miklós (1985): Változó vallás. *Kultúra és Közösség* (1)
- Tomka Miklós (1990a): A vallás mint változó rendszer. *Szociológia* (3–4)
- Tomka Miklós (1990b): Vallás és vallásosság. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest: TÁRKI
- Tomka Miklós (1991): *Magyar katolicizmus*. Budapest: OLI Vallásszociológiai Intézet
- Tomka Miklós (1998): Coping with persecution. Religious change in communism and in post-communist reconstruction in Central Europe. *International Sociology*, 13 (2)

Giczi Johanna–Sik Endre

A TELEPÜLÉSEK KAPCSOLATI TŐKÉJÉNEK EGY TÍPUSA – A TESTVÉRTELEPÜLÉSEK

Delmenhorst (Bréma-közeli város) legforgalmasabb pontján – a vasútállomás és az autóbusz-pályaudvar mellett parkoló sok száz kerékpár tövében – négy, a települést a szimbolikus és földrajzi térben egyaránt elhelyező tábla található: egy hirdetőtáblán a kilenc helyi kerékpárút térképe és a közös kerékpártúrák időpontja látható, egy fából készült útjelző a határon túli ősi német települések felé mutatja az irányt, egy fémoszlopra a koncentrációs táborok Delmenhorsttól mért távolsága olvasható, s végül egy másik hirdetőtáblán a testvértelepülések hírei szerepelnek. A jelek központi helyzete, a mindennapi életbe való fizikai beágyazottsága számunkra annak bizonyítéka, hogy e négy dimenzió vizsgálata szükséges a mai német társadalom megértéséhez.

Anélkül, hogy elméletet kerekítenénk a fenti megfigyelés köré, úgy véljük, hogy a világ más társadalmainak megértésére is alkalmas eszköz annak vizsgálata, hogy a települések hol helyezkednek el a lehetséges szimbolikus terek sokaságában. E gondolat jegyében kezdtük el testvértelepülés-kutatásunkat egy évvel ezelőtt,¹ amelynek első terméke ez a műhely-tanulmány. Nem befejezett kutatásról van szó. Sőt. Terveink jelentősek. Egyfelől magyar települések véletlen mintájából kiindulva szeretnénk bejárni a világhálót, s megvizsgálni, hogy miképpen helyezkednek el a magyar települések a világ településeit összefűző testvér-települési világhálóban. Kérdésünk divatos: vajon a nagyvilágnak ez a metszete kis világjellemzőkkel (Barabási 2003; Buchanan 2003) rendelkezik-e? Ha igen, akkor biztosak lehetünk abban, hogy önfenntartó rendszerről van szó, aminek erőforrás- (ami nem csupán pénzt, hanem információt, identitást és tudást is jelent) allokációja a jövőben is fontos lesz a benne résztvevő települések számára. Másfelől esettanulmányok segítségével tervezzük vizsgálni a testvér-települési kapcsolatok kialakulásának szociogenezisét. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen késztetések működnek közre e kapcsolatok létrehozása során. Ezen belül különösen fontosnak tartjuk azt a kérdést, hogy mekkora szerep jut ebben a tudatos tőkeképzés szempontjának, illetve olyan megfontolásoknak, mint az altruizmus, az etnikai azonosságérzés, a történeti folytonosság megőrzésének vágya, a (helyi, regionális vagy/és nemzeti) politikai érdek vagy a véletlen, amelynek szerepét nem tartjuk lebecsülendőnek.

Az itt olvasható tanulmányban röviden bemutatjuk a testvértelepülés intézményét, vázlatos elképzeléseinket a kapcsolati tőke fogalmáról és az elemzésünk alapjául szolgáló adatbázist. Ezután a mai magyar testvér-települési viszonyokat vázoljuk fel.

1 A kutatást az OTKA 037247 és a TÖOSZ LOGIN projektje támogatta.

Testvértelepülés mint a települések kapcsolati tőkéjének egy formája

Településeket sokféle formális kapcsolat fűzhet össze (hierarchikus és horizontális adminisztratív, önkéntes és kikényszerített gazdasági). És persze sokféle informális kapcsolat is létezhet két település között (szomszédvári gyűlölködés, vallási vagy etnikai alapú házassági összetartozás stb.) A testvér-települési kapcsolatok a kettő között helyezhetők el, amennyiben általában írott szerződéseken alapuló hivatalos kapcsolatok, amelyek gyakran még egy nemzetközi intézménynek is részei,² de ez nem szükségszerű, lehet a testvér-települési kapcsolat „alulról jövő, népi kezdeményezés”, amit csak nagyon enyhén tesz hivatalossá a helyi vezetés jóváhagyása, részvétele.³

Hogy a testvér-települési kapcsolatok létrejötte mennyiben tekinthető a települések (vezetői, felsőbb szervei, mérvadó csoportjai) által tőkeként működtetett erőforrásnak,⁴ az egyes testvér-települési kapcsolatok, illetve a településközi hálózat létrejötte történetének elemzése alapján eldönthető csupán. Ha a kapcsolatépítést profitmotívum vezérelte (mindkét résztvevő esetében, vagy elég, ha az egyik tervezi a tőkeként való használatot?), és ehhez befektetéseket kellett eszközölni, akkor a testvér-települési kapcsolat éppúgy kapcsolati tőke,⁵ mint amikor egy migrációt tervező egyén vagy egy piaci részesedést növelni igyekvő vállalkozó tudatosan kiépíti kapcsolatait a tervezett cél érdekében.

Az elemzés adatbázisa és módszere

Az elemzés a Tárki *Önkormányzati adatbázis* 2002. évi adatfelvételének egy kérdés-blokkján alapul. Önköltött kérdőívet juttattunk el valamennyi magyar helyi önkormányzatnak (a BM Önkormányzati tájékoztatója mellékleteként). 2002 őszén a kitöltött kérdőívek száma (Budapest és kerületei nélkül) 736 volt, vagyis az összes ma-

- 2 Az 1951-ben ötven polgármester által létrehozott Európai Települések Tanácsa a testvértelepülések intézményében egy olyan lehetőséget látott, ami elősegítheti a régi ellenségek megbékélését, az európai értékek közös képviselését. S hogy ez az intézmény életképes, arra utal, hogy azóta nemzetközi szervezete is kikristályosodott (az Európai Települések és Régiók Tanácsának van Testvérvárosi Bizottsága), és pénzhez is lehet jutni általa (1989 óta erre elkülönített pályázási lehetőséget biztosít az Európai Unió). Ez év júliusában 120 attikai település képviselői találkoztak rengeteg európai önkormányzati képviselővel, ahol sok eddigi kapcsolat kibővítéséről (a terv több bilaterális kapcsolatból regionális csoportok létrehozása) és a jó ötletek terjesztéséről volt szó (A testvérekről... 2003).
- 3 Módszertani szempontból izgalmas kérdés, hogy ki az alanya azon cselekvéseknek, amelyeket egy település jellemzőinek vizsgálata során használunk. Míg ugyanis fel lehet tételezni, hogy a települések névváltoztatását nem a település lakosai, hanem inkább a településeken kívülről (felülről) kezdeményezik (lásd a települések „furcsa” névváltoztatásainak koncepcióját, Sik 1975), addig a népesség változásai a lakosok spontán mozgásainak eredménye, ugyanakkor a település beruházási döntései inkább a vezetés munkájának eredménye lehet. Noha meggyőződésünk, hogy célszerű lehet egyszer ilyen szempontból végiggondolni a települési adatbázisokat, most minden, az elemzés során használandó változó esetében azt feltételezzük, hogy azok a település egészére érvényes társadalmi tények.
- 4 Hasonlóan ahhoz, ahogy egy egészen más helyzetben is (szocialista termelőszövetkezeti vezetők) kimutatható volt, hogy a vezetők személyes kapcsolatait a szövetkezet egésze érdekében is mozgósíthatók, és viszont a vállalkozói kapcsolatok a vezetők kapcsolati tőkéjének is részei (Czakó–Sik 1987).
- 5 A kapcsolati (vagy hálózati) tőke fogalmáról lásd Czakó–Sik 1994, 1995.

gyarországi település körülbelül 24 %-áról van adatunk. (Ez a korábbi évek 18-35 %-os arányának középértéke körül van). Az előző évek gyakorlatának megfelelően a kapott kérdőíveket az összes település regionális, településnagyság és státusz szerinti összetételének megfelelően súlyoztuk (a 2000. évi TSTAR-adatok alapján).

A mai magyarországi testvértelepülésekről

2002 őszén a magyar települések 33 %-ának volt testvértelepülése; 62 %-uknak egy, 18 %-nak kettő, 10 %-nak három, a maradék 10 %-nak pedig négy vagy több külföldi várossal volt kapcsolata. A települések 27 %-a romániai, 21 %-a németországi, 13 %-a szlovákiai településekkel állt oldalági kapcsolatban, de viszonylag jelentős volt az Ausztriához, Finnországhoz, Franciaországhoz, Horvátországhoz és Olaszországhoz való testvéri kötődés is (*1. ábra*).

1. ábra

Az európai országokhoz való kötődésünk testvér-települési kapcsolataink tükrében

Látható, hogy a települések testvérei leginkább a földrajzilag közel eső és a történelem során Magyarországhoz erősen kötődő területekről kerülnek ki (ki- és betelepítések, illetve közös birodalmi múlt). Labdába rüg még a jómódú Nyugat-Európa, de nincs esélye a perifériának (legyen az dél, kelet vagy észak). A főváros esetében a testvérek területi elhelyezkedését világméretben mutatjuk be (*2. ábra*).

2. ábra**A fővárosi önkormányzat testvérvárosi kapcsolatai**

Budapest testvéreinek zöme is a szomszédság (fő)városaiból kerül ki (közvetlen szomszédot nem testvériesíteni talán bűn is lenne), de a térképen jól kirajzolódik, hogy a főváros miként lép rokoni kapcsolatba az egész világot behálózó metropoliszközi hálózattal. E háló két módon tér el az összes magyar település testvérhálózatától: egyrészt csak nagyvárosokat, sőt egy-két kivételtől eltekintve (talán Strassbourg és Thesszaloniki, illetve néhány óceánon túli település sorolható ide) fővárosokat vagy/és világvárosokat foglal magában, másrészt térben kiterjedtebb, kevésbé koncentrált, mint az összes település német, román és határmenti dominanciájú hálózata (*1. ábra*). Mint azt a kapcsolatelemzés szakirodalmából tudjuk, a kapcsolat erőforrás (is lehet), a testvér-települési kapcsolatok elemzése során. Tekinthető-e egy település testvérválasztása a tejtestvéri, keresztszülői vagy bármely más mesterséges kapcsolat-építési stratégia antropológiából ismert változatának? Vagy ha ez túl erős példa lenne, felfoghatjuk-e a testvértelepüléseket a modern világban közismert olyan instrumentális kapcsolati tökeszerzési módok megfelelőjének, mint az eliiskolák „buddy-network”-jei, a vadásztársaságok, a középkori kereskedőházak gyerekeinek (olykor erőszakos, de szerelmet semmiképpen nem feltételező) összehoronzása? A tanulmányban előbb bemutatjuk a mai Magyarország testvér-települési kapcsolatainak legalapvetőbb történeti és szociológiai jellemzőit, majd azt vizsgáljuk, hogy a testvér-települési kapcsolatok létrejöttében hasonló hatások érvényesülnek-e, mint ahogy azt a kapcsolati tőke szakirodalma alapján feltételezzük.

A testvér-települési kapcsolatok története

A testvér-települési kapcsolatokat kialakításuk időpontja szerint sorolva csoportokba megkülönböztettünk rendszerváltás előtt, valamint a rendszerváltás után született kapcsolatokat, majd ez utóbbi időszakot kormányzási ciklusok szerint kategorizáltuk.

A szocializmus alatti időszakban főként (Kelet-?) Németország, (a korabeli rigmus szerinti „másik jó barát”) Lengyelország és (ösi rokonaink földje) Finnország felé orientálódtunk, valamint ekkor alakítottuk ki kisszámú török- és egyéb ázsiai országbeli kapcsolatainkat is (később ebbe az irányba egyáltalán nem történt kezdeményezés). A „berlini fal leomlása után” nyitottunk Ausztria felé (osztrák kapcsolataink közel 60 %-át alapoztuk meg ekkor), tovább erősítettük németországi kötődéseinket, és ekkor emelkedett meg hirtelen a Romániában lévő testvértelepülések száma is. A kevésszámú holland, angol és francia kapcsolataink nagy része is ekkor keletkezett. A következő időszakban új kapcsolatokat leginkább Romániával, Szlovákiával és Németországgal alakítottunk ki, ám ez utóbbival, jóval kevesebbet, mint korábban, de fokozatosan nyitni kezdtünk eddig „ismeretlen” államok, például Görögország, Svédország, Szerbia és Izrael irányába is. Az utóbbi négy évben keletkezett kapcsolatok közel 70%-a Romániával, Németországgal és Szlovákiával kötődött, de szorosabbra fűztük a köteléket Lengyelországgal, Franciaországgal és Olaszországgal is.

A legrégebbi testvéri kapcsolatok a megyeszékhelyekre jellemzőek. A városok a rendszerváltást követően, a falvak inkább az Orbán-kormány idején kapcsolódtak be a nemzetközi testvértelepülési kapcsolatrendszerbe.

1. táblázat

A testvér-települési kapcsolatok megoszlása az egyes településtípusok között időszakonként, százalék

Településtípus	Időszak				Összesen
	1940–1988	1989–1993	1994–1997	1998–2002	
Megyeszékhely	34	10	6	3	9
Város	30	40	27	15	27
Község	36	50	67	82	64
Összesen	100	100	100	100	100
N (elemszám)	41	118	104	133	396

A három, legtöbb testvértelepülési kapcsolatot magában foglaló ország esetében is jól látható, hogy a különböző kormányzási ciklusok idején eltérő eséllyel keletkeztek a testvéri viszonyok.

2. táblázat

A településközi kapcsolatok létrejöttének megoszlása időszakonként a három legtöbb magyarországi kapcsolattal rendelkező állam esetében, százalék

Időszak	Országok		
	Románia	Németország	Szlovákia
1940–1988	3	12	6
1989–1993	29	47	14
1994–1997	29	19	29
1998–2002	40	22	51
Összesen	100	100	100
N (elemszám)	111	85	51

Romániai településsel a rendszerváltást megelőzően gyakorlatilag nem volt a magyar településeknek testvéri kapcsolata. Kialakulásuk a rendszerváltást követően indult el, és azóta is töretlenül emelkedik. (Az utolsó teljes kormányzati idő alatt kialakított összes külföldi kapcsolatainknak mintegy 33 %-a irányult Románia felé.) Szlovákiához fűződő kapcsolataink növekedésében, még ennél is erősebb dinamikát tapasztalunk. Északi határszomszédainkkal, 1998 és 2002 között létesítettük a legtöbb kapcsolatot. Németországi kötődéseink 12 %-a még a szocializmus idején, közel fele az 1989-től 1993-ig tartó időszakban keletkezett.

A településközi kapcsolatok térbeli eloszlása

Az egyes településtípusok jellemzően más-más országokkal vesznek fel szívesen kapcsolatot, amit természetesen a politika vagy a határhoz való közelség is befolyásolhat. A három legtöbb településközi kapcsolattal rendelkező országot vizsgálva a németországi kapcsolódás esetében nem látunk különbséget a kis és nagy települések között, ám míg a nagyvárosok Németország mellett inkább Finnország, vagy Lengyelország felé nyitnak szívesen, addig Romániával és Szlovákiával jellemzően a községek építenek ki nagyobb számú kapcsolatot, bár a román kapcsolatok aránya a nagyvárosok esetében is magasnak bizonyul, de mindenképpen alacsonyabb, mint a kisebb lélekszámú településeken.

3. táblázat

A településközi kapcsolatok megoszlása településtípusok és a kapcsolati ország szerint, százalék*

Kapcsolati ország	Településtípus			Összesen
	Megyeszékhely	Város	Község	
Anglia	8	1	0	1
Ausztria	0	5	8	7
Cseh Köztársaság	7	1	0	1
Finnország	18	5	1	3
Franciaország	3	9	2	4
Hollandia	0	6	0	2
Lengyelország	12	5	3	5
Németország	20	22	21	21
Olaszország	9	4	2	3
Románia	13	23	31	27
Szlovák Köztársaság	5	5	18	13
Egyéb ország	5	14	14	12
Összesen	100	100	100	100
N (elemszám)	36	115	263	414

* Egyedileg csak azokat az országokat tüntettük fel, amelyekkel legalább az egyik településtípusba tartozó települések legalább 5 százaléka hozott létre testvér-települési kapcsolatokat.

A három leggyakrabban előforduló állam testvértelepüléseinek Magyarországon belüli eloszlását vizsgálva (3. ábra) azt látjuk, hogy a Romániához kötődő magyarországi települések térbeli eloszlása semmiféle szabályosságot nem mutat.

3. ábra

A Romániával, Németországgal és Szlovákiával testvér-települési kapcsolatban lévő magyarországi települések

Nemcsak a határszéli, hanem az ország belsejében, sőt a túlsó határon található települések is szoros kapcsolatot építettek ki romániai városokkal, községekkel, de a román határon lévő települések közül minden település létesített romániai településsel testvéri viszonyt. Németországi kapcsolataink láthatóan az ország középső részére, a Balaton-felvidékre, Budapestre, Tolnára és a somogyi vidékre koncentrálódnak, amelynek okát valószínűleg a kitelepítésben kereshetjük. A Szlovákiával kapcsolatban lévő települések nagy része az ország északi felére korlátozódik, de találunk néhány ilyen irányú kapcsolattal rendelkező települést a déli (szlovák kisebbségek által betelepített?) határvidék közelében is.

A testvértelepülési kapcsolatok szociogenezise

A Testvérvárosok Világszövetsége azzal az elsődleges céllal jött létre 1957-ben, hogy a háborúban sokat szenvedett népek kisebb közösségeinek – elsősorban a városi közösségeknek – segítséget nyújtson az együttműködéshez, a kapcsolatok megteremtéséhez. A kapcsolat utáni vágy a háború pusztításának egyenes következménye lehetett, „az egymástól távol fekvő kisebb szervezett közösségek életének, egymás kultúrájának megismeréséből fakadt” (Dr. Farkas 1987). Az első testvérvárosi szálak nem véletlenül a háborúban sokat szenvedett városok – például az angliai Coventry és a szovjetunóbeli Leningrád – között szövődtek. Később a kapcsolatteremtés motiváló elemévé a városok történelmi sorsközössége, a múlt emlékeinek azonossága szolgált a kapcsolatteremtés alapjául. A későbbiekben a kezdeményezések során egyre fontosabb szerepet játszanak a gazdasági tényezők, de a kapcsolatok sokszínűségét példázza a rendszerváltás előtti időben a származásra, nyelvrokonságra, a közös őshazára

épülő finn–magyar testvérvárosi kapcsolat – írja Farkas Ottó 1987-ben megjelent tanulmányában.

A településközi kapcsolatok okainak és hatásainak elemzését tehát mi is azok kialakulásának vizsgálatával kezdtük, vagyis hogy ki, mikor és mi célból lépett szövetségre. Ezután tehetünk kísérletet arra, hogy hipotéziseket fogalmazzunk meg – és teszteljünk – a testvértelepülési kapcsolatok létrejöttének mechanizmusával kapcsolatban.

A testvér-települési kapcsolatokat az esetek felében (52 %) a magyar fél, 40 %-ában a külföldi testvér kezdeményezte. Az esetek 8 %-ában nyilvánítottak a felek kölcsönös közeledési szándékot.

A rendszerváltás előtt a külföldiek voltak aktívabbak, az ekkor keletkezett kapcsolatok 55 %-át „kintről” kezdeményezték. A rendszerváltás után a kölcsönösség is előtérbe került (az ekkor született testvériségek 13 %-a keletkezett így), majd a magyar fél kezdeményezőkézsége nőtt meg (az 1994–1997, illetve 1998–2002 között kialakult testvértelepülési kapcsolatok 61 és 57 %-át a magyar fél kezdeményezte). A külföldi testvéri érdeklődés elsősorban a közép- és nyugat-dunántúli térségre irányult, az itt keletkezett kapcsolatok felét külföldről kezdeményezték. Ennek ellentéte Magyarország déli része és az észak-magyarországi régió, ahol a testvér-települési kapcsolatok több mint 60 %-át a magyar település kezdeményezte. Településközi kapcsolatkezdésben a kisebb település, a falu jár az élen, minél nagyobb azonban egy település, annál nagyobb a kölcsönös kapcsolatkezdés esélye. A testvér-települési kapcsolatok létrejöttének elsődleges (első helyen megnevezett) oka leggyakrabban a kultúra és a hagyomány, amit a gazdasági megfontolás követ.

4. táblázat

A településközi kapcsolatok megoszlása a kapcsolatfelvétel elsődleges oka és kialakulásának ideje szerint, százalék

A kapcsolatfelvétel oka	Időszak				Összesen
	1940–1988	1989–1993	1994–1997	1998–2002	
Történelem, politika	12	12	7	9	10
Gazdaság	33	29	29	26	29
Idegenforgalom, turizmus	4	2	7	6	5
Kultúra, hagyomány	38	51	47	42	45
Oktatás, fiatalok közötti kapcsolat	9	5	7	14	9
Egyéb	4	1	2	2	2
Összesen	100	100	100	100	100
N (elemszám)	30	97	84	104	315

Akarmelyik időszakot is vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a települések közötti közeledések minden időszakban elsősorban kulturális és gazdasági okokból történtek. Ám míg a szocializmus ideje alatt ez a két arány szinte egyenlő volt, a határnyitást követően a hangsúly a kultúra és hagyományörzés céljából indított kapcsolatokra tevődött át. Az 1990-es években egyre fontosabbá vált az oktatás, az iskolák közötti cserelehetőség és a nyelvtanulás megkönnyítése miatt kezdeményezett kapcsolatfelvételek aránya is.

A testvér-települési kapcsolatfelvétel a községekben és a kisebb városokban többnyire kulturális okokból történt, míg a nagyvárosok, megyeszékhelyek esetében legfőbb okként a gazdasági és üzleti kapcsolatokat jelölték meg, majd a hagyományápolását.

5. táblázat

A településközi kapcsolatok megoszlása a kapcsolatfelvétel elsődleges oka és a település típusa szerint, százalék

A kapcsolatfelvétel oka	Településtípus			Összesen
	Megyeszékhely	Város	Község	
Történelem, politika	14	7	12	11
Gazdaság	55	33	23	29
Idegenforgalom, turizmus	0	4	6	5
Kultúra, hagyomány	24	51	44	44
Oktatás, fiatalok közötti kapcsolat	8	3	12	9
Egyéb	0	2	3	2
Összesen	100	100	100	100
N (elemszám)	32	84	206	322

Az oktatás céljából létesített kapcsolatok aránya magasabb a kistelepüléseken mint a nagyvárosokban, ami arra utal, hogy a községekben valószínűleg minden lehetőséget megragadnak a fiatalok nyelvi és szakmai fejlesztése érdekében, míg a nagyobb városokban (fejlettségüknek megfelelően) valószínűleg más lehetőségek is adódnak a fiatalok általános- és nyelvi tudásának gyarapítására. A közép-magyarországi és az észak-alföldi régióban legmagasabb a kultúra és a hagyományok ápolása céljából létesített kapcsolatok aránya, ám a többi magyarországi térség esetében is ez a kapcsolatépítés leggyakoribb oka.

6. táblázat

A településközi kapcsolatok megoszlása a kapcsolatfelvétel elsődleges oka és a régiók szerint, százalék

A kapcsolatfelvétel oka	Régiók							Összesen
	Közép-Magyarország	Közép-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl	Dél-Dunántúl	Észak-Magyarország	Észak-Alföld	Dél-Alföld	
Történelem, politika	24	10	11	14	7	0	15	11
Gazdaság	16	21	23	34	33	29	36	29
Idegenforgalom, turizmus	7	2	5	2	7	11	3	5
Kultúra, hagyomány	51	47	46	40	37	52	41	44
Oktatás, fiatalok közötti kapcsolat	2	16	14	9	14	4	4	9
Egyéb	0	5	2	2	2	5	1	2
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
N (elemszám)	30	46	46	55	47	41	59	324

A mellékletben bemutatott részletes okok területi eltéréseit is figyelembe véve azt találjuk, hogy a közép-magyarországi történelmi, politikai okokból létesített kapcsolatok felének oka a kitelepítésben keresendő. A közép-dunántúli régió önkormányzatai a kulturális kapcsolatok majdnem felét barátkozás céljából kezdeményezték, oktatási kapcsolataik zömét pedig a nyelvtanulás lehetősége indukálta. A nyugat-dunántúli térségben is a kulturális kapcsolatokat proponálták leginkább, ám egyedül ebben a régióban jelölték meg kapcsolatépítési indokként azt, hogy a fiatalok között lehessen majd kapcsolat. A testvértelepülési kezdeményezésekben Észak-Magyarországon a hagyományok ápolása mellett a gazdasági megfontolások számítanak a második legfontosabb tényezőnek. Az észak-alföldi régiónál a már említett kulturális kapcsolatok után első helyen az idegenforgalom szerepel, továbbá ebben a régióban jelenik meg fontos kapcsolatépítő alapként az a tény, hogy melyik település esik a legközelebb a határhoz. A dél-alföldi régió az eddigiekhez hasonlóan szintén a kulturális kapcsolatokat preferálja leginkább, de a második helyezett gazdasági kapcsolatok magas aránya ebben az esetben nagyrészt a határon túli magyarok segítése céljából kialakított együttműködést, gazdasági segítséget jelent.

A következő néhány példa nem egyedi testvértelepülés-geneziseket, hanem a leggyakrabban előforduló irányokba mutató testvértelepülési kapcsolatokat történéseit foglalja össze. A továbbiakban négy ország esetében – a mellékletben található táblázat kis elemszámait mintegy „elmesélve” – próbáljuk rekonstruálni a lehetséges kapcsot

lattörténeteket.⁶ Ezek a „történetek” a kicsi elemszámok és az okok mesterséges átkódolása miatt természetesen csak elnagyolt közelítései a valódi történeteknek, de arra talán alkalmasak, hogy segítségükkel hipotéziseket állítsunk fel egy majdani kutatás alapjait körvonalazó tanulmány szolgálatára.

Románia

A szocializmus időszaka alatt a kevés számú magyar település által kezdeményezett román kapcsolatépítés főként vásárlás céljából történt, de fontos szempont volt még a leendő testvértelepülés földrajzi elhelyezkedése, vagyis a magyar–román határhoz való közelség is. A másik oldal ebben az időszakban csak sportkapcsolatokat kívánt létesíteni. A határnyitás után a Románia felé nyitni kívánó magyarországi települések közel egyharmada segítő szándékkal fordult a tőlünk keletre lévő ország magyar települései felé. Az ekkor magyarországi településről kiindulva létrejött kapcsolatok fele kifejezetten a határon túli magyarság támogatását célozta. A segítség mellett fontos okként szerepelt a barátságos viszony kialakítása. A következő időszakban a kapcsolatalkítás elsődleges szempontjaként részünkről továbbra is a földrajzi közelség és a segítségnyújtás dominált. A felénk irányuló kapcsolatteremtés motivációi között a legtöbb a települések közötti Szent Király Szövetség létrehozását célozta, míg a kapcsolatfelvételek hatoda kifejezett segítségkérés volt a határon túli magyarok részéről. (Ebben az időszakban fordult elő első ízben, hogy külföldről nyílt segítségkérő szándékkal kezdeményeztek kapcsolatot.) A legutóbbi négy évben részünkről a legfontosabb szempont a kultúra, és – bár kisebb mértékben – a határon túli magyarokkal való kapcsolattartás, a romániai magyarság segítése volt. A felénk irányuló és a kölcsönös kapcsolatok motivációjaként a hagyományok élesztése, barátság kialakítása és a kölcsönös megismerés óvatos indokai szerepeltek.

Németország

A rendszerváltás előtti német kapcsolataink indítóoka nagyrészt nem ismert, a többit az iskolák közötti cserelehetőség és a kultúra motiválta. Német oldalról legfontosabb szempontként a vendégház-felújítás (?) szerepelt. A rendszerváltás utáni időszakban mi többnyire barátkozási szándékkal fordultunk Németország felé, bár fontos indok volt még a kitelepítés is, ami a kultúra mellett a felénk irányuló kapcsolatoknak is a legfontosabb tényezője volt. Ebben az időszakban kezdődik a nyelvtanulás miatt felénk irányuló kontaktusfelvétel, amely időben előre haladva egyre fontosabb szemponttá válik a német–magyar településközi kapcsolatok kialakításában. Az 1994 utáni időszakban kezdődik a hagyomány ápolása szempontjából felénk irányuló kapcsolatok sokasága, amely az általunk vizsgált utolsó ciklusban már a kapcsolatok több mint harmadát teszi ki. Az előző kormányzati ciklusban részünkről a legfontosabb kapcsolatépítési szemponttá a nyelvtanulás vált.

6 A mellékletben található megoszlásokat a „kapcsolatmesék” során két további dimenzióban (ki kezdeményezte, melyik országbeli településsel) elemeztük.

Szlovák Köztársaság

A szocializmus időszaka alatt Szlovákiával mi nem kezdeményeztünk kapcsolatot, ők barátkozás és együttműködés céljából fordultak felénk. A határnyitás után többnyire kulturális kapcsolatok élesztése, illetve a fiatalok közötti kapcsolat ápolása és barátkozás szándékával kezdeményeztünk viszonyt. Az 1994-től 1997-ig terjedő időszak legfontosabb kapcsolatépítési motívuma a sport volt. Az ebben az időszakban felénk irányuló kontaktusfelvételek ötöde azonban segítségkérő szándékkal indult. E két momentum mellett mi a tűzoltó-egyesületek kapcsolatát is preferáltuk, sok esetben pedig a közös történelmi múlt indított minket a kapcsolatfelvételre. A 2002-ig tartó időszakban a kultúra és az együttműködés egyaránt fontos szemponttá vált részünkről, míg szlovák részről a kultúra mellett politikai okokból civil szervezetek is indítottak kapcsolatfelvételt magyarországi települések felé.

A testvér-települési kapcsolatok létrejöttének mechanizmusa

Az alapkérdés az, hogy milyen tényezők növelik (s csökkentik) a településközi kapcsolatok létrejöttének esélyét a legerősebben. A kérdés kétféleképpen tehető fel:

a) milyen módon hatnak a település jellemzői arra, hogy az összes magyar település közül melyek esetében jönnek legnagyobb valószínűséggel létre településközi kapcsolatok, illetve

b) azon települések esetében, ahol vannak településközi kapcsolatok, ugyanezen tényezők milyen módon hatnak a létrejövő kapcsolatok számára.

A választ olyan modell felállításával tudjuk megadni, amely a települések két alapvető jellemzője (nagyság és regionális elhelyezkedés) mellett az azok külső kapcsolatait jelző négy mutatót is tartalmazza. A modell független változói tehát a következők:

- Településnagyság, amit az állandó lakosok számával mérünk. Mint korábban láttuk, a nagyobb települések testvérkapcsolatot létesítő készsége és képessége egyaránt nagyobb, mint a kisebb településeké, tehát mindkét függő változó esetében erős pozitív hatást feltételezünk.
- A regionális hatásra nézvést nincs hipotézisünk, kíváncsian várjuk, mit tudunk meg a modellből.
- Van-e a helyi önkormányzatnak internet-használati lehetősége. Ez a változó a településnek a virtuális világgal való kapcsolatát vagy annak hiányát közelíti meg.
- A település területén szabadterei piac van és mindig volt is? Ez a változó a településnek a piachelyek országos rendszerébe való beletartozást és annak hiányát jelzi.
- Van-e emberpiac a település területén? Lásd az előző magyarázatot.
- Dolgoznak-e külföldi feketemunkások a település területén? Lásd a fenti magyarázatot azzal a kiegészítéssel, hogy ebben az esetben a változó a település nemzetközi feketemunkaerő-piaci betagozódását mutatja.

Ez utóbbi négy változót illetően azt feltételezzük, hogy ha egy település esetében létezik az adott külső kapcsolat, akkor ez növeli a településközi kapcsolat bekövetkezésének esélyét.

7. táblázat

A településközi kapcsolatok létrejötté esélyének és a létező településközi kapcsolatok számának alakulása a települések alapvető és a település egyéb külső kapcsolatait jellemző változóinak függvényében

	Településközi kapcsolat létrejöttének esélye ⁷	Településközi kapcsolatok száma ⁸
Az elemzésbe bevont települések száma	747	242
Régió (referenciakategória: Észak-Magyarország)		
Közép-Magyarország	1,0	0,03
Nyugat-Dunántúl	1,2	0,02
Közép-Dunántúl	1,7	0,08
Dél-Dunántúl	1,3	0,06
Észak-Alföld	0,7	-0,06
Dél-Alföld	1,2	0,08
Településstátusz (referenciakategória: falu)		
Város	19,0*	0,35*
Településnagyság (referenciakategória: 5000 főnél nagyobb települések)		
Max. 1000 fő	0,3	-0,39*
1000-2000 fő	0,9	-0,25*
2000-5000 fő	1,9	-0,29*
Internet van	1,5*	0,04
Piachely van	1,4	-0,01
Emberpiac van	1,1	0,10
Külföldi feketemunkás van	1,8*	-0,01

* A változó hatása erős ($p=0,05$ %-os szinten szignifikáns).

7 Az összes település esetében. Logisztikus regresszió. A -2 LL értéke 736, az illeszkedés mértéke 738, a találati arány 76 %. A függő változó: 1=van településközi kapcsolat, 0=nincs ilyen. A cellákban az esélyhányados található, melynek értéke mennél jobban eltér 1-től, annál erősebb az adott változó hatása. Ha az érték 1-nél kisebb, akkor az adott változó csökkenti, ellenkező esetben növeli a függő változó bekövetkezésének esélyét.

8 A településközi kapcsolattal rendelkező települések esetében. Lineáris regresszió (OLS). Az illesztett R^2 -négyzet értéke 37 %. A függő változó a településközi kapcsolatok száma 0 és 7 között. A cellákban a sztenderdizált (béta) érték található, amelynek nagyobb értéke erősebb hatást jelez.

Látható, hogy minél nagyobb egy település, annál nagyobb az esélye annak, hogy testvértelepülésre talál, illetve hogy ezek száma nagy lesz. E két hatás nem igényel részletes magyarázatot, hiszen a település nagysága nyilván a kapcsolatok építéséhez szükséges erőforrások („láthatóság”, „kívánatosság”, illetve a kapcsolatok kezeléséhez szükséges tranzakcionális költségek, pl. információszerzés, utazás, ceremónia) meglétével pozitívan korrelál. A regionális elhelyezkedés nem hat erősen a testvértelepülési kapcsolatok esélyére és számára. Az egyetlen megjegyzésre érdemes jelenség az, hogy az észak-magyarországi régióhoz képest az észak-alföldi lét az egyetlen, amelyik csökkenti a testvérkapcsolatok kialakulásának esélyét és mértékét. A települések külső kapcsolatainak modellekbe való bevonása nem befolyásolta sem a modellek, sem a korábban bevont változók hatásának erejét. Ebből az a következtetés adódik, hogy a külső kapcsolat négy változójának hatása nem lehet nagyon erős. Ez a piachely és az emberpiac létét jelző változók esetében mindkét szempontból igaz. Ugyanakkor az első oszlopban látható, hogy az internet-kapcsolat és a külföldi fekete-munkás léte növeli a településközi kapcsolatok létrejöttének esélyét. Ez arra utal, hogy a nagyobb lélekszám és a városi státusz mellett az önkormányzat és a munkaerőpiac kapcsolatainak nemzetközi jellege együtt jár a településközi kapcsolatok kiépítésével. Úgy véltük, hogy a testvértelepülés-kapcsolat létrejöttének mechanizmusát jobban tudjuk megérteni, ha a kapcsolatot létrehozó okok szerint homogenizáljuk modellünket. Két olyan testvérkapcsolat-típust alakítottunk ki, amely a lehető legjobban különbözik egymástól. Az egyik csoportba azokat a testvértelepülési kapcsolatokat soroltuk, ahol a gazdasági szempont, a másikba, ahol a magyarságérzet „*expressis verbis*” jelen volt.⁹

A testvér-települési kapcsolatok körülbelül. ötödében játszott szerepet a gazdasági érdek, körülbelül tizedében a magyarságérzet.

9 A gazdasági érdeket a mellékletben található részletes okok közül a következők előfordulása alapján valószínűsítettük: vásárlás, tőkebehozatal, gazdasági kapcsolat általában, idegenforgalom, üzleti kapcsolat. A magyarságérzetet a következő válaszok sejtetik: erdélyi település, segíteni a határon túli magyaroknak, magyar lakta település, kapcsolat a határon túli magyarsággal, magyarságtudat. Mindkét változó esetében a „Mi volt a kapcsolat létrehozásának legfontosabb oka?” kérdésre adott mindhárom válaszlehetőséget figyelembe vettük.

8. táblázat

A gazdasági érdekek vezérelte és a magyarságérzet vezérelte kapcsolatok aránya a testvértelepülési kapcsolatok között (három lehetséges magyarázat, százalék)

	Gazdasági érdekek vezérelte	Magyarságérzet vezérelte
Összesen (N=421)*	19	8
Lakosság szám		
–500 fő	(19)	(8)
501–1000 fő	(7)	(11)
1001–2000 fő	22	8
2001–5000 fő	16	9
5000 fő–	22	5
Régió		
Közép-Magyarország	(2)	(4)
Közép-Dunántúl	14	10
Nyugat-Dunántúl	(19)	(0)
Dél-Dunántúl	14	8
Észak-Magyarország	31	9
Észak-Alföld	25	0
Dél-Alföld	23	17
Korkvintilis**		
1	19	12
3	19	6
4	19	1
5	25	7
6	11	12
Mozgáskvintilis**		
1	23	8
2	20	2
3	20	5
4	15	17
5	14	6

Vándorlási egyenleg kvintilis**		
1	19	7
2	35	8
3	14	2
4	16	7
5	10	13
Gépkocsi-ellátottság**		
1	17	16
2	26	4
3	13	13
4	20	1
5	18	5
Telefonellátottság**		
	14	13
	27	11
	12	6
	24	2
	16	6

(): N= 25–50 között

* Az összes testvértelepülés magyar településeinek halmaza Budapest és kerületeinek testvértelepülései nélkül. A településhalmaz nem reprezentálja a magyar településeket, mivel egy település annyiszor került a mintába, ahány testvértelepülése volt.

** A változók magyarázata: Korkvintilis – a 60 és idősebb lakosság arányának ötödei (1 – a legfiatalabb, 5 – a legidősebb ötöd). Mozdáskvintilis – az ezer lakosra jutó be- és elköltözések összegének ötödei (1 – a legkisebb mozgás, 5 – a legnagyobb mozgás ötöd). Vándorlási egyenleg kvintilis – az ezer lakosra jutó el- és beköltözések különbségének kvintilise (1 – magas elvándorlás, 5 – magas odavándorlás ötöd). Gépkocsi-ellátottság – a száz lakosra jutó személygépkocsik arányának kvintilise (1 – legkevesebb, 5 – legtöbb). Telefonellátottság kvintilise – a száz lakosra jutó vezetékes telefonállomások arányának kvintilise (1 – legkevesebb, 5 – legtöbb).

A táblázatból azt látjuk, hogy:

- Noha azt vártuk, hogy a gazdasági érdek előfordulása a települmérettel nő, a magyarságérzet csökken (kozmpolitizmus szemben a kis méret hagyományörzésével), egyik feltételezés sem látszik erőteljesen érvényesülni,
- A gazdasági érdek inkább Észak- és Kelet-Magyarországon generál testvérkapcsolatokat, ami annyiban nem meglepő, amennyiben a központi és nyugati területeken gondoljuk a gazdasági érdek érvényesítését ilyen mesterségesen létrehozott kapcsolati tőke nélkül is megvalósíthatónak. A magyarságérzet a dél-alföldi régióban igen erős, a Nyugat-Dunántúlon, Észak-Alföldön teljesen hiányzik (és Közép-Magyarországon ritka).

- Míg a gazdasági érdek aránya nem függ a település elöregedésének mértékétől, addig a magyarságérzet és az öregek aránya között szabályos U alakú összefüggés mutatkozik, a legfiatalabb és legidősebb településekre az átlagosnál inkább jellemző.
- A gazdasági érdek vezérelte testvérkapcsolatok aránya a kevésbé mobil települések esetében magas, és a mobilitás növekedésével folytonosan csökken. A magyarságérzet és a mobilitás között szabálytalan a kapcsolat, de láthatóan erős az összefüggés.
- Hasonló a helyzet a vándorlási egyenleg esetében is, a 2. kvintilis esetében a gazdasági érdek, az 5. kvintilis esetében a magyarságvezérelte testvériség esélye kiugróan magas, amire nem adódik természetes magyarázat.
- Egy kivétellel a jómód és a külső világgal való aktív kapcsolat mértékének becslésére használt két mutató sem mutat határozott összefüggést a gazdasági érdek és a magyarságérzet vezérelte testvértelepülési kapcsolat létrejöttének esélyével. A kivétel a telefonellátottság növekedésével fokozatosan csökkenő magyarságérzet vezérelte testvértelepülési esély. Ez az összefüggés megfelel annak a feltételezésünknek, hogy a jómód és a modernizáció csökkenti a magyarságérzet vezérelte kapcsolatok alakulásának esélyét.

Az utolsó lépés, amit a testvér-települési kapcsolatok kialakulásának mechanizmusai megismerése érdekében tettünk, a fenti változók együttes hatását bemutató modell felépítése volt.

9. táblázat

A gazdaságiérdek-vezéreltség¹⁰ modellje*,**

	Gazdaságiérzet-vezéreltség
Alacsony elvándorlás	0,002 (3.9)
Sok autó	0,01 (4.6)
Észak-Magyarország	0,02 (3.5)
Közép-Magyarország	0,05 (0,12)
Észak-Alföld	0,05 (3,0)*

* A gazdaságiérdek-vezéreltségnél a magyarságérzet-vezéreltség modellje sokkal erősebb volt. Ez részben a magasabb találati arányban (83 %-kal szemben 94 %), részben a modell iterációinak nagyobb mértékében (a goodness of fit az első esetben 465, az utóbbi esetben 370 volt) mutatkozott meg.

** A cellákban a szignifikáns hatású változók szignifikanciaértékét és esélyhányadosát tüntettük fel.

A gazdasági érdek vezérelte kapcsolatépítés esélyét a rossz regionális helyzet (Észak-Magyarország és Észak-Alföld növeli, Közép-Magyarország csökkenti) és a település jó gazdasági helyzete (alacsony elvándorlás és sok személygépkocsi) együttállása növeli szignifikánsan.

10 A magyarságérzet-vezéreltség modellje a magyarságérzet-vezéreltségnek a Nyugat-Dunántúlon és az Észak-Alföldön tapasztalt teljes hiánya miatt (lásd 8. táblázat) nem volt értelmezhető.

Összefoglalás helyett – dunaújvárosi kapcsolattörténet¹¹

Annak bizonyítására, hogy a fenti eredményeink mennyire kövthetik a valóságot, álljon itt egy véletlenszerűen kiválasztott rövid esettanulmány:

A testvérvárosok mozgalmának kialakulásakor a magyar városok között Dunaújváros úttörő szerepet vállalt, és elsőként nyújtott kezét Coventrynek. Később 1960-ban Villejuif, majd 1962-ben Terni, végül 1963-ban Kommunarszk is a testvérvárosuk lett. A rendszerváltozást követően a Coventryvel és Kommunarszkkal létrehozott szövetség megszűnt, ám olyan új városokkal bővült a kapcsolatrendszer, mint Linz, Elbasan és Inegöl. Az önkormányzat részéről történtek olyan kapcsolatfelvételek is, amelyek nem minden esetben voltak sikeresek. Dunaújváros előbb Bayreuth, majd Passau városával szeretett volna testvérvárosi kapcsolatot kialakítani, azonban Bayreuth város főpolgármestere, hivatkozva meglévő kapcsolataik telítettségére, a kezdeményezést nem fogadta. Passau városával sem volt sikeresebb a kapcsolatkeresés. Dunaújváros jegyzője a Megyei Jogú Városok Szövetségének küldöttjeként háromnapos bajorországi tanulmányúton vett részt, melynek során a Deggendorffi Járási Hivatal elnöke ajánlotta fel közreműködését a Passau városával való kapcsolat kialakítására. Passau azonban válaszra sem méltatta a magyarországi települést. 1992-ben az albán nagykövet, Lisen Bashkurti személyesen kereste meg a dunaújvárosi polgármestert azzal a céllal, hogy az albán Elbasan és Dunaújváros között testvérvárosi kapcsolat jöjjön létre. A közgyűlés 1993. február 9-én az erre irányuló javaslatot elfogadta. A március végén érkezett albán delegáció tagjaival, valamint az albán nagykövettel sor került az együttműködés kereteinek megbeszélésére, majd annak aláírására. A két város kapcsolatában elsődlegesen a magyar fél segítőkészsége a meghatározó. Elsősorban az egészségügy és az oktatás területén tud a város hatékony segítséget nyújtani. 1993 októberében Dunaújváros röntgengépet ajándékozott az albániai testvérvárosnak, és két albán orvos részére biztosított négyhetes továbbképzést a Szent Pantaleon Kórházban, valamint orvosi műszerek és gyógyszerkészítmények átadásra tett ajánlatot. A testvérvárosi iskolának számítógépes eszközöket ajánlottak fel. Ám nemcsak az önkormányzat, hanem a helyi vállalkozók is igyekeztek kapcsolatot teremteni a testvérvárosi kereskedőkkel. A dunaújvárosi vállalkozók egyike albán ingatlanok kiejánlására kapott megbízást.

Jelenleg Elbasannal a közelmúlt politikai eseményei miatt a kapcsolat nem működik.

Testvérvárosi kapcsolat felvételére a törökországi Inegöllel 1993 júniusában adott felhatalmazást a közgyűlés. 1994 áprilisában a város vezetősége, majd októberben az Alba Volán Rt. és a Dunaferr Dunai Vasmű Rt. vezetői is ellátogattak Inegölbe. A küldöttség tárgyalásokat folytatott az Inegöli Kereskedelmi Kamara elnökével, valamint a bursai Peugeot autóbusz-összeszerelő vállalat igazgatójával, amelynek eredményeként virágzó kereskedelmi kapcsolat is szövődött a két város között.

A Villejuiffal 1960-ban létrejött testvérvárosi kapcsolat a rendszerváltozást követően csak a sport terén maradt töretlen. Itt azonban a városok közötti érintkezés valóban élénk és sokszínű.

¹¹ Tóthné Záhorszky Margit, a dunaújvárosi polgármesteri hivatal személyügyi és gondnoksági irodája vezetőjének közlése alapján

Az elmúlt tizenöt évben kedvezően alakult a viszony Rijeka városával. A két város tűzoltózenekarának kiváló kapcsolata jó alapul szolgált a kötelék erősítéséhez.

Az igazán hasznos és mindenki számára előnyös testvérvárosi kapcsolat kialakításának és megtartásának útja azonban röggös, ahogy azt a sok sikertelen kontaktusfelvétel is bizonyítja, pl. Tordheim, a japán Sahara vagy a dán Randers városok esetében, ám a legutóbbi (2003) megkeresés sikeresnek bizonyult, és Dunaújváros legújabb testvérvárosává a romániai Giurgiu lépett elő, amellyel ismét egy újabb kaput nyitottunk meg a nagyvilág felé.

Irodalom

- Barabási Albert-László (2003): *Behálózva*. Budapest: Magyar Könyvklub
- Buchanan, Mark (2003): *Nexus, avagy kicsi a világ*. Budapest: Typotex
- Czakó Ágnes–Sik Endre (1987): A „megszemélyesült” szervezközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle* (12): 1489–1495.
- Czakó Ágnes–Sik Endre (1994): Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. *Mozgó Világ* (6): 17–25.
- Czakó Ágnes–Sik Endre (1995): A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. *2000* (7): 3–12.
- Dr. Farkas Ottó (1987): A tanácsok nemzetközi kapcsolatai. *Állam és Igazgatás* (1): 47–59.
- Giczi Johanna–Sik Endre (2003): Jótestvérek. *Önkormányzat*, 13 (3): 10–13.
- Illényi Balázs (2003): Édesek és mostohák. *HVG* (18): 79–81.
- A testvérekről Athénban. (2003): *Önkormányzat*, 13 (8): 8.
- Sik Endre (1975): A települések névváltoztatásai Magyarországon a XX. században. *Statisztikai Szemle* (3): 287–296.
- Tóthné Záhorszky Margit (2002): Tájékoztató az önkormányzat nemzetközi kapcsolatainak alakulásáról. Dunaújváros: Dunaújvárosi Polgármesteri Hivatal, kézirat

Melléklet**A testvér-települési kapcsolatok létrejöttének részletes okai,
időszakonként, százalék**

Okok	A testvér-települési kapcsolatok létrejöttének időpontja			
	1940–1988	1989–1993	1994–1997	1998–2002
csak	4	1	0	1
történelem, de általában	0	0	1	3
politikai akarat	5	2	0	0
politika, nacionalista érzület	0	1	0	0
politika, civil szervezetek	3	0	0	1
politika, EU-ra készülnek	0	0	3	0
erdélyi település	0	0	2	1
rendszerváltás, 1989	0	1	0	0
diplomáciai kapcsolat	4	0	0	0
gazdaság általában	8	4	3	8
idegenforgalom, turizmus	0	2	7	6
üzleti kapcsolat	0	4	5	0
tapasztalatcsere	0	1	2	3
sport	9	5	5	2
vásárlás	3	0	0	0
vendégház-felújítás	4	0	0	0
segítés általában	3	4	0	0
határon túli magyaroknak segíteni	0	4	6	6
kölcsönös segítség	0	1	1	1
együttműködés	4	2	3	3
nemzetközi kapcsolat	3	0	1	0
határnyitás	0	0	1	0
magyar lakta település	0	0	0	1
kölcsönös megismerés	0	2	1	2
személyes kapcsolatok	5	2	2	1
a kitelepítés	0	7	0	3
a betelepítettek	0	0	1	0
nemzetiség	3	2	1	4
kisebbség	0	1	1	0
kapcsolat általában	11	8	8	6
közös elnevezés	0	0	2	1
azonos érdeklődés	0	0	0	1
vallás	0	1	2	0
hagyomány	0	1	0	1
barátság	7	10	6	2
közelség, a határhoz legközelebbi település	5	2	3	1
legyen a településnek testvértelepülése	0	1	1	1
határon túli magyarsággal kapcsolat	0	0	0	3
Szent Király Szövetség létrehozása	0	0	3	0
megkeresés	0	0	0	1
menekültként itt élnek	0	1	0	0
magyarságtudat	0	0	0	1
kultúra	7	22	16	21
magyar kultúra ápolása	0	0	1	1
a hagyomány ápolása	4	4	2	2
nyelvtanulás	0	2	2	6
oktatás (iskolák közti csere)	9	1	3	4
fiatalok között legyen kapcsolat	0	1	0	1
tűzoltóegyesület	0	0	4	0
tisztelet	0	0	0	1
katonasírok ápolása	0	1	0	0
Összesen	100	100	100	100
N/elemszám	30	97	84	104

Pongrácz Tiborné–Spéder Zsolt

ÉLETTÁRSI KAPCSOLAT ÉS HÁZASSÁG – HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBSEGEK AZ EZREDFORDULÓN*

A házasságon kívüli együttélés, az élettársi kapcsolatok hazai terjedése, elfogadottságának növekedése minden kétséget kizáróan az elmúlt másfél évtizedben bekövetkezett demográfiai változások egyik legszembetűnőbb jellegzetessége (Kamarás 1996; Bukodi 2001). E jelenség természetesen nem egyedülálló, hiszen számtalan országban (volt) tapasztalható (Cherlin 1992; Kiernan 2000), és e folyamat a „második demográfiai átmenet” koncepciójának egyik kulcseleme (van de Kaa–Lesthaeghe 1987; Lesthaeghe 1996). Az élettársi kapcsolat terjedése szükségszerűen jelenti a házasságkötések számának visszaszorulását, és jelezheti a házasság intézményének módosulását is. Leegyszerűsítés lenne azonban ezt úgy értelmezni, hogy az élettársi kapcsolat kiszorítja a házastársi együttélést. A házasságkötést megelőző együttélés („próbaházasság”) ugyanis éppen a két életforma egymáshoz kapcsolódására hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy minden együttélés (végső) értelme a házasságkötés lenne, és hogy ezen életforma terjedése nem jelent kihívást a házasság intézménye számára. Vagyis olyan időket él(t)ünk, amikor a tartós partnerkapcsolati életformák átalakulóban vannak.

A partnerkapcsolati életformák átalakulásának megértése az *Életünk fordulópontjai* című társadalmi-demográfiai panelfelvétel egyik központi kérdése.¹ A felvétel lehetőségeinek teljes kiaknázására, a strukturális és magatartásbeli tényezők befolyásoló szerepének átfogó feltérképezésére csak a második adatfelvételi hullám után lesz lehetőség, hiszen csak akkor leszünk képesek szétválasztani a „szelektív” és „adaptív” folyamatokat (Lesthaeghe–Moors 2002), ugyanakkor a rendelkezésre álló adatok – ha korlátozottan is – több kutatási probléma áttekintését teszik lehetővé.

A *házasság és az élettársi kapcsolat összehasonlítása* során először azt tekintjük át, hogy mennyiben tér el a házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élők társadalmi összetétele. A „második demográfiai átmenet” (Lesthaeghe 1996) koncepciójából és a párkapcsolat-alakítás közgazdasági elméletéből is (Becker 1981) inkább az következne, hogy az élettársi kapcsolatban élők fiatalabbak, magasabb képzettségűek, előnyösebb társadalmi státusszal rendelkeznek. Vajon az adatok mennyiben támogatják ezen feltételezéseket?

* A tanulmány az *Életünk fordulópontjai* kutatás gyorsjelentésében (Spéder 2002) megjelent Párkapcsolatok az ezredfordulón című fejezeten alapul, annak erősen átdolgozott változata. Az adatok elemzése itt a tisztított adatfájl felhasználásával történt. A kutatást az NKFP 5/128/2001 támogatta.

1 A kutatás koncepciójának leírását lásd Spéder 2001. A kutatásban 16364 18–74 év közötti személyt kérdeztünk meg 2001–2002 folyamán. A kérdések az egyéni életút és a családi életciklus legfontosabb eredményeit kívánják körüljárni. A kutatás részletes leírását lásd a dokumentációs kötetben (Kapitány 2003).

A magatartási szempontokat is tartalmazó elképzelések szerint attitűdbeli, értékrendszer szerinti különbségek magyarázzák, hogy valaki partnerkapcsolata kialakításakor élettársi vagy házassági formát választ, vagy másképpen: partnerkapcsolata hogyan intézményesül. Négy aspektusból vizsgáljuk meg az ebbéli különbségeket. Míg a vallásosságot a családi magatartás egyik „kulcsértékének” szokás tekinteni, az ajánlott életformáról való kérdésünk annak feltárására irányult, hogy a közösségben milyen elvárások – vagy ahogy Lesthaeghe (1996), majd Liefbroer (1999) megfogalmazta: milyen „normatív kontroll” – él. Az életformák szerinti „előnyök” és „hátrányok” mérlegelése az érintettek racionalitását kívánja feltérképezni, a párkapcsolatok minőségi indikátorai pedig az „eredmények” oldaláról közelítik meg az életformák szerinti eltéréseket.

Az utolsó fejezetben perspektívát váltunk: az élettársi és házassági formát az életútban helyezük el. Az alternativitással szemben ekkor a két életforma közötti komplementaritás domborodik ki. Végül tanulmányunkat rövid összeggel zárjuk.

A párkapcsolatok alapvető jellegzetességei

Magyarországon a közelmúltig a házasság jelentette a tartós párkapcsolatok egyetlen formáját. Az élettársi kapcsolat a népesség igen kis részét jellemezte, és egyértelműen házasság utáni életforma volt (Csernákné 1992). Az élettársi kapcsolat elterjedése Magyarországon a nyolcvanas évek vége indult növekedésnek (Kamarás 1996; Bukodi 2001). A 2001–2002-ben folytatott vizsgálat szerint a tartós partnerkapcsolatban élők – a 18–74 éves népesség 63 százaléka – döntő többsége ma is házasságban él (87%), ám a fiatalok között az élettársi kapcsolat igen népszerű (ld. később). Az élettársi kapcsolatban élők többsége ma hajadon és nőtlen (57%-a), egyharmad része elvált, egytizede pedig özvegy családi állapotú. E három említett csoport az élettársi kapcsolatban élők belső differenciáltságára is utal: a kapcsolat tartalma vélhetően jelentősen különbözik közöttük. Az első csoportban található egy része házasságkötés előtti „próbaidőszakát” éli, mások pedig a házasság alternatívájaként választják ezen együttélési módot. Az elváltak „önként” bontottak fel egy korábban tartósnak választott párkapcsolatot, az özvegyek házasságának felbomlása pedig „kényszerű”. Már e szempontok okot szolgáltatnak arra, hogy az élettársi kapcsolatok eltérő típusait külön kezeljük. A megkülönböztetés másik oka, hogy míg korábban a házasság utáni élettársi kapcsolat volt csak „legitim”, addig ma éppen a házasság előtti vagy helyzeti élettársi kapcsolat terjed. A mintanagyságot figyelembe véve az élettársi kapcsolatban élőket csak két csoportra tudtuk bontani: a hajadon és nőtlen élettársi kapcsolatban élőkre, a továbbiakban őket „új típusú”² élettársi kapcsolatban élőknek” nevezzük, és az elváltként, özvegyként élettársi kapcsolatot alakítókra („rég típusú élettársi kapcsolat”).³ Bontásunkat az egyes partnerkapcsolatban élők kor szerinti megoszlása is alátámasztja, hiszen a hajadonként, nőtlenként élettársi kapcsolatban élők sokkal fiatalabbak. Mivel alapvető célunk az „új típusú élettársi kapcsolatok” jellemzőinek megértése, a

2 Felmerült a „modern-hagyományos” ellentétpár használata is, ám a házasságot szokás hagyományos párkapcsolati formaként megnevezni, ezért döntöttünk az új típusú – régi típusú fogalmak mellett.

3 Az összevont csoportba tartozók négyötöde elvált és egyötöde özvegy.

házasságban élőket három korcsoportba osztottuk. Ezek: fiatal házások (40 év alatt), középkorúak (40–59 év), és idős házások (60 évesek és a felett). Ezzel nagyon durván ugyan, de részben kiszűrjük a kohorszhatást is. A házasság és az „új típusú” élettársi kapcsolat összehasonlításában a fiatal házások játszanak majd kitüntetett szerepet.

1. táblázat

A 18–74 éves népesség megoszlása családi állapot és a partnerkapcsolati formák szerint, százalék

Típus	Százalék
Hajadon, nőtlen egyedül	21,1
Hajadon, nőtlen élettársak	4,6
Házás, házasságban	54,4
Házás, külön él	1,3
Elvált, egyedül él	7,2
Elvált élettárssal	2,6
Özvegy, egyedül él	8,0
Özvegy élettárssa	0,7
Összesen (%)	100,0
N	16 363

2. táblázat

A különböző párkapcsolatban élők korösszetétele, százalék

Korcsoport	Házasságban élők	Élettársi kapcsolatban élők	
		Hajadon/nőtlen	Elvált/özvegy
18–29 éves	10,1	62,9	5,6
30–39 éves	20,5	23,9	19,6
40–49 éves	25,0	9,4	30,0
50–59 éves	22,4	2,1	27,4
60–69 éves	16,0	1,6	14,6
70–75 éves	6,0	0,1	2,8
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	8898	75,8	53,8

A szokásos társadalmi ismérvek nem húznak éles határvonalat az élettársi kapcsolatok és a házasság köré. *Iskolai végzettséget* tekintve alig tapasztalható eltérés a házások és az élettársi kapcsolatban élők között (3. táblázat). A nyugat-európai országokkal szemben, amelyekben a házasság nélküli együttélés többnyire a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező, jobban képzett fiatalok életforma-választása, Magyarországon az élettársi kötelékben élők iskolázottsága inkább elmarad a házasokétól. Nem akarunk rögtön túláltalánosítani, ám első megközelítésben nem utal semmi arra, hogy az új típusú élettársi kapcsolat egy olyan „divatos”, „új” életforma, amelyik a képzett társadalmi csoportok felől „terjed lefelé”. Inkább az a szembetűnő, hogy iskolai végzettség szerint, amely az új magyar társadalmat is igen erőteljesen strukturálja, nem látszanak lényeges különbségek.

3. táblázat

A párkapcsolatban élők iskolai végzettsége az együttélés formája szerint, százalék

Iskolai végzettség	Házasság			Élettársi kapcsolat		Párpapcsolatban élők összesen
	19–39 éves	40–59 éves	60–éves	„új típusú”	„rég típusú”	
8 osztály alatt	1,4	2,4	17,4	5,8	6,1	5,5
8 osztály	15,6	21,6	34,3	21,9	28,4	22,8
Szakmunkás-képző	37,5	31,5	20,2	21,5	32,7	31,1
Érettségi	29,8	28,6	17,2	27,7	22,5	26,4
Felsőfokú	15,6	15,9	10,9	12,1	10,2	14,3
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2727	4218	1957	759	538	10196

A *gazdasági aktivitásra* vonatkozó adatok (4. táblázat) ugyancsak nem utalnak a házasságot, illetve az élettársi kapcsolatot választók között lényeges különbségre. Szinte megegyezik a fiatal házásokon belüli és az „új” élettársi kapcsolatban élők között az aktívak, az önállóak, a munkanélküliek és sok más státusz részaránya is. Érdelemes eltérés az anyasági segélyen és az egyéb inaktívak között található. A házásoknál sokkal többen vannak anyasági segélyen (rendelkeznek kisgyermekkel), és ha adatainkat nemek szerint külön bontanánk, akkor az eltérések még nagyobbak lennének. Azt vártuk, hogy az élettársi kapcsolatban élőkénél magasabb lesz a diákok részaránya, ám e várakozásunk nem igazolódott. Magyarországon ma nem csak a gyermek nem egyeztethető össze a tanulói státusszal, de a tartós partnerkapcsolat is alig. A „rég típusú” élettársi kapcsolatban élők megoszlása pedig a közép-, illetve időskorú házásokéra utal. (Emlékezzünk, közöttük több az elvált, középkorú, mint az idős, özvegy élettársi kapcsolatban élő.) Összességében azonban az állapítható meg, hogy a házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élők főbb aktivitási jellemzői igen hasonlóak, karakterisztici-

kus eltérés nem mutatható ki. A különbségeket jövedelmi helyzet és településtípusok szerint is megvizsgáltuk, ám érdemleges összefüggéseket nem tapasztaltunk.

4. táblázat

A párkapcsolatban élők gazdasági aktivitása az együttélés formája szerint, százalék

Gazdasági aktivitás	Házasság			Élettársi kapcsolat		Párokapcsolatban élők összesen
	19–39 éves	40–59 éves	60– éves	„új típusú”	„régí típusú”	
Alkalmazott	61,3	58,0	6,5	60,3	46,9	48,6
Önálló	8,2	9,5	1,4	6,2	7,6	7,2
Munkanélküli	7,0	4,4	0,1	8,9	4,7	4,6
Öregségi nyugdíjas	–	6,9	81,3	2,2	17,5	19,5
Özvegyi nyugdíjas	1,5	16,1	6,2	2,1	14,9	9,2
Gyes, gyed, gyet	16,5	0,6	0,1	9,5	3,4	5,5
Háztartásbeli	2,7	2,4	3,0	2,5	2,0	2,6
Tanuló	0,5	–	–	2,0	–	0,3
Egyéb inaktív	2,3	2,2	1,5	6,2	3,0	2,4
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élők *termékenységi magatartásának* már csak a korösszetétel okán is el kell térnie. A házások 1,83-os átlagos gyermekszámaival szemben az élettársi kapcsolatban élőknek átlagosan csak 1,17 gyermeke van. Ha a korábbiaknak megfelelően differenciálunk, akkor a különböző korú házások átlagos gyermekszáma rendre: 1,64; 1,98; 1,83. A hajadon, nőtlen élettársi kapcsolatban élők átlagosan 0,65 gyermekkel, a hagyományos élettársi formát választók 1,93 gyermekkel rendelkeznek. Az alábbi, gyermekszám szerinti táblázat alapján tovább finomodik a kép (5. táblázat). A házások között nincsen igazán éles különbség,⁴ a kétgyermekes család túlsúlya jellemzi őket. Sőt azt is megállapíthatjuk, hogy a fiatal házások alig vannak lemaradva a középkorúaktól. A két élettársi kapcsolat viszont markánsan különböző termékenységi magatartásra utal. A hajadon, nőtlen élettársi kapcsolatban élők döntő többségénél (59,9%) nincsen gyermek, és egyötödükénél csak egy gyermek van. A gyermekvállalásban ők a legkevésbé aktívak. Az elváltan, özvegyen egyedül élők között a legtöbb a sokgyermekes, és viszonylag alacsony a kétgyermekesek száma is. Termékenységi szempontból ez tűnik a legheterogénabb csoportnak. A termékenységi folyamatok értelmezésében a partnerkapcsolati formák

4 Természetesen tudjuk, hogy a különböző történelmi időben született generációk termékenysége eltér, ám témánk most nem ennek bemutatására irányul.

megértésének is fontos szerepe lehet. Vagy úgy, hogy egyik folyamat előfeltételezi a másikat, vagy úgy, hogy olyan szinkron folyamatok mennek végbe, amelyeknek a gyökerei közösek.

5. táblázat

A párkapcsolatban élők gyermekszámának megoszlása az együttélés formája szerint, százalék

Gyermekszám	Házasság			Élettársi kapcsolat		Párkapcsolatban élők összesen
	19–39 éves	40–59 éves	60–éves	„új típusú”	„régí típusú”	
Nincs	13,8	5,2	7,9	59,9	9,5	12,3
1	29,2	19,9	27,9	22,8	31,0	24,7
2	40,9	54,8	47,1	12,3	36,1	45,5
3	12,3	15,0	11,9	3,7	13,9	12,8
4	3,8	5,1	5,2	1,3	9,5	4,7
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2723	4215	1953	759	538	10188

A párkapcsolati típusok – magatartási komponensek

Számtalan társadalomtudományi munka hívja fel a figyelmet arra, hogy a modern társadalmakban csökken az életutak standardizáltsága, növekszik az individuális aktotok döntési szabadsága (Beck 1986 [2002]; Friedrichs 1998; Liefbroer 1999; Corijn 2001). Ugyanor sokan jelzik a döntések erőforráskorlátát, az individuális döntések kötöttségét (Mayer 1986; Leisering 1995). A demográfiai megközelítésekben is általánossá és elfogadottá vált annak feltételezése, hogy a demográfia folyamatok módosulása és az egyének demográfiai viselkedése a strukturális változások (jóléti állam, munkapiac stb.) és értékbeli változások következményei (individualizálódás, társadalmi kontroll csökkenése). Kutatásunkban mi is igyekeztünk számtalan strukturális, illetve magatartásbeli tényező hatását mérni. Az előbbieken, ha csak korlátozottan⁵ is, néhány strukturális tényezőt említettünk meg, most néhány magatartási elemet vizsgálunk.

A magatartási elemeket illetően sok-sok problémával kell megküzdeni. Egyrészt azal, hogy ezek empirikus vizsgálata az objektív indikátorokénál rövidebb múltra tekint vissza, így használhatóságukat illetően talán alacsonyabb szintű a tudományos közmegegyezés. Másrészt a magatartási elemeket tekintve a keresztmetszeti adatok elemzése igen ellentmondásos. A demográfiában erre igen jól mutat rá a Lesthaeghe által szerkesztett kötet (Lesthaeghe 2002). Míg ugyanis az objektív változókat tekintve el-

5 A strukturális elemek részletesebb vizsgálatára is a 2. hullám után lesz lehetőség, hiszen a munkapiaci élettörténet akkor kerül lekérdézésre.

méletileg tudunk választ adni arra, hogy az iskolai végzettség vagy a kor nem lehet okozat, addig az értékeket, véleményeket és a demográfiai eseményeket (partnerkapcsolat, gyermekszám stb.) együtt elemezve nehezebb meghatározunk előzetesen, hogy mi az ok, és mi az okozat. Noha az értékeket az egyének szintjén a társadalomtudomány igen stabilnak tartja, nem lehetünk biztosak abban, hogy a gyermekvállalás és az annak révén létrejövő új élethelyzet vagy egy válás nem okoz-e lényeges módosulást az értékekben. Azaz értékeink nem „adaptálódnak”-e? Ugyanakkor azt is feltételezhetjük, hogy az eltérő értékirányultságú emberek egy olyan időszakban, mikor a lehetőségek kitárulnak, valószínűleg eltérően döntenek, „szelektálnak” a különböző lehetőségek között. E problémakört jól taglalta Lesthaeghe a demográfiai folyamatok szempontjából, és éppen az értékeket és beállítódásokat illetően mutatott rá a panel jellegű elemzések elengedhetetlen hozzájárulására (vö. Lesthaeghe, 2002). Mindezeket figyelembe véve, a következőkben néhány olyan magatartási változót emeltünk ki, amelyek a partnerkapcsolatok típusai közötti választásban fontos szerepet játszhatnak, ám őket az adaptációs, illetve szelekciós folyamatok kevésbé érintik. Ugyanakkor tudjuk, hogy témánk szempontjából az igazán újszerű eredményekhez csak a második hullám adatainak felvétele után juthatunk.

Értékek: vallásosság

A házasság helyett az együttélést választók döntését számos objektív és szubjektív körülmény befolyásolhatja. A kutatások szerint az esetek egy részében a házasságot objektíve hátráltató körülmény fennállásáig tartó késleltetésről van szó (pl. biztos állás hiánya, lakás hiánya), míg az együttélést választók másik részénél a házasság tudatos elutasításáról, amely magatartás sokszor a „nincs szükségünk a papírra” gyakorlatias okot sejtető, további kérdések élét tompító véleményben fogalmazódik meg. Azt feltételezzük, hogy e gyakorlatias, formalításokat elvető ok mögött értékrendbeli sajátosságok is meghúzódnak, vagyis az életforma-választások a változó objektív körülmények közötti értékvezérelt cselekvések eredményei (Barber et al. 2002). Úgy gondoljuk, hogy a valláshoz való viszonyból, a vallásosság meglétéből vagy hiányából bizonyos mértékig következtetni lehet az értékrendbeli eltérésekre (Kiernan, 2002). Ugyanakkor azt is feltételezzük, hogy az egyének vallásossága az értékrend stabil része, tehát kevésbé kitétt a már fent említett „adaptív/szelektív” mechanizmusoknak. A párkapcsolatra vonatkoztatva: a párkapcsolat formájának magválasztása aligha hat vissza az egyének vallásosságára. Ezért nem indokolatlan megvizsgálni, hogy tapasztalható-e különbség a házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élők vallásossága között. A vallásosságot kutatásunkban két kérdéstípussal mértük: hagyományos, direkt vallásosságkérdéssel (vö. 6. táblázat), továbbá egyházi-közösségi szertartásokra vonatkozó – egyfajta szimbolikus – vallásosságkérdéssel (7. táblázat).

A házasságban élők között számottevően magasabb az egyház tanításai szerint vallásosak aránya, továbbá valamivel átlag feletti az „egyéni módon” vallásosak aránya is. Vajon mennyire árnyalódik a kép, ha a házasságnál a korcsoportokat is figyelembe vesszük? A hatvan év feletti házások között a legjellemzőbb az egyház tanításai szerint vallásosak aránya, a középkorú és fiatal házásoknál meglepően magas a nem vallásosak aránya, jóllehet a középkorú élettársi kapcsolatban élőknel még magasabb. A fiatal

házasokat a hajadon, nőtlen élettársi kapcsolatban élőkkel összehasonlítva az egyház tanításai szerint vallásosak, illetve a nem vallásosak részarányát tér el. Az előbbi a házások között, az utóbbi az élettársi kapcsolatban élők között magasabb. Ez nagyon fontos jellegzetesség, hiszen az élettársi kapcsolatok terjedése éppen a legfiatalabb korcsoportot érinti. A házások és élettársi kapcsolatban élők vallásossága közötti különbség ugyan nem mindenben átütő, de megragadható.

6. táblázat

Az egyes korcsoportokhoz tartozó, házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élők megoszlása vallásosságuk típusa szerint, százalék

	Házasság			Élettársi kapcsolat		Párkapcsolatban élők összesen
	19–39 éves	40–59 éves	60–éves	„új típusú”	„rég típusú”	
Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem	13,3	14,5	28,6	6,1	10,2	16,0
Vallásos vagyok a magam módján	55,6	58,9	57,8	52,9	55,6	57,2
Nem tudom megmondani	6,7	3,9	1,9	6,7	6,3	4,6
Nem vagyok vallásos	23,2	21,6	10,7	33,6	27,3	21,1
Nem kíván válaszolni	1,0	1,0	0,9	0,5	0,4	0,9
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2723	4213	1955	758	538	10187

A házasságban, illetve házasság nélkül együtt élők eltérő vallási viszonyulását az egyházi-közösségi, szertartásokhoz való hozzáállással is mértük. A három feltett kérdés azt tudakolta, mennyire fontos az érintett számára a keresztele, egyházi házasság, egyházi temetés. A válaszok alapján háromfokozatú skálát szerkesztettünk. Adatainkból egyértelműen kivehető, hogy a házasságban élők között az egyházi-közössége szertartásokat nagyon fontosnak tartók sokkal magasabb arányban szerepelnek. És az élettársi kapcsolatban élők között többen vannak, akik a háromból két-három szimbolikus eseményt sem tartanak fontosnak (7. táblázat). Az adatokat a konkrét kérdések mentén tovább részletezve azt tudtuk meg, hogy az életkor emelkedésével nő azoknak az aránya, akik fontosnak tartják mind a keresztele, mind az egyházi esküvőt, mind az egyházi temetést. A lineáris kapcsolat alól kivételt a legfiatalabb, 18–29 éves korosztály jelenti. Esetükben az egyházi szertartások nagyobb jelentőséggel bírnak, mint a következő két (30–39 éves és 40–49 éves) korcsoportnál, más szóval a vélemények linearitása csak a 30 évesek korcsoportjától kezdve áll fenn. Nyilván sok egyéb értékrendbeli tényező is szerepet játszik a két párkapcsolati életforma közötti választásban.

További elemzéseknek kell tisztázniuk a különböző tényezők hatásának erejét, ám azt valószínűsítjük, hogy a valláshoz való viszony szignifikáns hatása e későbbi elemzésekben is kimutatható lesz majd.

7. táblázat

A különböző párkapcsolati típusokban élők egyházi-szertartási (szimbolikus) vallásossága, százalék

	Házasság			Élettársi kapcsolat		Párkapcsolatban élők összesen
	19–39 éves	40–59 éves	60– éves	„új típusú”	„régí típusú”	
Nem vallásos	19,9	18,6	10,9	26,7	26,9	18,5
Is-is	46,9	44,4	33,3	53,9	48,8	43,9
Vallásos	33,2	37,0	55,8	19,4	24,4	37,6
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2687	4129	1923	746	525	10010

Értékek és elvárások: ajánlott életforma

A szakirodalom szerint az új demográfiai folyamatok megjelenésében a társadalom magatartást szabályozó mechanizmusainak megszűnése döntő szerepet játszik (Lesthaeghe 1996; Liefbroer 1999). Magunk is azt tartjuk, hogy a házasság elsősorban egy közösségi intézmény, és térvesztésében a közösségi tér „eltűnése”, a párkapcsolatok „szétfosló” közösségi térben való létrejötte és működése is szerepet játsz(hat)ott (Axinn–Thornton 2000). E közösségi elvárásokat (és egyben egyéni értékeket) – a házasság és az élettársi kapcsolat támogatottságát, illetve elutasítottságát – indirekt módon próbáltuk mérni. (A konkrét kérdés így szólt: *Ön mit tanácsolna fiatal nőknek és férfiaknak? Milyen életformát válasszanak?*)

8. táblázat

Fiatalok számára ajánlott életforma a közvélemény és a párkapcsolatban élők véleménye szerint, százalék

	Házasság			Élettársi kapcsolat		Párkapcsolatban élők összesen
	19–39 éves	40–59 éves	60–éves	„új típusú”	„régí típusú”	
Egyedül, önállóan	1,7	2,2	0,8	3,4	2,0	1,9
Élettársi kapcsolat	4,4	4,7	3,2	24,1	19,7	6,6
Együtt utána házasság	69,7	57,5	30,5	69,5	61,5	56,7
Házasság	22,1	33,0	63,0	1,6	14,1	32,5
Nem tudja	2,1	2,7	2,6	1,4	2,6	2,4
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2720	4217	1956	760	538	10191

A vélemények egyértelműen tükrözik a megkérdezettek házasságcentrikus beállítottságát. A teljes népesség meghatározó többsége tekinti a házasságot a partnerkapcsolati formák kívánatos végállapotának. Ez alól nem jelentenek kivételt sem az élettársi kapcsolatban élők, sem a fiatalok. Ugyanakkor a népesség elsöprő többsége – és ez igaz a házasságban élőkre is – a házasságot megelőző élettársi kapcsolatot („próbaházasság”) ajánlottnak, kívánatosnak tekinti (8. táblázat). Vegyük észre, hogy még az élettársi kapcsolatban élők döntő többsége is, függetlenül attól, hogy volt-e vagy sem korábbi házassági tapasztalata, az élettársi kapcsolatot az életútban megjelenő „átmeneti” életformának tekinti. Nem elhanyagolható, ám mégis kisebbségi azok aránya, akik az élettársi kapcsolatot a házasság alternatívájának tekintik. Ez jellemzi az „új típusú” élettársi kapcsolatban élők egynegyedét (24,1%), a teljes 30 év alatti lakosság egytizedét (9,7%)⁶. Ezen arányok arra utalnak, hogy a házasság nélkül együtt élők többsége vagy egy későbbi házasságkötésben gondolkodik, vagy jelenlegi életformáját külső körülmények hatására választotta. Ha kisebbség is, nem jelentéktelen az élettársi kapcsolat minden formáját elvető népesség. A párkapcsolatban élő népesség egyharmada tartozik ide, ám közöttük a legidősebbek vannak többségben. A fiatalok között kevesebben vélekednek így: a 18–29 évesek egytizede (11,2%). A középkorúak megengedő vélekedése azért különösen érdekes, mert a fiatalok számára a közösségi kontrollt játszó legmeghatározóbb közeget ők adják. Közöttük is kevesebben vannak az élettársi kapcsolat minden formáját elvetők (csak házasság), és többségben az élettársi formát átmenetileg ajánlottnak tartók. Az életformák teljes körét áttekintve érdemes azt is megjegyezni, hogy a „single” státus sem a fiatalok, sem az idősebbek, sem a házasok, sem az élettársi kapcsolatban élők körében nem követendő, nem ajánlott életforma, és az egyedül élőknek is csak egy elhanyagolható kisebbsége (3,4%) tekinti

⁶ A tanulmányban minden adathoz nem szerepeltethettünk külön táblázatot.

azt ideálisnak. Ez egybecseng Utasi vizsgálatával, aki azt állapította meg, hogy Magyarországon a „single” életformát nem alternatívaként, hanem párkapcsolat-alakítási kudarcként élik meg (Utasi 2002).

Szerepet játszik-e a terhesség bekövetkezése az élettársi kapcsolatból a házasságba való átmenetben a kérdezettek szerint? A fenti kérdésre⁷ adott válaszokban megmutató lakossági vélemények a korábbiaknál (S. Molnár–Pongrácz 1998) nagyobb liberalizmusról árulkodnak (9. táblázat).

9. táblázat

A terhesség esetén kötendő házasság fontosságáról alkotott nézetek a párkapcsolatban élők körében, százalék

Egyetértés	Házasság			Élettársi kapcsolat		Párkapcsolatban élők összesen
	19–39 éves	40–59 éves	60– éves	„új típusú”	„régí típusú”	
Egyáltalán nem	9,1	7,7	3,1	25,0	19,4	9,1
Inkább nem	24,7	20,2	7,7	37,8	33,5	21,0
Inkább igen	30,1	26,4	18,3	19,5	20,6	25,0
Igen, fontos	35,4	44,6	69,5	16,9	25,8	43,9
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A megszületendő gyermek családi státusának hagyományos rendezését értelemszerűen elsősorban a házasságban élő párok tartják fontosnak, és ez igaz mind a fiatalokra, mind pedig az idősebbekre, de közöttük is vannak olyanok, akik számára a gyermekvállalás „házassági intézményesítése” nem igazán fontos. Az élettársi kapcsolatban élők és különösen az új típusú kapcsolatban élők többsége ezt nem tartja fontosnak.⁸ Az elvált és az özvegy élettársak megint csak hagyományosabban vélekednek.

Noha adatainkat korábbi vizsgálatainkkal szigorú értelemben összehasonlíthatni nem tudjuk, számunkra úgy tűnik, hogy a párkapcsolatokkal szembeni elvárások ma sokkal megengedőbbek, kevésbé előíróak. Nyoma sincsen annak az előítéletnek, ami korábban a „vadházasság”, „törvénytelenül együtt élnek” kifejezésekben megmutatkozott. Az élettársi kapcsolat tiltott, majd megtűrt megítélését annak ajánlása, előírt volta váltotta fel. Ugyanakkor a házasság érték maradt, hiszen a fiatalok nagy többsége nem csak nem tekinti elavult intézménynek, de vágyott, végső partnerkapcsolati formaként látja. Mindez persze a házasság intézményének átalakulására is utal, amely további vizsgálatokat igényel.

7 A kérdés így hangzott: Ön szerint mennyire fontos a házasság megkötése, ha egy élettársi kapcsolatban a nő terhes lesz, és szeretnék megtartani a gyermeket? Ha fontos, mikor kellene megkötni a házasságot?

8 Emlékezzünk, közöttük igen magas a gyermekkel nem rendelkezők aránya. E csoport különösen érdekes lehet majd az adaptív folyamatok vizsgálatában.

Az életformát választók racionalitása – mi az előnyösebb?

Eltérő nézetek élnek a köztudatban a házasság, illetve a házasságkötés nélküli együttélés *előnyeiről és hátrányairól*. Egyes vélemények szerint a partnerek nagyobb energiát fordítanak a kapcsolat ápolására, a konfliktusok kezelésére akkor, ha a feleket nem „a papír”, hanem csak az érzelmek kapcsolják össze. Más vélemények szerint a házasság jelenti az egymás iránti tartósabb felelősségvállalást, és ezért mind a házaspárok, mind a gyermekek számára a nagyobb biztonságot jelentő harmonikusabb életet. E problémakörrel kapcsolatban is feltettünk néhány kérdést a házaspároknak (akiknek egy része korábban élettársi kapcsolatban is élt), illetve az élettársi kapcsolatban élőknek. Természetesen azt vártuk, hogy az előnyök és a hátrányok megoszlása a különböző életformában élők között el fog térni – már csak az élethelyzetükkel való szembenézés okán is. Az előnyöket és hátrányokat tudakoló kérdéseinkre adott válaszokból némileg meglepő kép domborodik ki (10. táblázat).

Az persze nem váratlan, sőt természetes, hogy a házasságban élők semmilyen szempontból nem tekintik az élettársi kapcsolatot előnyösebbnek. Meglepőbb azonban, hogy a házasság nélkül együtt élők szinte semmilyen szempontból sem látják előnyösebbnek az általuk választott életformát. Ez persze azzal is összhangban van, hogy közöttük is többségben vannak azok, akik a házasságot tekintik elérendő végső partnerkapcsolati formának. A legmelegpőbb, és további vizsgálatokat és értelmezéseket kíván, hogy az élettársi kapcsolatban élők között csaknem minden kérdésben a többség a „mindegy, nem a jogi formától függ” semleges álláspontjára helyezkedik. Továbbá az, hogy a házaspárok igen nagy része is gyakran választja a „nem a jogi formától függ” válaszlehetőséget. Vajon ezen megoszlások arra utalnak, hogy a választások nem a felsorolt szempontok szerint történnek, vagy arra, hogy a partnerkapcsolatok intézményi keretei általánosságban átalakulóban vannak, vagy esetleg egyéb okok húzódnak meg a sok „nem a jogi formától függ” válasz mögött? E kérdésre természetesen csak további kutatások adhatnak választ.

Ha az egyes szempontokat részleteiben nézzük meg, azt látjuk, hogy a házasságot mindkét csoport a gyermekvállalás, a gyermek jövője, valamint a szülők, a rokonság megítélése szempontjából tartja a leginkább jónak, előnyösnek. A partnerek között felmerülő esetleges konfliktusok kezelése, valamint az egyéni célok megvalósíthatósága függ legkevésbé az együttélés választott jogi formájától, ami más szóval azt jelenti, hogy nem biztos azon nézet helytállósága, miszerint egy lazább, elsősorban az érzelmi kötődésen és nem a jogi köteleken alapuló kapcsolatban erősebb az igény a kapcsolat fenntartására, a konfliktusok kezelésére.

10. táblázat

Párkapcsolatban élők véleménye az együttélés formájának előnyeiről/hátrányairól, százalék

A házasság vagy az élettársi kapcsolat biztosítja-e jobban a(z)...	Inkább a házasság	Inkább az élettársi kapcsolat	Mindegy, nem a jogi formától függ
Házasok			
anyagi biztonságot	58,3	1,2	39,3
gyermekvállalást, gyermek jövőjét	76,5	0,7	22,1
kapcsolat tartósságát	53,6	2,1	42,9
konfliktusok rendezését	46,9	4,1	46,6
egyéni célok megvalósítását	40,8	8,9	48,1
szülők, rokonság rokonszenvét	76,3	0,9	21,4
Házasok 40 év alatt			
anyagi biztonságot	49,1	1,0	49,9
gyermekvállalást, gyermek jövőjét	72,2	0,8	27,0
kapcsolat tartósságát	44,5	4,2	5,8
konfliktusok rendezését	38,3	4,2	57,6
egyéni célok megvalósítását	30,1	10,1	59,8
szülők, rokonság rokonszenvét	72,1	1,0	26,9
Élettársi kapcsolatban élők			
anyagi biztonságot	20,1	6,1	72,7
gyermekvállalást, gyermek jövőjét	39,5	3,8	55,1
kapcsolat tartósságát	15,6	9,1	74,3
konfliktusok rendezését	11,7	10,9	75,9
egyéni célok megvalósítását	10,6	13,1	74,6
szülők, rokonság rokonszenvét	43,9	4,9	49,1

A partnerkapcsolatok minősége

A házasság és az élettársi kapcsolatok közötti különbség „halványodását” támasztják alá a kapcsolat minőségére, a házastársi vagy élettársi kapcsolattal való elégedettségére vonatkozó vélemények is. Mind a házasságban, mind az élettársi kapcsolatban élők

igen elégedettek párkapcsolatukkal, amelyet egy tízfokú skálán átlagosan 8 feletti pontszámmal értékelnek. A házások elégedettségi mutatója (8,76) valamivel magasabb, mint a házasság nélkül együtt élőké (8,39) de a különbség igen csekély. A párkapcsolatok átlagosan igen pozitív megítélése a válások magas számának fényében arra is utal, hogy a családi életre és a párkapcsolatok minőségére vonatkozó kérdések a privát szféra egyik legérzékenyebb részét érintik, és a megkérdezettek úgy vélik, hogy az esetleges problémák nem tartoznak a külvilágra, a szélesebb nyilvánosságra.

A párkapcsolat minőségére vonatkozó másik kérdésünk sem mutat nagyobb szórást, jöllehet a kérdőív kevésbé érzékeny pontján tettük fel.⁹ Noha a házások kevésbé aggodnak partnerkapcsolataikért, ez inkább az idősebbekre igaz. A fiatal házások és az új típusú együttélési formát választók között erőteljes különbség nem mutatkozik. Tudjuk persze, hogy a partnerkapcsolatok minősége sok egyéb tényezőtől is függ. Ezek vizsgálata azonban az itt bemutatott képet csak némileg módosítja (vö. Gödri 2002). Ugyanakkor azt várjuk, hogy e területen a második hullámot követően sokkal több új megállapítást tehetünk: lehetőségünk lesz az életútbeli módosulások vizsgálatára – hogy az átlagnál alacsonyabb elégedettség inkább vezet-e, az egyéb körülményeket kontrollálva, szétváláshoz (vö. Bumpass 2002).

11. táblázat

A kapcsolat miatti aggodalmak mértéke a házasságban, illetve élettársi viszonyban élők körében, százalék

Mennyire aggódnak párkapcsolata miatt?	Házasság			Élettársi kapcsolat		Párkapcsolatban élők összesen
	19–39 éves	40–59 éves	60–éves	„új típusú”	„régí típusú”	
Nem	62,6	73,0	81,7	57,8	62,0	70,1
Kicsit	22,7	16,5	9,6	29,0	23,7	18,2
Nagyon	14,7	10,6	8,7	13,2	14,3	11,7
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2699	4156	1893	758	532	10038
Elégedettség (átlag)	8,85	8,57	8,99	8,48	8,10	8,69

A házasság és az élettársi kapcsolat az életútban

A házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élők arányait egymáshoz viszonyítva (55, illetve 8%) felvethetjük, vajon indokolt-e az élettársi kapcsolatok drámai terjedéséről beszélni. A keresztmetszeti adatok első látásra ugyanis nem erre utalnak, hiszen a

⁹ A vonatkozó kérdést, „a párkapcsolat iránti aggodalmat” egy felsorolásban elhelyezve (mennyire aggódnak egészségi állapota, saját jövője, az ország jövője, párkapcsolata miatt stb.) tettük fel.

vizsgálat idején a felnőttek között közel hétszer annyian éltek házasságban, mint élettársi kapcsolatban. A válaszhoz közelebb kerülünk, ha megvizsgáljuk, hányan éltek *valaha* élettársi kapcsolatban, továbbá mi jellemzi az *első* párkapcsolati formát.

A mintában szereplő felnőtt népesség több mint négyötöde (81,6%) élt már élete folyamán partnerkapcsolatban. A partnerkapcsolatban *valaha* éltek több mint kilenczete (91,8%) házasságban (is) élt. Jelenleg a *valaha* partnerkapcsolatban éltek kétharmada (67,2%) él házasságban. Ugyanakkor a partnerkapcsolatban *valaha* éltek egynegyede (25,8%) élettársi kapcsolatban is élt, illetve él. A megkérdezettek 6,4%-ának, a *valaha* párkapcsolatban élők 7 százalékának volt házassággal nem végződő élettársi kapcsolata. Jelenleg pedig a *valaha* partnerkapcsolatban éltek egytizede (9,9%) él élettársi kapcsolatban.

Az élettársi életforma tehát – hosszabb-rövidebb ideig – sokkal több embert érintett, illetve érint, mint ahogy az bármilyen keresztmetszeti adatból – a jelenlegi partnerkapcsolatok megoszlásából – sejthető. Az élettársi kapcsolatok további értelmezése jövőbeli feladatunk, de ahhoz már most is van támpontunk, hogy az hogyan kötődik a házassághoz. Az első házasságot kötők 14 százaléka a házasságkötést megelőzően együtt élt házastársával („próbaházasság”), továbbá az első házasságból elváltak egynegyede válás után élettársi kapcsolatot létesített. Arra az alapvető kérdésre, hogy a jelenleg élettársi kapcsolatban élő fiatalok (a 30 év alattiak) mennyiben lesznek hajlandók házasságot kötni, a következő hullámban tudunk választ adni. A házasság és élettársi együttélés partnerkapcsolatokon belüli változó szerepéről az *első partnerkapcsolatok* megoszlására és időbeli alakulására vonatkozó adatok adnak árnyaltabb képet. Tudjuk, hogy a kérdezettek közel kétharmadának (64,7%-ának) a házasság volt az első olyan kapcsolata, amelyben társával együtt is élt. Egyhatodának (17,0%-ának) – az összes párkapcsolatot kialakító személy negyedének – viszont élettársi kapcsolattal kezdődött párkapcsolati karrierje. Az arányokat kohorszok szerinti megoszlásban vizsgálva pontos képünk alakulhat ki az elmúlt időszak változásairól (12. táblázat). Míg az idősebb korcsoportokban (szinte) mindenki házasságkötéssel indította párkapcsolati karrierjét, a középkorúak (pl. a 40–44 évesek) egyötöde élettársi kapcsolatban élt együtt első partnerével, addig a mai huszonévesek első tartós párkapcsolata már többségében „házasságon kívüli”. (Csak vélhetően, mert ugyan mi nem várjuk, ámde nem zárható ki, hogy a partnerkapcsolatban még nem éltek döntő többsége házasságban kezdi majd partnerkapcsolati karrierjét.)

12. táblázat

Az egyes korcsoportokba tartozók megoszlása első párkapcsolatuk típusa szerint, százalék

Korcsoport	Első párkapcsolati életforma			
	Házasság	Élettársi kapcsolat	Nincsen	Összesen (N)
18–19 éves	0,7	9,4	89,9	904
20–24 éves	10,8	28,1	61,1	1 768
25–29 éves	33,5	40,7	25,8	1 691
30–34 éves	53,9	33,9	12,2	1 483
35–39 éves	68,6	23,9	7,5	1 298
40–44 éves	77,7	16,1	6,2	1 604
45–49 éves	83,6	11,2	5,2	1 773
50–54 éves	89,0	6,2	4,7	1 479
55–59 éves	91,5	5,3	3,2	1 318
60–64 éves	93,9	3,1	3,0	1 146
65–69 éves	94,1	2,5	3,4	1 020
70–75 éves	94,5	2,3	3,2	906
Összesen	64,7	17,0	18,4	16 390

Az *első* (12. táblázat) és a *jelenlegi* (13. táblázat) párkapcsolati formák összevetése arra utal, hogy az élettársi kapcsolatok egy része házassággá válik. Már a 20–24 évesek között is elterjedtebb a házasságban élők aránya, mint az élettársi kapcsolatok részaránya, és ez csak úgy lehetséges, hogy az első élettársi kapcsolatból házasság lett. A 25–29 éveseket tekintve közel háromszor annyian élnek házasságban, mint élettársi kapcsolatban (13. táblázat), pedig ebben a kohorszban (generációban) az érintettek négytizedének (40,7%) partnerkapcsolati karrierje élettársi kapcsolattal kezdődött (12. táblázat). A változások történeti időzítését illetően a táblázatból azt olvashatjuk ki, hogy az 1970-es évek elején (1972–1976 között) születettek között vált az élettársi kapcsolat dominánssá a partnerkapcsolatokban.

13. táblázat

Az egyes korcsoportokba tartozók megoszlása jelenlegi partnerkapcsolatuk típusa szerint, 2002, százalék

Korcsoport	Jelenlegi partnerkapcsolat			Összesen (N)
	Házasság	Élettársi kapcsolat	Nincs partner	
18–19 éves	1,7	5,0	93,4	905
20–24 éves	18,2	13,8	68,0	1 768
25–29 éves	49,7	13,8	36,5	1 691
30–34 éves	64,6	1,3	24,1	1 483
35–39 éves	69,1	8,5	22,5	1 299
40–44 éves	69,0	8,1	22,9	1 604
45–49 éves	68,1	6,9	24,9	1 772
50–54 éves	69,8	6,2	24,0	1 479
55–59 éves	66,7	6,0	27,3	1 318
60–64 éves	62,7	4,8	32,5	1 146
65–69 éves	58,7	3,4	37,9	1 021
70–75 éves	46,6	1,8	51,7	908
Összesen	54,9	8,1	37,0	16 394

A partnerkapcsolat-történeti adatok alapján természetesen jól vizsgálható az egyes típusokból a másokba való átmenet. Témánk szempontjából az „új típusú” élettársi kapcsolat alakulása érdemel külön figyelmet. Vajon mi történik az (első) élettársi kapcsolatokkal? Milyen arányba maradnak meg, bomlanak fel, válnak házassággá? Továbbá változik-e az átmenet mintázata? Az élettársi kapcsolatok sorsa nagyban függ a kezdetétől eltelt időtől. Ahogy múlik az idő, egyre többről válik házasság, és növekszik a felbomlott kapcsolatok aránya is, amivel egyetemben csökken a megmaradó élettársi kapcsolatok részaránya (14. táblázat). Két évvel (24 hónappal) létrejöttük után közel egyharmaduk, öt évvel megszületésük után felük házassággá válik (15. táblázat). Az első év végén még négyötödük áll fenn, öt évvel a kezdés után már alig több mint egy-egyedük (27,8%).

A történeti időben bekövetkező változások érzékelését az adatok kohorszspecifikus vizsgálata teszi lehetővé. Az első élettársi kapcsolatok időbeni alakulását vizsgálva a nagyon idős kohorszainak vizsgálata félrevezető lehet, hiszen körükben párkapcsolat-alakításuk idején igen alacsony volt az első kapcsolatot élettársiként felvállaló személyek részaránya (15. táblázat). A középkorú és a fiatal korcsoportokat vizsgálva az tűnik ki, hogy némileg csökken a házassági életformába való átmenet részaránya. Ez igaz minden időtartam esetében, ám táblázatunk csak az első 24 hónap státuszainak

alakulását mutatja be. A csökkenés fele-fele részben köszönhető a másik két státuszál-
 lapot terjedésének: a legfiatalabbak között nő mind az élettársi kapcsolatot felbontók,
 mind pedig az élettársi kapcsolatot hosszabb ideig fenntartók részaránya. Úgy tűnik te-
 hát, hogy ebből a szempontból is némi változás mutatkozik a partnerkapcsolati karrie-
 rekben. Ha azonban figyelembe vesszük az első partnerkapcsolatokon belül az
 élettársi kapcsolatok terjedésének drámai növekedését, az első élettársi kapcsolat ala-
 kulását illetően nem látszik átütő mintaváltozás. Az élettársi kapcsolatok meghatározó
 hányadából házasság lesz (2 év után 33%, 5 év után 42%). A partnerkapcsolatok kö-
 zötti átmenet természetesen további vizsgálatokat igényel.

14. táblázat

**Az első partnerkapcsolatukat élettársként megélők helyzete 12, 24, 60 hónappal
 az indulás után, százalék**

Partnerkapcsolati relációk	12 hónap	24 hónap	60 hónap
Házasság	12,6	29,4	50,9
Szétválás	8,0	13,4	21,3
Élettárs	79,4	57,2	27,8
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0
N =	2430	2291	1861

15. táblázat

**Partnerkapcsolati helyzet az egyes korcsoportokban 24 hónappal az első élettársi
 kapcsolat után, százalék**

Partnerkapcsolati reláció	Korcsoport						Párkap- csolat- ban élők összesen
	18–29 éves	30–39 éves	40–49 éves	50–59 éves	60–69 éves	70–75 éves	
Házasság	20,8	33,3	37,6	37,0	28,4	28,6	29,4
Szétválás	18,0	10,4	10,9	12,3	6,0	14,3	13,4
Élettárs	61,2	56,3	51,5	50,7	65,7	57,1	57,2
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	867	778	412	146	67	22	2291

Összefoglalás

Tanulmányunkban a házassági és az élettársi kapcsolat néhány jellemzőjét vizsgáltuk meg egy 2001–2002-ben lefolytatott, követéses vizsgálatként tervezett kutatás első hullámának adatai segítségével. Megállapítható, hogy a felvétel időpontjában élettársi kapcsolatban élők aránya az országos átlagnak megfelelt. Az éppen élettársi kapcsolatban élőknel jóval magasabb az életük folyamán *valaha* házasság nélkül együtt élők száma, más szóval azoké, akik erről az életformáról konkrét tapasztalattal rendelkeznek, illetve a fiatalok körében növekszik az együttélést mint első partnerkapcsolati formát választók aránya. A házások és az aktuálisan együtt élők demográfiai jellemzők szerinti összetétele lényeges eltéréseket nem mutat. Az együtt élők között magasabb a fiatalok aránya, és alacsonyabb az átlagos gyermekszám.

Az érintettek értékvilágának első megközelítésben elvégzett vizsgálata azt sejteti, hogy kapcsolat van az életformák és az értékek között: a vallásosság intenzitása az élettársi kapcsolatban élők esetében kisebb, a valláshoz fűződő viszonyuk lazább, mint a házásoké. A lakossági vélemények elemzése rávilágított arra, hogy a felvétel időpontjában együttélők beállítottságuk, jövőbeli terveik szempontjából összetett csoportot alkotnak. Egy részük az együttélést a házasság előtti átmeneti életformának tekinti, míg mások végleges döntésnek tartják. Részben a heterogén összetétel magyarázza a bizonytalan véleményeket az élettársi kapcsolat házassághoz viszonyított előnyeiről és hátrányairól is.

Az elmúlt egy-két évtizedben fokozatosan terjedt az élettársi együttélések gyakorlata, és növekedett társadalmi elfogadottsága. Elemzéseinkből látható, hogy az élettársi kapcsolatok jelentése igen differenciált: egy részük házasságot megelőző, másik részük házassági együttélést követő életforma, és találunk a házasság alternatívájának tekinthető együttélést is. A panelszerű vizsgálat elvileg lehetővé teszi, hogy a felvétel első hullámának időpontjában élettársi kötelékben élők további életútját nyomon követhessük: az együttélést idővel követi-e a kapcsolat törvényesítése, vagy megszűnik az együttélés, vagy pedig „véglegesen” a kötetlenebb, nem törvényesített kapcsolat mellett maradnak-e az érintett felek? Ennél is fontosabb: megvizsgálhatjuk majd, milyen objektív körülmények és/vagy szubjektív késztetések segítik, illetve gátolják az átmenetet az életformák között, és így sokkal árnyaltabb képet kaphatunk az élettársi kapcsolatokról, a házasság és az élettársi kapcsolat jelentéséről.

Irodalom

- Axinn, W. G.–A. Thornton (2000): *The Transformation of the Meaning of Marriage*. In Waite (ed): *Ties that Bind*. New York: de Gruyter, 147–165.
- Beck, U. (1986) [2003]: *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Magyarul: *A kockázati társadalom*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.)
- Becker, G. (1981): *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press
- Barber, J.–W. G. Axinn–A. Thornton (2002): *The Influence of Attitudes on Family Formation Processes*. In: *Lesthaeghe 2002*: 45–96.

- Bumpass, L. L.–J. A. Sweet (1989): National estimates of cohabitation: cohort levels and union stability. *Demography*, 26 (4): 615–625.
- Bumpass, L. L. (2002): Family related attitudes, couple relationship and union stability. In: *Lesthaeghe (2002)*: 161–184.
- Bukodi Erzsébet (2001): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? A párkapcsolat-formálódás és a partnerszelekció változása az egyéni életútban és a történeti időben*. PhD-értekezés.
- Cherlin, A. (1992): *Marriage, Divorce, Marriage*. Chamridge: Harvard University Press
- Corijn, M. (2001): Transition to adulthood: sociodemographic factors. In Corijn, K. (ed.): *Transition to Adulthood in Europe*. Dourdrecht: Kluwer. *ESPO Series* (10): 1–25.
- Csernák Józsefné (1992): Élettársi kapcsolatban élő nők néhány társadalmi, demográfiai jellemzője Magyarországon. In Csernákkné–Pongráczné–S. Molnár: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*. Budapest: NKI. Kutatási jelentések, 46: 15–58.
- Friedrichs, J. (Hrsg.) (1998): *Die Individualisierungs These*. Opladen: Leske+Budrich
- Gödri, I. (2002): Elvárások és a kapcsolat minőségének néhány mutatója a házasoknál és élettársaknál. In Spéder (szerk.): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet*. Budapest: KSH NKI, 33–50.
- Kamarás Ferenc (1996): *Európai termékenységi és családvizsgálat*. Budapest: KSH
- Kapitány B. (szerk.) (2003): *Módszertan és dokumentáció. Az adatfelvétel ismertetése*. Budapest: NKI. Műhelytanulmányok, 2.
- Kiernan, K. (2000): European perspectives on union formation. In Waite (ed.): *The Ties that Bind*. New York: de Gruyter, 40–58.
- Liefbroer, A. (1999): From youth to adulthood. Understanding changing patterns of family formation from a life course perspective. In van Wissen, D. (ed.): *Population Issues. An Interdisciplinary Focus*. Dordrecht: Kluwer, 53–86.
- Leisering, S. (1995): Zweidrittel-Gesellschaft oder Risikogesellschaft? Zur gesellschaftliche Verortung der „Neuer Armut“ in der Bundesrepublik. In Bienack, M. (ed.): *Neue Armut*. Frankfurt am Main: Campus, 59–92.
- Lesthaeghe, R. (1996): The second demographic transition in Western countries: An interpretation. In Mason, K. O.–A. M. Jensen (eds.): *Gender and Family. Change in Industrialised Countries*. Oxford: Clarendon Press, 17–62.
- Lesthaeghe, R. (ed.) (2002): *Meaning and Choice: Value Orientations and Life Course Decisions*. NIDI/CBGS Publications (37).
- Lesthaeghe, R.–Moors, G. (2002): Life course transitions and value orientations: selection and adaptation. In: *Lesthaeghe (2002)*: 1–44.
- Mayer, K. U. (1986): Structural constraints on the life course. *Human Development*, 163–170.

- Schneider, N. (2001): Pluralität in Grenzen. *Zeitschrift für Familienforschung* (2): 85–90.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné (1998): Az 1995-ben szült nők életforma-választásainak vizsgálata. In S. Molnár et al. (szerk.): *Házasságon kívüli szülések*. Budapest: NKI. Kutatási jelentések, 61: 55–156.
- Spéder Zsolt (2001): Életünk fordulópontjai. Az NKI társadalmi-demográfiai panel-felvétele kutatási koncepciója és a kérdőívének vázlatos ismertetése. *Demográfia*, 44 (3–4):305–320.
- Spéder Zsolt (szerk.) (2002): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés*. Budapest: NKI. Műhelytanulmányok, 2
- United Nations Economic Commission for Europe (2000): *Generation and Gender Programme. Exploring future research and data collection options*. New York–Geneva: UN
- Utasi, Á. (2002): Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In Spéder (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest: Századvég, 231–253
- van De Kaa, D.–R. Lesthaeghe (1987): Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42 (1):1–57.
- Waite, L. J.–M. Gallagher (2000): *The Case for Marriage*. New York: Broadway Books

TÁJÉKOZÓDÁS

Boromisza Dávid

AZ INTERKULTURÁLIS FÉLREÉRTÉS KUTATÁSÁNAK FŐ IRÁNYZATAI*

Az utóbbi időben hazánkban és külföldön egyaránt a híradások érdeklődésének középpontjába kerültek egyes olyan típusú konfliktusok, melyeket a közvélemény formálói – legalábbis részben – kulturális különbségekkel magyaráznak. A híradások értelmezőinek retorikájára jellemző, hogy nemegyszer egyes eseményeket (erőszakos bűncselekményeket, terrortámadásokat) szinekdochéként kezelnek, azaz egész kultúrák egymásnak feszülését vélik bennük felfedezni. A kommunikációs kutatások egy része hasonló értelmezői stratégiát követ: bizonyos kommunikációs konfliktusok kulturális hátterére igyekeznek fényt deríteni. Ezen kutatások arra az előfeltevésre építenek, hogy a különböző kulturális háttérrel rendelkező kommunikátorok konfliktusainak jelentős hányada visszavezethető a kommunikációs folyamatban fellelhető egy-egy félreértéshez, mely félreértés gyökere kulturális természetű.

A kutatások, melyekről a jelen cikkben szó esik, nem nemzetek vagy népcsoportok konfliktusait igyekeznek racionalizálni. Olyan furcsa helyzeteket elemeznek, melyek során különböző kultúrák vagy etnikai csoportok egyes képviselői jó szándékkal fordulnak egymáshoz, mégis konfliktus alakul ki köztük, a felek pedig a konfliktusból adódóan arra a következtetésre jutnak, hogy partnerük ártani akar nekik. Az ilyen és hasonló szituációkban, érvelnek a kommunikációs folyamatok kutatói, nemritkán egyszerűen félreértésről van szó, melyről egyik fél sem tehet, viszont melynek a felek kapcsolatát tekintve komoly következményei lehetnek.

Ez az írás arra vállalkozik, hogy felvázolja azoknak az elsősorban angolszász kutatási eredményeknek a fő irányvonalait, melyek az eltérő kultúrák képviselői között lezajló félreértési folyamatokkal foglalkoznak. A cikk első része körüljárja az interkulturális félreértésnek a kommunikáció kutatói által használt fogalmát. A második rész sorra veszi a kutatások három legfontosabb irányzatát. Végül a harmadik rész felvázolja a probléma egy új megközelítési lehetőségét és a megközelítésből következő tudományos kérdést.

* Ezúton is szeretném megköszönni Anita Pomerantz etnometodológus segítségét, melyet a cikk megírása során nyújtott, és Örkeny Antal, illetve Tardos Róbert hasznos megjegyzéseit.

Az „interkulturális félreértés” – tartózkodás a definícióktól

Nem egyszerű vállalkozás egy annyira összetett jelenségről szólni, mint a kultúrák közötti félreértés (intercultural miscommunication event). Magától értetődő lenne, hogy a tanulmány kezdetén definiáljuk a „kultúra”, az „interkulturális” vagy „kultúrák közötti” és a „félreértés” fogalmakat. Ám elsősorban a már létező definíciók sokaságára való tekintettel ezúttal el kívánok tekinteni a fenti fogalmak pontos meghatározásától. Döntésemet Daniel J. O’Keefe-nek (1990) egyik meggyőzésről szóló írásában olvasható soraival igazolnám: „A definíciók bosszantóak tudnak lenni, mivel a legtöbbször határozottan megrajzolt körvonalakként kezelik őket... Az ily módon megrajzolt körvonalakban az a bosszantó, hogy bárhol is húzzuk meg őket, mindig lehetséges lesz védhető érveket támasztani az elhelyezkedésük ellen.” (14. o.) E tanulmány célja, hogy feltárja azokat a kutatási eredményeket, melyek a különböző etnikai háttérrel rendelkező emberek kommunikációjában megfigyelhető félreértések lehetséges okaival kapcsolatban tesznek fel kérdéseket, illetve hogy a tanulmány végén magunk is megfogalmazzunk egy lehetséges kérdést. A kultúra és a félreértés meghatározásainak részletes áttekintése helyett ezért csak jelzem, a jelen cikkben említésre kerülő kutatások nagy vonalakban mit értenek a fenti fogalmakon.

A „félreértés” fogalommal tehát azokat a kommunikációs eseményeket jelölhetjük, melyek során a kommunikációs folyamat résztvevői félreértik egymás kommunikációs szándékait. Banksszel és munkatársaival (1991) egyező módon a félreértések két alapvető tulajdonságát különböztethetjük meg: (1) a félreértés folyamata során a kommunikáció résztvevői értelmezői tevékenységet végeznek, és (2) a félreértésnek szociális következményei lehetnek, azaz megváltozhat a kommunikáció résztvevői közötti kapcsolat természete. Ami az etnikai háttér fogalmát illeti, megjegyezhetjük, hogy az etnicitás fogalma legalább olyan nehezen megragadható, mint a kultúráé. Michael Moerman (1993) etnometológus szerint az etnicitás korántsem kulturális vonások halmaza, mely meghatározza a kultúra tagjainak viselkedését, hanem egy szociális szerep, melyet az egyén saját reflektált vagy reflektálatlan döntése alapján eljátszhat bizonyos szituációkban. Az etnicitás Moerman szerint eszköz, melyet az ember praktikus célok megvalósítása érdekében felhasználhat, például elhatárolódhat egyes csoportoktól, és azonosíthatja magát másokkal. Mindazonáltal az interkulturális félreértéssel foglalkozó tanulmányok többsége nem választja el egymástól a kultúra és az etnicitás fogalmát. A kutatók például japán és amerikai üzletemberek (Miller 1994a, 1994b), fekete és fehér ápolók (Dreachslin et al. 2000), illetve brit anyanyelvi és indiai bevándorló beszélők (Gumperz 1979b) közötti félreértéseket figyeltek meg, elemeztek és értelmeztek. A tanulmányok tehát az etnicitás fogalmát a hagyományos értelemben használják, vagyis olyan jelenségnek tekintik, melynek léte az etnikumot alkotó emberektől és azok szociális viselkedésétől független, felettük áll. Az etnicitás alkotóelemei ebben az értelemben egy terület, egy történelem, egy nyelv, egy kultúra.

A bevezető összefoglalójaként elmondhatjuk, hogy az interkulturális félreértések tanulmányozása olyan alapvető feltételezésekre épül, melyet a kommunikációs kutatás más területein tevékenykedő tudósok kétségbe vonnak. Ezekhez az elméleti kérdésekhez a tanulmány utolsó részében fogunk visszatérni.

Az interkulturális félreértés kutatásának fő irányvonalai

Az interkulturális félreértéseket vizsgáló kutatások három fő csoportba oszthatók. Az első csoportba sorolható kutatások olyan *konkrét beszédkommunikációs folyamatokra* összpontosítanak, melyek félreértéseket tartalmaznak (*mikroszintű megközelítés*). A második csoportba tartozó kutatások a kommunikációs folyamat résztvevőinek egymással, illetve a kommunikációs szituációval kapcsolatos *előfeltevéseit* vizsgálják, melyek a résztvevők interpretációs tevékenységének premisszáiként funkcionálnak a kommunikáció során illetve azt követően (*makroszintű megközelítés*). A harmadik csoport az előbb tárgyalt két megközelítést ötvözi. A két típusú megközelítés megkülönböztetése korántsem azt sugallja, hogy az interkulturális félreértések egyik megközelítése kizárja a másik típusú megfigyeléseket az érdeklődési köréből. A különbségtétellel mindössze arra kívánok rámutatni, hogy míg az első csoport a kommunikációs folyamat, tehát a tulajdonképpeni beszéd elemeiben véli felfedezni a félreértés elsődleges okozóit, addig a második csoport ezeket az okokat elsősorban az interkulturális kommunikációs helyzetek makroszintű, átfogó sajátosságaiban keresi.

Mikroszintű megközelítések

Mint fentebb említettem, az ebbe a kategóriába tartozó kutatások (Gumperz 1979a, 1979b, 1995; Gumperz et al. 1982; Bennett 1982; Basso 1979; Goffman 1967; Miller 1994a; Murray 1991; Scollon–Scollon 1981) az olyan típusú félreértéseket vizsgálják, amelyek mintha közvetlenül a résztvevők kommunikációs viselkedéséből adódnának. Az interkulturális félreértésekkel kapcsolatos kutatások jelentős többsége ezt a megközelítést alkalmazza. Tekintsük át a félreértés dinamizmusára vonatkozó megfigyeléseket, amelyeket ezek a tanulmányok kínálnak.

A témához kötődő tanulmányaiban Gumperz hivatalos körülmények között lejátszódó interakciókat vizsgál, melyeknek résztvevői rendszerint brit („WASP”¹) hivatalnokok és az angol nyelvet jól, bár nem anyanyelvi szinten beszélő indiai bevándorlók. Gumperz értelmezésében egy kommunikatív esemény során elhangzó megnyilatkozások mindegyike indexikus jel, melyek a résztvevők szociokulturális tudásának vonatkozó elemeire utalnak. Amikor egy hallgató a beszélő megnyilvánulását értelmezi, beszédének elemeit úgynevezett „kontextualizációs jelzések”-ként (contextualization cues) (Gumperz 1995) észleli. Ezek a jelzések aktiválják azután a résztvevők közös szociokulturális tudását. Ez a tudás teszi lehetővé, hogy a hallgató a beszélő megnyilvánulásaiból kommunikatív szándékokra való utalásokat (implicature) olvasson ki. Az interpretációs folyamat a kontextualizációs jelzések széles skálájára alapoz, mely felöleli a beszéd elemeit a prozódiaától a szintaxisig.

Megfigyelései alapján Gumperz arra a következtetésre jut, hogy a kontextualizációs jelzések olvasása bizonyos kontextualizációs konvenciók alapján történik, melyek a szociokulturális tudást alkotják, és melyeken a kommunikatív esemény résztvevői vagy osztoznak, vagy nem, vagy csak részben. Abban az esetben, ha a résztvevők eltérő kontextualizációs konvenciók alapján értelmezik a kommunikatív eseményt, azaz

1 White Anglo-Saxon Protestant, azaz fehér angolszász protestáns.

ha a hallgató a beszélő kontextualizációs jelzéseit „félreolvassa”, a hallgató szociokulturális tudásának nem megfelelő elemei aktiválódnak, következésképpen a hallgató nem valós kommunikatív szándékot fog a beszélőnek tulajdonítani. Mindez a gumperzi érvelés szövegkörnyezetében nem azt jelenti, hogy a hallgató értelmezésébe hiba csúszott volna. Arról van szó, hogy a hallgató a maga szociokulturális tudására hagyatkozva félreértette a beszélő kommunikatív szándékát. Ezt a szituációt nevezhetjük félreértésnek. A hallgató olyan (a Gumperz által vizsgált esetekben ellenséges) szándékot tulajdonít a beszélőnek, amelyet a beszélő nem kívánt kommunikálni. A hallgató a félreértés következtében védekezni kezd, megsértődik, megbántódik vagy frusztrált lesz, és megváltoztatja kommunikatív viselkedését, melyre a másik fél hasonló érzésekkel reagál. Ha a felek nem tisztázzák időben a félreértést, fokozatosan felfüggesztik a kommunikatív együttműködést. Gumperz szerint az általa tárgyalt esetekben a frusztráció érzése és az ellenséges szándék feltételezése a résztvevők számára igazolta a másik etnikai csoportról alkotott sztereotípiáikat. A gumperzi gondolatort végigvive azt mondhatjuk tehát, hogy az interkulturális félreértés megerősíti a résztvevők kulturális, illetve etnikai előítéleteit.

A fenti folyamatot remekül illusztrálja Gumperz *Crosstalk* (1979b) című, valós interkulturális félreértéseket elemző oktatófilmjének egyik jelenete, melyben egy kimagasló képzettséggel és szakmai gyakorlattal rendelkező, indiai származású férfi pályázik könyvtárosi állásra egy nagy-britanniai egyetemen. A meghallgatást négy brit anyanyelvű beszélő végzi. Az asztal egyik oldalán a pályázó frusztrációja fokozatosan nő, mivel úgy látja, hogy meghallgatói nem veszik komolyan a képzettségét igazoló okmányokat. Az asztal másik oldalán helyet foglaló brit csoport pedig egyre inkább meggyőződik a pályázó feltételezett alkalmatlansága felől. Érdekes kiragadni a kommunikációs szekvencia egyik részletét, melynek során a pályázó megemlíti, hogy nem ragaszkodik sem a könyvtárosi munkához, sem pedig ahhoz az egyetemhez, ahol jelenleg a meghallgatása folyik. Gumperz magyarázata szerint az adott szituációban a brit kontextualizációs konvenciók alapján a pályázó megjegyzése az elköteleződés hiányaként értelmezendő, míg a pályázó mindössze a bevándorlóknak arra a keserű tapasztalatára kívánt utalni, hogy képesítésük ellenére sem tudnak munkához jutni Nagy-Britanniában. Együttérzés helyett azonban jelentőségteljes pillantásokat vált ki hallgatóságából. A pályázó megnyilatkozása tehát nem éri el célját, a megnyilatkozás következményei pedig megerősítik előfeltevéseit a brit munkaadók rasszizmusát illetően.

A mikroszintű megközelítést alkalmazó többi kutató is a Gumperzéhez hasonló eredményre jutott. Goffman (1967:124–125) beszámolója szerint a shetlandiak „hözöngésnek és otrombaságnak” találják, ahogy a brit beszélők gyakran használják az egyes szám első személyű személyes névmást. A shetlandiak okoskodása szerint pedig ha valaki beképzelt módon beszél, az beképzelt ember. Basso (1979:61) az apacsok „fehérember”-vicceiről szóló tanulmányában írja, hogy az apacsok a fehér embert annak beszédmódja miatt „hangoskodó, erőszakos, öntetszelgő, folytonosan hepciáskodó balfék”-nek tartják. Scollon és Scollon (1981) a diskurzuselemzés módszerével közelíti meg az atabaszkok és az angolszász amerikaiak interakcióit. A szerzőpáros kiemeli, hogy az atabaszkok azért visolyognak az angolszász amerikaiak kommunikatív viselkedésmódjától, mert – Goffman szavával élve – olyan énbemutatást sugall, amely a helyi közösség szemszögéből nézve nem helyénvaló. Az atabaszk iskolás gye-

rekek például megszokták, hogy tanítóik az órán előadnak, ők pedig néma tisztelettel adóznak a náluk idősebbnek és bölcsőbbnek. Az anglo-amerikai oktatási módszertan viszont a párbeszédet tekinteti mérvadónak. Az atabaszk gyerekek tehát nem értik, hogy tanáruk miért nem viselkedik tanítóhoz illő módon, az angolszász amerikai tanárnak pedig folytonos fejtörést okoz a gyerekek együttműködést megtagadó viselkedése.

Laura Miller (1994a) részletes listát állított össze azokról a kontextualizációs jelzésekről, melyeket japán és amerikai üzletemberek rendszeresen eltérő módon értelmeznek. A két kultúra eltérő értelmezési konvencióiból adódó félreértések végül oda vezetnek, hogy a japánoknak az amerikaiak erőszakosságáról alkotott sztereotípiái megerősödnek, az amerikaiak pedig igazolódni látják azt a közfelfogást, mely szerint a japánok minduntalan hátsó gondolatokat forgatnak a fejükben, amelyeket nem osztanak meg az idegennel. Bennett (1982) az interkulturális kommunikációs eseményeket a prozódia szempontjából elemzi, és kimutatja, hogy még ha mindkét kultúra képviselője egyformán jól beszél is az interakcióhoz választott nyelvet, anyanyelvük prozódiai rendszere kiütözközhöz nyelvhasználatukon, és ez könnyen félreértéshez vezethet. Végül Murray (1991) interkulturális szocializációs események félreértéseit veszi szemügyre. Egyik példájában egy hong-kongi születésű mérnök és angolszász amerikai munkatársai beszélgetését elemzi. Az amerikaiak vicceit hong-kongi munkatársuk nem tudja viccként értelmezni saját szociokulturális tudása alapján, ezért nem tud megfelelő módon reagálni az amerikaiak évődésére. A félreértés miatt nő az elszigeteltsége amerikai munkatársaitól, míg azok egyre inkább barátságatlan és merev alakként kezelik.

A mikroszintű megközelítésre építő kutatások eredményeiből Gumperz (1979b) hat szabályt szűrt le, melyeket véleménye szerint minden interkulturális kommunikációs szituációba kerülő hivatali alkalmazottnak vagy más, hatalmi pozícióban levő hivatalos személyeknek szem előtt kell tartania. (Jegyezzük meg: Gumperz nem garantálja, hogy a félreértés a szabályok betartásával elkerülhető.) A szabályok a következők:

- A hivatali alkalmazottnak tisztában kell lenniük azokkal a kritériumokkal, melyek alapján egyes hétköznapi kommunikatív szituációkat helyénvalónak tartanak, másokat pedig nem.
- Az alkalmazottak ezeket a kritériumokat kommunikációs partnerük tudomására kell hogy hozzák, hogy az saját kommunikációs viselkedését ezekhez a kritériumokhoz igazíthassa.
- A kérdéseket nyíltan, részletesen kell megfogalmazni. Az alkalmazottak lehetőleg kerüljék az intonáción alapuló jelentésteremtést.
- Az alkalmazottak kezdeményezzenek kommunikációs partnerükkel nyílt társalgást a diszkriminációról.
- Időt kell adni a partnernek, hogy az befejezhesse a mondandóját (turn), azaz a szóátadás (turn-taking) folyamatában nem szabad a partnert siettetni, félbeszakítani. Előfordulhat ugyanis, hogy a partner a mondandója végére tartogatja a beszélgetés szempontjából döntő jelentőségű információt.
- Az alkalmazottnak időt kell szakítaniuk arra, hogy megismerjék partnerüket.

Gumperz felhívja a hivatali alkalmazottak figyelmét, hogy elsősorban a magukat szerzőföltött toleránsnak és nyíltan tartó kommunikátoroknak érdemes odafigyelniük a fenti szabályok betartására. Gumperz tapasztalata szerint ugyanis éppen az ilyen típusú

sú kommunikátorok hajlamosak egyértelműnek venni azokat a konvenciókat, amelyeket intézményük bevett kommunikációs mechanizmusai szentesítenek.

A listához legalább egy pontot hozzá lehetne adni: a hatalmi pozícióban levő személynek interkulturális kommunikációs helyzetben azon kell lennie, hogy felfüggesse automatikus belső attribúcióit, azaz beszédstílusa alapján ne ítélkezzen partneréről. Igaz viszont, hogy ez a megállapítás nem következik a mikroszintű megközelítés felfedezéseiből. Ez a megközelítés ugyanis feltételezi, hogy az illetlennek vagy hibásnak ítélt kommunikatív viselkedés minden esetben negatív attribúciót és a sztereotípiák megszilárdulását eredményezi. Michael Meeuwis flamand tanárok tanzániai és dél-koreai diákjaikhoz fűződő viszonyáról szóló cikkében (1994) éppen ezt a kérdéskört vizsgálja. A belga szerző angol nyelven tartott órák anyagát dolgozza fel tanulmányában. Meeuwis megfigyelte, hogy a dél-koreaiaknak tartott órákon a flamand tanárok jelentős energiát fektettek abba, hogy változatos verbális stratégiák segítségével egyértelmű mondatok megformálására bírják hallgatóikat, és hajlandóak voltak többféleképpen feltenni egy adott kérdést, ha a hallgatók elsősre nem értették meg őket. A kutató arra a következtetésre jutott, hogy mivel sem a hallgatók, sem a tanárok anyanyelve nem az angol volt, a tanárok egyrészt fokozottan igyekeztek előbb megérteni hallgatóikat, ezt követően pedig további információt kicsalni belőlük. Ezt a gyakorlatot nevezi Meeuwis a tanárok kommunikatív „engedékenységének” (leniency), mely a „közös inkompetencia” érzésére vezethető vissza. Meeuwis engedékenységgfogalma lényegét tekintve megfelel Myers-Scotton (1983) virtuozitás-maximájának. Myers-Scotton szerint az anyanyelvi beszélők gyakran hajlandóak arra, hogy a nem anyanyelvi, inkompetens beszélővel szemben ideiglenesen és részben felfüggeszék a szociokulturális konvenciókra támaszkodó beszédértést. Az anyanyelvi beszélő ilyen esetekben visszatartja azokat az automatikus negatív attribúciókat, melyeket habozás nélkül alkalmazna partnerével szemben, ha az anyanyelvi beszélő lenne.

Kijelenthetjük tehát, hogy az áttekintett tanulmányok eredményei értelmében az interkulturális félreértés nem feltétlenül vezet negatív szociális következményekhez, például a faji sztereotípiák megerősödéséhez. Ez a megállapítás azonban kiegészítésre szorul. Meeuwis a fent említetteken kívül azt is megfigyelte, hogy ugyanazok a flamand tanárok lényegesen kevésbé voltak engedékenyek tanzániai hallgatóikkal szemben, sőt egyenesen felháborította őket a hallgatók szokatlan nyelvhasználata. A tanárok nemegyszer negatív megjegyzésekkel kísérték a hallgatók nyelvi viselkedését és kompetenciáját. Meeuwis, aki ezt a jelenséget kommunikatív „ingerlékenységnek” (testiness) nevezi, a tanárok viselkedését arra vezeti vissza, hogy „a domináns, mélyen a köztudatba ivódott belga és nyugat-európai felfogás szerint az afrikai csökkentértelmű, alulfejlett, modorát és társadalmi viselkedését tekintve pallérozatlan, kultúrtörténeti szempontból és kulturális eredményeit tekintve pedig szegényes” (Meeuwis 1994: 402). Nem feladatunk eldönteni, hogy a szerző meglátása helytálló-e avagy sem. Annyi viszont kétségtelen, hogy léteznek bizonyos társadalmi konvenciók (előítéletek, sztereotípiák), melyek interkulturális interakciók során nyomot hagynak a kommunikátorok szándékainak értelmezésén. Ez a meglátás vezet el bennünket az interkulturális félreértésekkel foglalkozó tanulmányok második csoportjához.

Makroszintű megközelítések

A makroszintű megközelítés tehát a kommunikátorok társadalmi csoportokról és kommunikációs szabályokról alkotott előfeltevéseinek feltárására összpontosít. A kutatók szerint ezek az előfeltevések beleszövődnek a kommunikációs folyamatba. Amint társalgásba bocsátkozunk, részben ezek az előfeltevések alakítják a résztvevők beszédértését, és kiindulási pontul szolgálnak, amikor (1) a résztvevők megválasztják saját kommunikatív viselkedésük elemeit, illetve amikor (2) partnereik kommunikatív viselkedését értékelik. Az előfeltevések a szociokulturális tudás részét alkotják.

A panare indiánok között végzett kutatásairól beszámoló egyik tanulmányában Dumont (1996) leír egy esetet, amely jó példája az interkulturális félreértésnek. Az egészségügyi kérdésekkel kapcsolatos kommunikációs gyakorlatokat vizsgáló Dumont ugyan soha nem kapott orvosi képzést, a panarék mégis „fehér doktornak” tartják, mivel van egy gyógyszeres ládája, melynek tartalmával korábban sikeresen gyógyított a panarék között. A félreértés akkor történik, amikor a „fehér doktor” sikeresen gyógyít meg egy beteg gyereket egy antibiotikum-injekció segítségével, viszont – a panare anyák legnagyobb meglepetésére – nem hajlandó beoltani a többi gyereket a betegség ellen. Az etnográfusnak nem állnak rendelkezésére a megfelelő nyelvi eszközök, hogy elmagyarázza: nem minden injekció oltás. A panare indiánok azonban Dumont viselkedését az együttműködés megtagadásaként értelmezik. Egy fontos kulturális előfeltevés működik a félreértés hátterében. A panare indiánok meg vannak győződve arról, hogy a „fehér doktorok” csoportjának hatalmában áll kúrálni szinte bármilyen betegséget. Ha egyikük megtagadja a gyógyítást, az felfoghatatlan, öncélú gonoszságnak tűnik a szemükben. Az esetet követően Dumont-t kizárták a közösségi eseményekből, és a panarék iránta tanúsított növekvő bizalmatlansága miatt el is kellett hagynia a terepet egy időre.

Dreachslin és munkatársai (2000) elsősorban fekete és fehér kórházi ápolói csoportok hatékonyságának megállapításával foglalkoznak. Rámutatnak, hogy a hatékonyságot komolyan veszélyezteti a faji feszültség, amely a fekete ápolók és fehér csoporttársaik, illetve csoportvezetők között kialakult. A szerzők a probléma gyökérének feltárása érdekében elemzés alá vetették a nővérek és a csoportvezetők beszámolóit, elsősorban a feladatkörök meghatározását követő viták kapcsán. A fekete nővérek úgy látják, hogy faji megkülönböztetés áldozatai, ezért kapnak kellemetlen feladatokat, míg a fehér ápolók és csoportvezetők csupán főnök-beosztott konfliktust érzékelnek. Dreachslinék magyarázata szerint a két csoport eltérő „lencséken” keresztül szemléli a helyzetet, azaz eltérő valóságokban mozognak. A fekete ápolók a faji megkülönböztetés diskurzusát bevonják a másik csoport kommunikatív viselkedésének értékelésébe, a fehér egészségügyi dolgozók viszont nem. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy az eltérő szociális valóságok párhuzamos létezését megerősíti a két csoport térbeli elszigetelődése a kórház területén (pl. az ebédlőben), illetve azok a faji sztereotípiák, melyek a külvilágból kerülnek az intézmény falai közé.

Mindkét fent tárgyalt kutatás hatásosan szemlélteti, miként értelmezik társadalmi konvenciók alapján az eltérő kulturális háttérrel rendelkező kommunikátorok partnereik viselkedését, és hogy hogyan jöhetnek létre interkulturális félreértések a konvenciók közötti eltérésekből adódóan. Egyik kutató sem említi viszont, hogy az efféle félreértés elkerülhetetlen volna. Dumont azt sugallja, hogy a nyelvi kompetencia segít-

ségével a kommunikátorok áthidalhatják a másik csoportról alkotott eltérő feltevéseit, Dreachslinék pedig rámutatnak, hogy rátermett vezetők képesek az etnikai különbségek fölé emelkedve közös alapra helyezni a felek vitáját, akiket a faji feszültség elszigetel egymástól, és ily módon javítani tudnak a etnikailag összetett csoportok hatékonyságán. Fontos kiemelni azonban, hogy ezek a tanulmányok nem követik végig lépésről lépésre az általuk vizsgált anyagon, hogyan lépnek be a társadalmi konvenciók a konkrét interakciók folyamatába. Az általunk tárgyalt harmadik csoportot két olyan kutató alkotja, akik a mikro- és makroszintű megközelítést ötvözve, egyedi kommunikációs szituációkat vizsgálva igyekeznek feltárni ezt a folyamatot.

A két megközelítés ötvözésére tett próbálkozások

Az előfeltevéseknek és előítéleteknek az interkulturális szituációkban elhangzó interakcióban való feltűnését igyekszik nyomon követni Miller (1994b) és Bailey (2000). Miller egy társalgást vesz nagyító alá, mely egy reklámcég két japán és egy amerikai alkalmazottja között hangzik el. Az interakció kezdetén az amerikai alkalmazott szeretné bevonni japán társait egy közös munkájukkal kapcsolatos döntésbe. A japánok azonban mintha vonakodnának döntést hozni azon frissiben a helyszínen. Az interakciót követő interjúk során a felek beszámoltak benyomásaikról. Az amerikai levonta a következőt: újabb bizonyítékát láthatta a japánok döntésképtelenségének és kétszínűségének. A japán üzleti értekezletek szokásvilágával kapcsolatos kutatásai alapján azonban Miller rámutat, hogy a vizsgált szituációt a japán alkalmazottak úgynevezett „előértekezletnek” tekintették, melynek funkciója a japán üzleti világban nem maga a döntéshozatal, hanem egy lehetőség arra, hogy a döntést majdán meghozó felek némi előzetes információra tegyenek szert tárgyalópartnerük szándékait illetően. A Miller által vizsgált szituációban az amerikai alkalmazott viszont az „értekezlet” kategóriájába sorolta a japán kollégáival folytatott interakciót, melynek az amerikai konvenciók szerint a döntéshozatal a természetes eredménye. A félreértés, Miller szerint, ugyanannak a szituációnak eltérő definícióiból adódott. Amit az egyik fél „előértekezletként” kezelt, azt a másik fél „értekezletnek” látta. Ezeket a definíciókat a résztvevők ugyanazokból az elemekből konstruálták meg (a résztvevők száma és beosztása, a szituáció tér- és időbeli sajátosságai), a létrejövő eltérő definíciók azonban más-más szabályok betartására indították őket.

Bailey kutatásai kaliforniai üzletek koreai tulajdonosai és fekete vásárlói között lezajló interakciókra irányulnak. Bailey fontos megállapítása, hogy az interkulturális félreértéseket legalább két irányból érdemes megközelíteni. E megállapítás kifejtése előtt azonban vegyünk egy példát a tanulmányból. Egy fekete vásárló többször is nekirugaszkodik annak, hogy beszélgetést kezdeményezzen a bolt két koreai eladójával. Taglalja a szomszédságról alkotott nézeteit, és mindent megtesz azért, hogy a törzsvásárló benyomását keltse. Az interakció előrehaladtával a koreaiak megnyilatkozásainak száma csökken, a fekete vásárló monológjainak hosszúsága pedig ezzel fordított arányban nő. Az interakciót követően a vásárló arról számol be Bailey-nek, hogy a koreaiak nem adóztak neki kellő tisztelettel, azaz nem elegyedtek vele szóba, a koreaiak pedig a vásárló viselkedésében az önmérséklet hiányát és a nevetlenséget látják. Bailey megállapítása szerint ez a félreértés-esemény egyszerre a gyökere és a megnyilvánulása a mélyben

megbívó társadalmi konfliktusnak. A résztvevők egyrészt értelmezték a másik kommunikatív viselkedését, és attribúciókba bocsátkoztak a másik személyiségét illetően, másrészt saját társadalmi identitásukat is kifejezték azáltal, hogy nem alkalmazkodtak a másik fél kommunikatív viselkedéséhez. Egy koreai saját „koreaiságát” kockáztatná, ha személyes jellegű információt osztana meg vásárlójával. Mi több, ha az eladó vásárlóját hasonló jellegű információ megosztására ösztönözné, Bailey szerint az eladó a koreai beszédközösség szemében a fekete beszédközösséghez sorolódna, ez pedig nem férne össze a koreai közösséghez való tartozásával.

A két kutató eredményeit összefoglalva elmondhatjuk, hogy az interkulturális félreértések kutatása során a mikro- és makromegközelítések együttes alkalmazása elválaszthatatlannak tűnik. Ez korántsem jelenti azt, hogy a mikro- vagy a makromegközelítésre koncentráló kutatók hibát követnének el. Mindössze annyit fontos leszűrünk az idáig elmondottakból, hogy az interkulturális félreértés egyformán gyökerezik mind a két megközelítés által vizsgált kommunikációs vonásokban.

A további kutatás lehetőségei

Térjünk vissza a tanulmány elején említett, az etnicitás természetére vonatkozó moermani (1993) megállapításhoz. Az etnikai identitás Moerman szerint nem létezik az interakció keretein túl. A nagyon is praktikus célokat szolgáló identitást az interakció résztvevői aktiválják, „játsszák el” és tartják fenn.

Ha ebből a szemszögből közelítjük meg az imént részletezett kutatási eredményeket, az interkulturális félreértések egy új értelmezéséhez juthatunk el: *interkulturális félreértésről akkor beszélhetünk, ha az interakció során a résztvevők eltérő kulturális, illetve etnikai csoporthoz sorolják egymást, és ez a besorolás átformálja a résztvevők kommunikatív viselkedését és kapcsolatát egyaránt.* Nézzük meg a Miller (1994b) által említett példát. A kutatási eredmények azt sugallják, hogy az amerikai és a japán alkalmazottak mindaddig nem látták egymást eltérő etnikai csoport tagjának, amíg nem találták úgy, hogy a másik fél nem tartja be az adott szituáció által diktált kommunikatív szabályszerűségeket. Természetesen nincs arról szó, hogy a felek ne tudták volna egymásról, hogy más-más etnikai csoporthoz tartoznak. Nyilvánvalóan tisztában voltak ezzel, de a csoporttudat az interakció elején még nem formálta a társalgást, később viszont igen. Az interakciót követően pedig a résztvevők etnikai határvonalakhoz és egymás feltételezett jellemvonásaihoz folyamodtak annak érdekében, hogy megmagyarázzák a másik „udvariatlan viselkedését”. A szemléletbeli fordulat, amelyet itt végre próbálunk hajtani, röviden így fogalmazható meg: *az eredendően interkulturális jellegű félreértés-események fogalmát felcseréljük az olyan félreértés-események fogalmával, melyekért a résztvevők a felek eltérő kulturális háttérét okolják.*

Hozzátehetnénk ehhez, hogy nem csak a résztvevők magyaráznak egyes félreértéseket kulturális különbségekkel – maguk a kutatók is hasonlóan gondolkodnak. Úgy tűnik, az itt tárgyalt kutatók mindegyike azt sugallja, hogy a félreértések bizonyos fajtája azért jön létre, mert a résztvevők eltérő kulturális háttérrel rendelkeznek, vagyis az úgynevezett interkulturális félreértések során kultúrák ütközésének lehetünk tanúi. Valójában bajosan lehet ezekben az interakciókban egyértelműen tetten érni a kultúrákat. Az egyetlen lehetséges érv amellet, hogy egyes kommunikatív viselkedéseknek

eredendően kulturális háttére lenne, az, hogy ezekre a viselkedésmódokra egy megfigyelt kultúra tagjai rendszeresen példákat szolgáltatnak. Ám ha a fent tárgyalt példák szereplőit azonos etnikumhoz tartozó vagy azonos kulturális háttérrel rendelkező szereplőkre cseréljük, a példák nem tűnnek kevésbé valószínűk. A kontextualizációs jelzések félreolvasása, az adott szituáció eltérő definícióiból adódó félreértések, a beszélők egymástól kommunikatív eszközökkel történő elhatárolódása, csoportok között húzódó vonalak megidézése és hangsúlyozása mindennapos esemény az azonos kulturális háttérrel vagy etnikai vonásokkal rendelkező emberek között. Az egyetlen különbség az, hogy a résztvevők nem beszélnek kultúrák közötti különbségekről ezen események kapcsán.

Milyen kutatási tevékenységet sugall ez a megközelítés? Úgy gondolom, hogy az interkulturális félreértések kutatásán belül a kulturális különbségek vizsgálata mellett érdemes lenne tudományos figyelmet fordítani az etnicitás, illetve a kulturális különbségek fogalmának kommunikációs zavarokkal kapcsolatos *stratégiai* használatára. A kutatási kérdés nagy vonalakban így fogalmazható meg: Miért és milyen speciális beszédhelyzetekben magyarázzák a résztvevők a kommunikációs zavart egymás eltérő etnikai vagy kulturális háttérével? A kérdés módszertani megfontolásokat von maga után, ugyanis felvetésével az interkulturális félreértés kutatását az interperszonális kommunikáció kutatásának tárgykörébe utaljuk át. Ez a módszertani fordulat pedig a kultúra kommunikációt formáló hatásáról a kommunikáció kultúrán fölüli vonásaira helyezi át a hangsúlyt.

Egy ilyen fordulat természetesen nem jelentene szakítást a kulturális jegyek vizsgálatának igényével. Mindössze arról van szó, hogy a vélt kulturális, illetve etnikai különbségekre támaszkodó kommunikációs eszközöket csupán egynek tekintjük az ezekkel egyenrangú másfajta, nem etnikai vagy kulturális különbségekre támaszkodó kommunikációs eszközökkel. A Moerman által kialakított mikroetnográfiai módszer például jól használható ilyen tudományos felfogásra épülő kutatásokhoz. A moermani mikroetnográfia a kulturális antropológiai vizsgálatot ötvözi a társalgás mikroanalízisével. Ennek a metodológiai ötvözetnek a segítségével kettős célt valósíthatnak meg az interkulturális kommunikáció kutatói. Egyfelől lépésről lépésre, szóátadásról szóátadásra követhetnék, hogyan lép be a kommunikációs folyamatba a felek által kulturális eredetűnek vélt különbség. A kulturális antropológia pedig ahhoz nyújthat segítséget, hogy a vizsgálódó „miértet” társíthasson a „hogyanhoz”, azaz hogy megmagyarázhassa a különbségeket felhasználó kommunikációs stratégia mögött megbúvó kulturális logikát.²

Adam Kuper etnográfus egyik könyvében (1999) részletesen taglalja azt a jelenséget, amit az etnográfiai kutatások „különbség-kultuszának” nevez. Azt mondhatjuk, hogy az itt áttekintett kutatások az egyes emberek eltérő viselkedésmódjában vélik tetten érni a kultúrákat és a köztük feltételezett különbségeket. Kár lenne kétségbe vonni ennek a megközelítésnek a tudományos érvényességét, de a különbségek felismerése és kutatása közben ne felejtsük meg arról a lehetőségről sem, hogy egyes esetekben a világon élő legkülönbözőbb fajú és kultúrájú emberek talán ugyanazon praktikus célok érdekében *használják* kulturális identitásukat.

2 Érdekes lenne például a Réger Zita által a romák között felvett boséges (és nagyrészt feldolgozatlan) hanganyagot az itt vázolt moermani módszerrel megvizsgálni.

Irodalom

- Bailey, B. (2000): Communicative behavior and conflict between African-American customers and Korean immigrant retailers in Los Angeles. *Discourse and Society*, 11: 86–108.
- Basso, K. (1979): *Portraits of „the Whiteman”: Liguistic Play and Cultural Symbols among the Western Apache*. Cambridge–New York: Cambridge University Press
- Bennett, A. T. (1982): Melodies bristling with change: prosody and understanding conversation. *Sociological Methods and Research*, 11: 195–212.
- Dreachslin, J. L. –P. L. Hunt–E. Sprainer (2000): Workforce diversity: implications for the effectiveness of health care delivery teams. *Social Science and Medicine*, 50: 1403–1414.
- Dumont, J-P. (1996): First aid, second thoughts, third world: reflections on medical bricolage. *Anthropological Quarterly*, 69: 123–128.
- Goffman, E. (1967): *Interaction Ritual: Essays on Face to Face Behavior*. Garden City, NY: Anchor Books
- Gumperz, J. J. (1979a): The retrieval of sociocultural knowledge. *Poetics Today*, 1: 273–286.
- Gumperz, J. J. (1979b): Crosstalk. Videófelvétel. Chicago, Ill.: Films Inc.
- Gumperz, J. J. (1995): Mutual Inferencing in Conversation. In Markova, I.–C. F. Graumann–K. Foppa (eds.): *Mutualities in Dialogue*. Cambridge: Cambridge University Press, 101–123.
- Gumperz, J. J. –G. Aulakh–H. Kaltman (1982): Thematic Structure and Progression in Discourse. In Gumperz, J. J. (ed.): *Language and Social Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 22–56.
- Kuper, A. (1999): *Culture: The Anthropologist’s Account*. Cambridge–London: Harvard University Press
- Meeuwis, M. (1994): Leniency and testiness in intercultural communication: remarks on ideology and conflict in intercultural sociolinguistics. *Pragmatics*, 4: 391–408.
- Miller, L. (1994a): Japanese and American indirectness. *Journal of Asian and Pacific Communication*, 5: 37–55.
- Miller, L. (1994b): Japanese and American meetings and what goes on before them: a case study of coworker misunderstanding. *Pragmatics*, 4: 221–238.
- Moerman, M. (1993): Ariadne’s thread and Indra’s net: reflections on ethnography, ethnicity, identity, culture, and interaction. *Research on Language and Social Interaction*, 26: 89–98.
- Murray, S. O. (1991): Ethnic differences in interpretive conventions and the reproduction of inequality in everyday life. *Symbolic Interaction*, 14: 187–204.

Myers-Scotton, C. (1983): The negotiation of identities in conversation: a theory of markedness and code choice. *International Journal of the Sociology of Language*, 44: 115–136.

O’Keefe, D. J. (1990): *Persuasion: Theory and Research*. Thousand Oaks, CA: Sage

Scollon, R.–S. B. K. Scollon (1981): *Narrative, Literacy and Face in Interethnic Communication*. Norwood, NJ: Ablex Publishing Corp.

Lelkes Orsolya

„KINN IS VAGYOK, BENN IS VAGYOK...”

*A társadalmi kirekesztés mérése az Európai Unióban és Magyarországon**

Miért szükséges a társadalmi kirekesztés mérésére szellemi és anyagi erőforrásokat mozgósítani? Bár Magyarország jelenleg a „kinn is vagyok, benn is vagyok” státuszban tekinthető az Európai Unió tagjának, kevésbé meggyőző az az érv, hogy pusztán azért, mert Magyarország hamarosan „benn lesz”, szükség van az EU szempontjainak átvételére. Meggyőzőbb ennél az a szempont, hogy a társadalmi kirekesztés, vagy más szóval, a társadalmi kirekesztettség a társadalmi igazságosság érvényesülésének kudarca. További lényeges szempont, hogy a társadalmi kirekesztés gazdasági költséggel jár, azaz fennmaradása nem hatékony. Mik ezek a költségek?

(1) *A társadalmi kirekesztés létezése „baj”, mert az költséges az államnak.*

Az alacsony jövedelműeket, a munkanélkülieket az államnak el kell tartania. Teszi ezt részben a szabadságjogok harmadik fajtája, a szociális jogok fejlettsége miatt, azaz mert polgárainak egy bizonyos létminimumot akar biztosítani. A „jóakaraton” túl azonban teszi ezt a társadalmi rend megőrzése érdekében is, ami szükséges a gazdaság hatékony működéséhez. Minden elköltött forintnak van azonban „feláldozott haszna” (opportunity cost), és ez a szempont kétségtelenül felmerül a hosszú távú, fenntartható növekedésre törekvő gazdaságpolitikai döntéshozóban. Az államnak tehát gazdasági érdeke fűződik ahhoz, hogy a marginális csoportok eltartásával kapcsolatos hosszú távú pénzügyi kötelezettségeit csökkentse, mégpedig úgy, hogy ezek a csoportok integrálódjanak – például a munkaerőpiacon való részvétellel vagy más társadalmilag hasznos tevékenység végzésével.

(2) *A társadalmi kirekesztés létezése „baj”, mert számos negatív externális hatást okoz.*

Egyes amerikai szerzők például a nagyvárosokban élő „osztály alattiakról” („underclass”) beszélnek, akik egyszerre szegények, iskolázatlanok, munkanélküliek (és gyakran feketék), és bűnözőkké válva fenyegetik a középosztályok nyugodt hétköznapjait (pl. Murray 1984). E nézetek élénk vitát és számos bírálatot váltottak ki világszerte. A szakirodalom módszertanilag kifinomultabb részét ezzel szemben például a hosszú távú munkanélküliség egyéni és társadalmi hatásai, vagy a szociális hátrány átörökítése foglalkoztatja. A társadalmi kirekesztésnek tehát vannak olyan hosszú távú hatásai, melyek egy adott időpontban nem jelennek meg költségként, vagy nincsen olyan gazdasági szereplő, amelyhez közvetlenül hozzárendelhetők ezek a költségek. *Ezeket a költségeket az államnak kell viselnie, ezért a probléma feltárása és a jelenség okainak azonosítása az állam gazdasági – és politikai – érdeke.*

* A cikk az Integrációs és Fejlesztéspolitikai Munkacsoport Humán erőforrás-fejlesztési Albizottsága megrendelésére készült, terjedelmesebb tanulmány alapján készült.

A társadalmi kirekesztés társadalmi költségeit az Európai Unió is elismeri. Az EU szociálpolitikai fordulatának nevezhetjük a 2000. évi lisszaboni csúcsot, amikor a társadalmi kohézió mint törekvés egyszerre jelent meg azzal a gazdasági célkitűzéssel, hogy az Unió egy évtizeden belül a világ legversenyképesebb térsége legyen. Ez a megközelítés azt sugallja, hogy a társadalmi kohézió és a gazdasági versenyképesség céljai között az Unió szerint nincs szükségszerű ütközés, azaz az előbbi erősítése nem az utóbbi kárára történik.

A társadalmi kirekesztésre való összpontosítás nem jelent radikális szakítást a jóléti állam hagyományos szerepével, más szóval a szociálpolitika ismert eszköztárával. A közelmúltban népszerűvé vált társadalmi kirekesztés kifejezés sajátossága például, hogy elsősorban a marginális helyzetben élőkre összpontosít, azaz például a szegényekre, a munkanélküliekre. Az ilyen csoportokról való gondoskodás a jóléti állam „hagyományos” feladatai közé tartozik, bár e feladat elsősorban az ún. liberális rezsimben kap különösen nagy hangsúlyt (Esping-Andersen 1990; Lelkes 2000). A jóléti állam más, fontos funkciói, mint például az életcikluson belüli újraelosztás, a társadalmi kirekesztés említésekor kevésbé jelennek meg. A társadalmi kirekesztés vagy kirekesztettség másik fontos jellemzője az egyének hátrányos helyzetének esetleges halmozódása, ami szükségessé teszi a különböző típusú állami intézkedések összehangolását. A jóléti állam hagyományos intézkedési eszköztára tehát kiegészül egy fokozott koordinációs törekvéssel.

Az írás fő törekvése, hogy ismertesse és értékelje a társadalmi kirekesztés mérésével kapcsolatos európai uniós törekvéseket, valamint ezek magyarországi alkalmazhatóságát. Az Európai Unióban elfogadott indikátorok azonban korántsem tekinthetők véglegesnek vagy teljesnek, ezért az írás külön figyelmet szentel az uniós mutatók kritikus értékelésének is. Röviden ismertetem emellett azt, hogy a jelenlegi tagállamok az elfogadott cselekvési terveikben milyen mértékben használták a társadalmi indikátorokat. Ezután megvizsgálom, hogy a jelenlegi magyar statisztikai kapacitások lehetővé teszik-e a kívánt indikátorok előállítását, illetve hogy milyen további, sajátos nemzeti mutatókat lehetne bevezetni. Ezzel az cikk a Szociológiai Szemle korábbi tanulmányaihoz kíván csatlakozni, melyek több szempontból vizsgálták már a társadalmi kirekesztés vagy kirekesztettség (Havasi 2002; Szalai 2002), illetve a társadalmi indikátorok (Bukodi 2001; Füleki 2001) kérdéskörét. Ezért az írás nem foglalkozik részletesen a társadalmi kirekesztés definíciós kérdéseivel.

A társadalmi kirekesztés és kirekesztettség fogalmakat felcserélhetően használom, mivel ezek véleményem szerint lényegében azonos jelenségre utalnak, melynek sajátossága, hogy magában foglalja mind a folyamatot (kirekesztés), mind pedig a végállapotot (kirekesztettség). A terminológia sokszínűségéhez tartozik még az is, hogy az Unió dokumentumai gyakran említik a társadalmi befogadást, ami a társadalmi kirekesztés hiányára, illetve a kirekesztés felszámolását célzó intézkedésekre utal.

A „befogadás” akcióterve az Unióban

Az Európai Unió hosszú távú célkitűzései között kiemelt helyen áll a tagországok közötti gazdasági és társadalmi kohézió. Ezért érthető, hogy jelentős az újonnan csatlakozók miatt megnövekvő életminőség-különbség következményeitől való félelem. A

második *Kohéziós jelentés* például a bővítéssel bekövetkező „ugrásszerű változásra” hívja fel a figyelmet (European Commission 2001). Egy idézett elemzés szerint az országok és régiók közötti jövedelmi rés megduplázódna, feltételezve az Unió azonnali bővítését, azaz a jövedelmek 1999-es szintjét alapul véve. Országokat tekintve, míg az EU 15 országában a lakosság egyhatoda élt az uniós egy főre eső jövedelmi átlag 90 %-a alatt – mely egyben a kohéziós alapból nyújtott segély jogosultsági feltétele –, az elemzés szerint ez a szám megduplázódna a bővítés után, és nem kevesebb mint a kibővített Unió egyharmada élne így. Regionális szinten pedig a lakosság legszegényebb 10%-ának az egy főre eső jövedelme csupán az EU27 átlagának 31 %-a lenne. Ezzel szemben az EU15 területén az alsó tized egy főre eső jövedelme az európai átlag 61 %-a. Ezek a becslések az EU tizenkét országgal való bővítésével számolnak ugyan, de mindenképpen jól tükrözik az Unió szempontjait. A társadalmi kirekesztés tehát nem pusztán nemzeti probléma – mert kétségtelen, hogy nemzeti probléma is, többek között a nemzeti jólét és a gazdasági prosperitás szempontjából is –, hanem európai is.

Az Európai Unió már hosszabb ideje elkötelezett a társadalmi kohézió erősítése mellett. Az 1992-es maastrichti egyezmény a gazdasági és társadalmi kohézió erősítését hangsúlyozza az Unió „összességében harmonikus fejlődése” érdekében (2. és 130a. cikk). Ez a megközelítés elsősorban a régiók között fennálló különbséget hangsúlyozta. Ezt a szempontot érvényesítve számtalan EU-s pénzügyi forrás célozta a szegényebb régiók jövedelmének közelítését az EU átlagéhoz, és ezt a megközelítést tükrözik az EU *Kohéziós jelentései* is.

Társadalmi kirekesztés elleni harc az Unió szociálpolitikájában

Az európai szociálpolitika a 2000. márciusi lisszaboni Európai Tanács-ülés után új szakaszába lépett, amelynek fő jellemzője a szegénységre és a társadalmi kirekesztésre fordított figyelem. Az elfogadott záró dokumentum szerint az Unió stratégiai célja, hogy „a következő évtizedben a legversenyképesebb és legdinamikusabb, tudás alapú gazdaság legyen a világon”, ami együtt kell, hogy járjon „több és jobb munkahellyel” és „nagyobb társadalmi kohézióval” (European Commission 2000). A dokumentum „elfogadhatatlannak” nevezi a szegénységben és társadalmi kirekesztésben élő emberek számát az Európai Unióban. A társadalmi kirekesztés ellen való küzdelem fő módszere a *tagállamok közötti „nyitott együttműködés”* („open method of coordination”), melyben az országok a nemzeti cselekvési tervek pozitív tapasztalatait osztják meg egymással. A nyitott együttműködés módszere tehát a szubszidiaritás elvén alapszik, azaz a szociálpolitika továbbra is nemzetállami feladat marad.

A nyitott együttműködés módszere arra hivatott, hogy a tagállamokat segítse saját politikáik továbbfejlesztésében, és magában foglalja (1) egy egységes unióbéli célkitűzés és iránymutatás kidolgozását, (2) az egyes országokban használandó jelzőszámok definiálását, (3) a közös célok és iránymutatások alapján nemzeti és regionális célok meghatározását, továbbá nemzeti cselekvési tervek kidolgozását, valamint (4) ezek rendszeres figyelemmel követését és értékelését.

Az egységes európai célok jelentik tehát a tagállamok által elkészített nemzeti cselekvési tervek alapját. Az Unió négy célt határozott meg, melyek közül az elsőt érdeemes két részre bontani:

- 1.1. Foglalkoztatási intézkedések
- 1.2. Erőforrásokhoz, jogokhoz, árúkhöz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés
 2. A kirekesztés kockázatának kiküszöbölése
 3. A leginkább veszélyeztetett csoportok segítése
 4. Valamennyi releváns szervezet mozgósítása

2001 júniusában a nizzai célkitűzéseknek megfelelően a tagállamok elfogadták nemzeti cselekvési terveik végleges változatát. Ezek alapján a Bizottság elkészítette a *Társadalmi befogadásról szóló közös jelentését* (Joint Report on Social Inclusion, European Council 2001), melyet a laekeni Európai Tanács ülés jóváhagyott. Ezzel egyidejűleg nagyszabású munka folyt a közös társadalmi indikátorok meghatározására is, melyben elismert társadalomtudósok is aktívan közreműködtek (Atkinson et al., 2002). Ez tette lehetővé, hogy Laekenben megállapodás szülessen a közös társadalmi jelzőszámokról is.

Összességében tehát a társadalmi befogadási folyamat az alábbi fő elemekből áll (EU Employment and Social Affairs weblap, 2003. márc. 10.):

- *közös célkitűzések* a szegénység és a társadalmi kirekesztés területén, melyeket a 2000. decemberi nizzai csúcshagyott jóvá, majd a Foglalkoztatási, Szociálpolitikai, Egészségi és Fogyasztóügyi Tanács 2002 decemberében módosított (ld. a 2. mellékletet);
- *nemzeti cselekvési tervek* a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen: az első két éves terveket a tagállamok 2001. júniusában fogadták el. A tervek elkészítésének második köre 2003 júliusában esedékes;
- a *Társadalmi befogadásról szóló közös jelentések* (2001. október–december), valamint rendszeres megfigyelés, értékelés és más országbeli szakértői felülvizsgálat;
- *közös indikátorok*, melyek a megfigyelés eszközeként szolgálnak, valamint alkalmazásuk a tagállamokban alkalmazott „legjobb gyakorlat” összevetésére (ld. az 1. mellékletet);
- *közösségi akcióprogram* a tagállamok közötti együttműködés elősegítésére a társadalmi kirekesztés elleni küzdelemben.

A kirekesztés mérése: társadalmi indikátorok

A szegénység és a társadalmi kirekesztés felszámolására irányuló uniós törekvésekből fakadt az az igény, hogy a problémát mérhetővé, az egyes országok között összehasonlíthatóvá tegyék. A módszertani egyeztetések elsőként egy közös indikátorrendszer kidolgozását célozták. Ezért a lisszaboni Európa Tanács-ülést követően a *Social Protection Committee* és annak indikátorokkal foglalkozó albizottsága 2001 folyamán részletes jelzőszámokat határozott meg. Ezzel egyidejűleg a belga elnökség kérésére társadalomtudósok is aktívan dolgoztak e témán. Tony Atkinson, Bea Cantillon, Eric Marlier és Brian Nolan munkája tisztázza a jelzőszámokkal szemben támasztott alapvető követelményeket, valamint elméleti indoklást ad az egyes indikátorok kiválasztásához is (Atkinson et al. 2002). Atkinson és szerzőtársai szerint például elsődleges alapelve, hogy egy mutató a probléma lényegét tárja fel, valamint legyen egy egyértelmű és elfogadott normatív értelmezése. Atkinson és társai szerint egy három szintű

dikátorrendszer felel meg leginkább az említett követelményeknek. Az *elsődleges mutatók* a legfontosabb területekre vonatkozó fő indikátorok. Az Unió által elfogadott mutatószámok az *anyaghiányra, az elégtelen iskolázottságra, a termelő tevékenység hiányára, és a rossz egészségi állapotra* terjednek ki (ld. az 1. mellékletet). Nem kapott ezek között helyet az Atkinsonék által javasolt rossz lakáshelyzet, melynek, úgy tűnik, elsősorban módszertani okai vannak. A *másodlagos mutatók* ezeket az elsődlegeseket támogatják a szerzők elképzelése szerint úgy, hogy részletesebb információt nyújtanak, vagy a probléma újabb dimenzióit tárják fel. Az elsődleges és másodlagos mutatók az Unió közös indikátorainak tekinthetők, melyek előállítására minden tagországban kívánatos.

A *harmadlagos mutatók* közé olyan indikátorok tartoznak, melyekről a tagállamok maguk döntenek, és szerepeltetni kívánják saját *nemzeti cselekvési terveikben*. Ezek segítik az elsődleges és másodlagos indikátorok értelmezését, hozzájárulnak egy-egy speciális részterület alaposabb megértéséhez. A mutatók e körébe az is lehet a szerepe, hogy ötleteket adnak a közösségi módszertani fejlesztésekhez, és az elsődleges és másodlagos mutatók közül némelyik esetleges későbbi felváltásához.

Az elfogadott közös indikátorok (elsődleges és másodlagos mutatók) között nem szerepel a lakáshelyzet. Ennek hiányát a *Social Protection Committee* is elismerte, és átmeneti megoldásként javasolta, hogy a tagállamok *nemzeti cselekvési tervei* tartalmazzanak információt (1) a lakáskörülményekről, (2) a lakhatási költségekről, (3) a hajléktalanságról és más veszélyeztetett lakásviszonyokról (2001, 4. old.).

A társadalmi kirekesztés mutatószámai nem tekinthetők egy végleges listának. A Bizottság további munkát tart szükségesnek a társadalmi részvétel, a szegénység dinamikájának, a közösségi és magán szolgáltatásokhoz való hozzáférés, a helyi szintű indikátorok, az eladósodottság, a segély-függőség és a családtámogatások területén. Emellett hangsúlyozzák azt is, hogy alkalmasabb módszereket kellene találni a nemek közötti különbség mérésére a szegénység és a társadalmi kirekesztés területén.

Az elfogadott mutatók is továbbfejlesztésre szorulnak, mivel a kirekesztés megjelölt négy dimenzióját nem mindig képesek a legalkalmasabb módon megragadni¹. Az oktatás területén az iskolázottság mutatója nem méri például az iskolázottság minőségét. Emellett nem tükrözi az oktatás iránti keresletet, az egyének választásait. Az alacsony iskolázottság lehet ugyanis egyéni választás eredménye, és létrejöhet az intézményrendszer hiányosságai miatt is. E problémákra jelenthetne megoldást az írás- és számolási készség, valamint az oktatáshoz való hozzáférés mérése. Az egészségi állapot mérése is hiányos. A várható élettartam mellett szükséges lenne az életminőség figyelembevétele is, valamint, hasonlóan az oktatásnál említett szempontokhoz, az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés mérése is kívánatos lenne.

1 Az említett továbbfejlesztési irányok a *Social Protection Committee* álláspontját fejezik ki (2001, 4. old.), az indoklás azonban e cikk szerzőjétől származik.

„Kinn is vagyok, benn is vagyok...” Az indikátorok módszertani kritikája

Az elfogadott társadalmi indikátorok sajátossága tehát, hogy az egyes országok szakértőinek megállapodásán alapszik. Mennyire alkalmas azonban ez az indikátorlista a társadalmi kohézió hiányának mérésére? Megállapítható-e például egyértelműen egy adott egyénről, hogy társadalmilag kirekesztett-e avagy sem?

Jövedelmi versus nem jövedelmi mutatók

Az EU indikátorrendszerében jelentős súlyt kapnak a *jövedelmi mutatók*. A tíz különféle elsődleges mutató közül nem kevesebb, mint öt a jövedelmi helyzet mérésére szolgál. A további nyolc másodlagos mutató közül szintén öt a jövedelem mérését célozza. A jövedelemhiány tehát az EU jelenlegi megközelítésében a társadalmi kirekesztés legfontosabb aspektusa.

A jövedelmi mutatók nagy részaránya több érveléssel is indokolható. Elsősorban a mérhetőség szempontja merül fel, azaz a jövedelmi egyenlőtlenségek mérésének módszertana részletesen kidolgozott, e mutatók széles körben ismertek és használatosak. Ugyanakkor a jövedelem alakulására a kormányzatnak közvetlen hatása van, a jövedelem-újraelosztó politikák hatása azonnal jelentkezik. Emellett a jövedelem érték mérő szerepét igazoló érv lehet, hogy ez a személyes szabadságot tiszteletben tartja, azaz nem az egyes forintok elköltésének módja számít, hanem az, hogy kinél mennyi forint van. Ez az érv egyben azt az implicit feltételezést is hordozza, hogy az egyes emberek képesek arra, hogy saját jólétüket maximalizálják, azaz racionálisan cselekednek.

A jövedelmi mutatók túlsúlya ugyanakkor bírálható is. Jelentős közgazdaságtani és pszichológiai irodalom szól például az említett racionalitás hipotézisének korlátairól (pl. Simon 1982), a 2002. évi Nobel-díjas Kahneman jelentős közreműködésével (pl. Kahneman et al. 1994; Kahneman–Tversky 1979). Az emberek nem rendelkeznek például a racionális döntéshozóval szükséges teljes informáltsággal, emellett igen rosszul jelzik előre jövőbeli tapasztalataik szubjektív hatását. A racionalitás szempontjából paradoxon a szenvedélybetegségek léte is, melyek bizonyosan nem jelentenek alkalmas stratégiát a jólét maximalizálására. E szempontok részletes tárgyalására itt nincs mód. E megfontolások azonban döntő szerepet játszottak abban a szemléleti váltásban, amely szerint az életminőség tényleges szintje a valódi érték mérő. A szintén Nobel-díjjal elismert Amartya Sen (1992) érvelése szerint a döntéshozóknak az emberek „életlehetőségeire” (capabilities) és „életműködéseire” (functionings)² kell összpontosítani, más szóval az eszközök helyett a végkimenetre kell figyelni (Sen elméletének alkalmazási lehetőségeiről ld. Lelkes 2002). Ebben a megközelítésben a jövedelem

2 A „capabilities” fogalmat „életlehetőség”-ként fordítottam, mivel véleményem szerint ez fejezi ki leginkább annak Sen-féle értelmezését. Sen szerint ugyanis itt egy olyan vektorról van szó, amely lehetséges létmódokat tartalmaz, amelyek az egyén számára elérhetőek, tekintettel az adott egyén személyes adottságaira és körülményeire, és amelyek közül egyet lehetősége van választani. (A „képesség” szó, amivel korábbi magyar fordításokban találkoztam, véleményem szerint tartalmilag nem egyezik a Sen-féle definícióval, ezért itt tartózkodtam használatától.) A „functionings”, az „életműködés” pedig az életlehetőségek egy részhalmaza, pontosabban az életlehetőségek közül azokat tartalmazza, amelyeket az egyén ténylegesen választott, azaz amik az adott pillanatban a helyzetét jellemzik.

csupán eszköz, így önmagában nem érték. A jövedelem emellett korlátozottan használható a végkimenet, azaz az életminőség leírására is. Például az egyes emberek szükséglete eltér életkortól, esetleges testi fogyatékoságtól és más tényezőktől függően, így ugyanaz a jövedelem más-más életminőséget biztosít különböző embereknek.

A jövedelmi mutatók túlsúlyával szembeni bírálat másik szempontja az, hogy a társadalmi kirekesztésről szóló elméleti és empirikus irodalom véleményem szerint éppen a jövedelem típusú jelzőszámoktól való eltávolodás igényéből született. A társadalmi kirekesztettség fogalma nem egységes a társadalomtudományban, annak ellenére, hogy széles körben népszerűvé vált. Atkinson szerint részben éppen ennek a tisztázatlanságnak köszönheti közkedveltségét (Atkinson 1998: 6). A brit *Centre for Analysis of Social Exclusion* kutatóinak definíciója szerint „egy ember akkor tekinthető társadalmilag kirekesztettnek, ha a) földrajzilag egy társadalom lakója, de b) önhibáján kívül nem tud részt venni ennek a társadalomnak a normális tevékenységeiben, és c) ezekben szeretne is részt venni” (Burchardt et al. 1999: 229). Ez a megfogalmazás több elemében is közös más, alternatív definíciókkal. Egyrészt kifejezi, hogy a társadalmi kirekesztettség relatív, azaz egy adott közösségben értelmezhető egy adott időpontban. Másrészt számításba veszi az egyén felelősségét és erőfeszítéseit. Kevésbé explicit a társadalmi kirekesztettség fogalmának harmadik fontos eleme, a dinamikus jelleg, azaz a jelenség elemzésekor nem csupán a múltbeli helyzet alakulásának változását, de a jövőbeli várakozásokat is. E három elem, a *relativitás*, az *egyéni felelősség* és a *dinamikus jelleg* jelentik Atkinson szerint a társadalmi kirekesztés számos létező definíciójának visszatérő elemeit (1998). Burchardt és szerzőtársai a társadalmi kirekesztettséget négy fő dimenzióban értelmezik, és ezeket fogyasztásnak, termelésnek, politikai aktivitásnak és társadalmi részvételnek nevezik (2002). Eredményeik szerint a legszegényebb húsz százalék lényegesen kevesebb politikai és társadalmi aktivitást mutat, mint mások (3.5 táblázat, 36. o.). Ezzel együtt ugyanakkor azt is megállapítják, hogy a jövedelem és a társadalmi kirekesztettség különböző aspektusai között a korreláció jelentősen ingadozó, esetenként pedig nagyon alacsony.

Időtáv, dinamika

Az Unió által elfogadott közös indikátorok kiválasztásánál indokoltan megjelenik a dinamikus szempont, azaz hogy az adott hátrányos helyzet hosszú távon fennáll-e, avagy pusztán az egyszeri mérés időpontjában létezik. Az alacsony jövedelmi helyzet fennállását mérő elsődleges mutató a vizsgált évet megelőző három év jövedelmét kívánja összevetni a jelenlegi jövedelemmel. Ez indokolt, hiszen az egyéni jövedelem eseti változásoknak is ki van téve, amint azt a jövedelmi mobilitásról szóló szakirodalom bizonyítja (Galasi 1998; Gardiner–Hills 1999; Spéder 1998). Szociálpolitikai szempontból ugyanis eltérő állami intézkedést igényel az eseti, a rövid távú, illetve a tartós jövedelemhiány. A hosszú távú munkanélküliség – mely helyett kapott az elsődleges mutatók között – kiemelt fontosságú kérdés a társadalmi kirekesztésről szóló szakirodalomban is. Empirikus eredmények szerint ugyanis a munkaerőpiacra való visszatérés esélye általában csökken a munkanélküliségben töltött időtartam növekedésével (pl. Bernardi et al. 2000). A hosszabb távú munkanélküliség emellett nagyobb valószínűséggel vezet szegénységhez, nélkülözéshez.

Egyéni felelősség

A társadalmi kirekesztés definíciója elsősorban olyan típusú helyzeteket tekint problematikusnak, amelyek az egyes ember szándéka ellenére álltak elő. Az önkéntes börtönlést, a főállású anyaságot például meg kell különböztetni az éhezéstől vagy a munkaerőpiacra való visszatérés esélytelenségétől. A közös indikátorok kevésbé képesek figyelembe venni az egyéni felelősség és erőfeszítés kérdéseit, mely azonban általánosságban is nehezen operacionalizálható szempont.³ A munkanélküliség alkalmazott ILO-definíciója kifejezi az egyén dolgozni akarását, tehát ez valóban az önhibájukon kívüli állástalanokat térképezi fel. Ez a kritérium azonban nem képes azokat a „reményvesztetteket” figyelembe venni, akik szeretnének ugyan dolgozni, de nincs rá lehetőségük, így már aktívan nem keresnek munkát. Az EU megközelítése nem firtatja tehát az inaktivitás „önkéntességét”. Az erre vonatkozó nemzetközi szakirodalom még igen töredékes (Burchardt–Le Grand 2002), de várhatóan bővül majd. Helyesnek tekinthető ugyanakkor az, hogy az EU nem rendel kizárólagos pozitív normatív tartalmat a foglalkoztatottsághoz. Így például az önként választott otthoni gyermeknevelés nem minősül társadalmi kirekesztettségnek.

„Multidimenzionális”

Az EU mutatórendszere nincs emellett tekintettel a hátrányos helyzet súlyosságára, azaz arra, hogy egy ember a társadalmi kirekesztés egy vagy több dimenziójában él-e hátrányos helyzetben. Nem mindegy ugyanis, hogy az alacsony jövedelem rossz egészségi állapottal és rossz lakásviszonyokkal is társul-e. Ez az ún. *multidimenzionális* kérdése tehát lényegében a mutatók aggregálására utal. Az elméleti irodalom szerint ez a kérdéskör kétségtelenül fontos. Atkinson és szerzőtársai kívánatosnak tartják, hogy a jövőben legyenek ilyen, a társadalmi kirekesztettség súlyosságát mérő összesített mutatók a közös – azaz az elsődleges és másodlagos – indikátorok között, és hogy a tagállamok már most törekedjenek saját *nemzeti cselekvési terveikben* ennek mérésére a harmadlagos indikátorok szintjén (Atkinson et al. 2002: 73).

Az aggregált társadalmi kirekesztési mutatók számításának legfőbb korlátja a megfelelő adat hiánya lehet. Az effajta mutatók ugyanis megbízható mikroszintű adatokat igényelnek, melyekben az egyes dimenziókat mérő egyéni szintű adatok között kapcsolat teremthető. Emellett fontos kérdés a mintanagyság kérdése is, ugyanis ha a halmazok metszetében kis számú megfigyelés van, akkor a statisztikai megbízhatóság kérdésessé válik.

3 Olyannyira nehezen operacionalizálható szempont, hogy még a *Centre for Analysis of Social Exclusion* kutatói is (Burchardt et al. 2002) hűtlenek lettek a társadalmi kirekesztettség általuk megfogalmazott korábbi definíciójához (Burchardt et al. 1999), és az 1991 és 1998 közötti időszakot vizsgáló empirikus kutatásuk az egyéni felelősség és erőfeszítés kérdéseit nem próbálja mérni.

Relativitás: nemzetállami keretek

A társadalmi kirekesztés alkalmazott definíciója egy adott társadalomra vonatkozik. Kérdéses, hogy nem lenne-e célszerű e definíció határait tágítani, különös tekintettel a munkaerő Európán belüli szabad mozgására. Az Unió célkitűzései is éppen effajta szemléletet tükröznek, hiszen a tagállamok közötti konvergencia kiemelkedő szerepet játszik, és nem kis részben éppen a fennálló életszínvonalbeli különbségek korrigálására szolgálnak a *strukturális alapok* forrásai. Az elfogadott társadalmi indikátorok azonban (ld. az *1. mellékletet*) másfajta elméleti konszenzust mutatnak, és kitanak a kirekesztés egy-egy országhoz kötődő definíciójánál. Például a jövedelmi mutatói relatív mutatók, melyek az adott ország jövedelmi színvonalához képest mérik a szegények arányát és összetételét.

A korábbiakban már szó esett arról, hogy a csatlakozással lényegesen megnő majd az Unión belül a szegények részaránya. Ez ilyesfajta számítások egységes szegénységi küszöböt használnak az EU egészére, mely az átlagjövedelem bizonyos százalékában – általában hatvan százalék, de előfordul negyven, ötven és hetven százalék is – határozza meg a küszöbértéket. A társadalmi indikátorok szegénységi és jövedelem-egyenlőtlenségi mérőszámainak viszonyítási alapja azonban az adott ország jövedelme, ami azt a feltételezést hordozza, hogy az egyes emberek elsősorban saját országuk polgáraihoz viszonyítva értékelik saját helyzetüket, illetve hogy a társadalmi integrációhoz szükséges „normális élet” normái az adott ország kereteiben belül alakulnak ki. Az Európai Unió által használt társadalmi indikátorok sajátossága tehát, hogy az adott ország lakosságát tekintik az egyes emberek elsődleges és legfontosabb referenciacsoportjának, nem pedig az Unió egészét.

„Kinn is vagyok, benn is vagyok...”

A fentiek egyértelművé teszik, hogy nincs egyetlen „optimális” módszertana a társadalmi kirekesztés mérésének. Mégsem tekinthető teljesen esetlegesnek, hogy valaki az adott definíció szerint éppen „benn”, avagy „kinn” van. A mutatók sokszínűsége az elemzés árnyalását szolgálja, az önkényesség csökkentését. Úgy is mondhatjuk, hogy az alternatív mérési módszerek alkalmazása tekinthető egyfajta „érzékenységvizsgálatnak” is, azaz azt célozza, hogy felmérjék, az eredmények által azonosított társadalmi csoportok köre mennyire függ az éppen alkalmazott definíciótól. Ilyen szempontból az Európai Unió törekvései előremutatóak, hiszen a mutatók hierarchiája – az első-, másod- és harmadlagos szint alkalmazása –, valamint az egyes helyzetet mérő mutatók sokrétűsége lehetővé teszi az alapos érzékenységvizsgálatot. A szegénység mértékén túl az elfogadott indikátorok között további mutató vizsgálja például az alacsony jövedelmi helyzet tartósságát, a szegények jövedelemhiányának mértékét, a szegénységi küszöb körüli szóródást is. Az ilyen típusú alapos tényfeltárás megkönnyíti az állami beavatkozás alkalmas módszereinek meghatározását.

Indikátorok alkalmazása: az egyes tagállamok nemzeti cselekvési tervei

A 2001-ben elkészített *nemzeti cselekvési tervek*ben kevés tagállam szerepeltetett részletes és releváns indikátorokat (European Council 2001: 91). A tervek elkészítésének időpontjában az Unió még nem határozott a közös társadalmi indikátorok listájáról, így ezek hiányát nem lehet számon kérni, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a tagállamok szemlélete lényegesen eltér egymástól. Számos ország elvégezte a szükséges elemző munkát, és megfelelő teljesítménymutatókat is használ (Belgium, Franciaország, Olaszország, Görögország és Spanyolország), ezzel szemben volt olyan ország, amelyik csupán meglévő nemzeti adatokat használt fel (Németország). A tagállamoknak volt egy olyan köre is, akik a szükséges indikátorokon felül saját mutatókat is számitottak (Belgium, Olaszország, Finnország, Egyesült Királyság).

A nemzeti sajátosságokat tükröző „harmadik típusú” mutatók közül néhányat érdemes megemlíteni. A brit nemzeti cselekvési terv elkülöníti például a szegénység és társadalmi kirekesztés jelenlegi aspektusait (pl. alacsony jövedelem) azoktól a mutatóktól, melyek a szegénység és a társadalmi kirekesztés kockázatát növelik (gyakori iskolai hiányzás, fiatalok terhessége). Az olasz terv a veszélyeztetett csoportokra határoz meg specifikus mutatókat, mint például az építészeti akadályokkal terhelt lakásban élő mozgáskorlátozottak és az egyedül lakó vagy élő rokon nélküli idősök száma. Egyes országok pedig szubjektív mutatókat is használnak (Olaszország, Belgium), azaz az egyének saját helyzetértékelését éppolyan fontosnak ítélik, mint az objektív módon azonosítható hátrányos helyzetet.

Az egyenlőtlenségek *regionális dimenziója* is megjelenik több tagállamnál. A területi egyenlőtlenségek vizsgálata azonban lényeges szemléleti különbségeket mutat. A spanyolok, olaszok, belgák és németek a regionális különbségek nagyságát hangsúlyozzák, és fontosnak tartják, hogy minden egyes mutató területi bontásban is rendelkezésre álljon. A britek, hollandok és franciák azonban kisebb területi egységekben gondolkodva, elsősorban az elszegényedett városrészek problémáját emelik ki, és olyan mutatókat javasolnak, amelyek elsősorban az ilyen kiemelt területek problémáit követik nyomon.

Lényeges különbség volt az egyes országok által alkalmazott mutatók típusát tekintve is: míg egyes országok részletes *program*indikátorokat („policy indicators”) alkalmaznak (Dánia, Portugália, Spanyolország, Franciaország), melyekkel az egyes intézkedések hatását követhetik nyomon, mások inkább a *teljesítménymutatókat* („performance indicators”) preferálják (Egyesült Királyság, Olaszország), és egyáltalán nem használnak program indikátorokat.

A *nemzeti cselekvési tervek*ből az is bizonyossá vált, hogy a nemzeti adatforrások nem képesek összehasonlítható adatokat biztosítani. Európai szintű összehasonlítható adatok eddig két fő forrásból származtak, a *Munkaerő-felmérés*ből (Labour Force Survey), valamint az *Európai Közösség Háztartáspaneljéből* (European Community Household Panel, ECHP). Mindkét felmérést az Eurostat, az EU statisztikai szerve koordinálta. Az adatgyűjtés új – az ECHP-t felváltó – formája a 2004-től induló *Jövedelem- és életkörülmény-statisztika* (Statistics on Income and Living Conditions, EU-SILC) lesz. Ez a tervek szerint kiterjed majd a csatlakozó államokra is, és a jövedelmi és társadalmi kirekesztési statisztika alapvető forrása lesz.

A társadalmi jelzőszámok mérhetősége Magyarországon

Első- és másodlagos mutatók

A jövedelmi mutatók kiszámításánál több magyar vonatkozású probléma jelentkezik. Először is *nincs panel adat*, ami lehetővé tenné a tartós szegénységi helyzet felmérését. A keresztmetszeti felmérések ugyanis – melyek az adott időpontban egy eseti reprezentatív mintát használnak –, nem alkalmasak arra, hogy egy adott személy jövedelmi helyzetét hosszabb időszakon keresztül figyelemmel kövessék. Így nem állapítható meg, hogy az alacsony jövedelem időszakos jövedelem-kiesés – például betegség – következménye, vagy pedig hosszú távon fennálló helyzet, mely veszélyezteteti például a családban élő gyermekek iskoláztatását vagy egészségét. Ez azt jelenti, hogy az elsődleges indikátorok közül a harmadik, *a tartós szegénységre vonatkozó mutató kiszámítására nincs mód*.

Másodszor, jelentős a *jövedelemeltitkolás* és a *válaszmegtagadás* mértéke. Gál és szerzőtársai (2003) egy J alakú eloszlási görbét feltételeznek a jövedelemeltitkolásra vonatkozóan, ami azt mutatja, hogy a be nem vallott jövedelem lényegesen megnö a magas jövedelmű csoportokban. Emellett jelentős a válaszmegtagadás is, amely rontja a kérdőíves adatok minőségét. Szakértői becslések szerint a kérdőíves felmérések az összjövedelem 65-70 %-át „találják meg”, ezért a TÁRKI *Háztartás monitor*, de különösen a KSH *Háztartási költségvetési felvétele* jelentősen alábecslik a jövedelem szintjét (Gál 2000: 53).

Ezek a hiányosságok nem pusztán a társadalmi indikátorok előállításakor jelentenek problémát, hanem a pénzügy- és a szociálpolitika számára is. Az állami újraelosztás – az adó- és támogatási rendszer hatásainak – elemzéséhez ugyanis szükség van részletes, megbízható jövedelemadatokra, melyek alkalmasak egy-egy személy helyzetének hosszabb időn keresztül való követésére is.

Magyar szempontból problematikus az Unióban elfogadott közös indikátorok közül a *munkanélküliséget* mérő mutató. Magyarországon nemzetközi összehasonlításban különösen alacsony a gazdaságilag aktívak részaránya a munkaképes korú népességben⁴ (56 %, szemben az EU 64 %-ával), ez azonban nem elsősorban a munkanélküliek, hanem az inaktívok magas száma miatt van így. Az alkalmazott ILO-definíció ugyanis szigorú feltételekhez köti a munkanélküli státusba való besorolást. Így nem tekinthető munkanélkülinek az, aki nem keres aktívan munkát. Minden bizonnyal jelentősre tehető azoknak az ún. „reményvesztetteknek” a csoportja, akik azért nem keresnek munkát, mert nem bíznak benne, hogy találnak is. Emellett az ILO nem tekinti munkanélkülinek azt sem, aki akár csak egy órát is dolgozott a szóban forgó héten. Ez a megszorítás kizárja azokat az állástalanokat, akik alkalmi munkát végeznek, még akkor is, ha az messze nem fedezi megélhetési költségeiket. Célszerű lenne tehát a nemzetközileg összehasonlítható indikátor mellett a magyar nemzeti cselekvési tervben olyan specifikus hazai mutató meghatározása, amelyik tágabb az ILO munkanélküliségi mutatójánál. Ilyen mutató lehet az, amelyik képes mérni a „reményvesztettek” csoportját is, vagy a másik oldalról elindulva, amelyik megpróbálja az

4 Az EU módszertana szerint munkaképesnek számít a 15 és 64 év közötti korosztály.

inaktívokon belül az önkéntes inaktívok – például gyesen, gyeden levők, rendszeres szociális támogatásban részesülők – kizárásával a „valószínűleg nem önkéntes inaktívok” csoportját meghatározni. Ez a feladat körültekintő módszertani megalapozást igényel, hogy olyan mutatók születhessenek, amelyek tartósan képesek mérni a munkaerőpiac teljesítményét és az állami politikák eredményességét.

Harmadik típusú indikátorok

Magyarországon a harmadik típusú indikátorok összeállításánál tekintettel kellene lenni azokra a korábban említett hiányosságokra, amelyek az EU közös indikátorait jellemzik, de a társadalmi kirekesztés definíciója szempontjából lényegesek. Az egyik ilyen szempont például az olyan *nem monetáris jellegű mutatók használata*, melyeket az EU is fontosnak tart, bár még nem jutott egyetértésre ezek használatáról. Ilyen mutatók lehetnének:

- lakáshelyzet, lakásminőség
- egészségi állapot
- egészségügyi, oktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés
- társadalmi életben való részvétel

Az EU fejlesztési szempontjai között is kiemelkedik a *lakáshelyzet, a lakásminőség* mutatója. Ennek hazai értelmezése jelenthetné az egészséges lakókörnyezetet, valamint a vezetékes ivóvízzel vagy a csatornával való ellátottságot. Ilyen adatokat tartalmaznak a TÁRKI *Háztartás monitor* vizsgálatai, valamint a KSH adatgyűjtései is.

Az *egészségi állapot* mérése szintén fontos szerepet kell hogy kapjon a magyar indikátorok között. Különösen indokolt e figyelem, hiszen nemzetközi összehasonlításban igen kedvezőtlenek a hazai halandósági és a várható élettartamra vonatkozó adatok. Az egészségi rendszer korszerűsítésének egyik fontos előfeltétele, hogy létezzenek az egészségi állapotot jelző megbízható mutatók. A jelenlegi KSH-adatok ugyanis elsősorban az egészségügyi rendszer tényleges igénybevételét mutatják (pl. a háziorvost felkereső betegek jellemzőit), valamint az egészségügyi rendszer kapacitásait (pl. orvosok száma, kórházi ágyak száma). A szükséglet azonban lényegesen eltérhet a szolgáltatások tényleges igénybevételétől. Bizonyos nemzetközi tapasztalatok szerint például a szegények kevésbé veszik igénybe az egészségügyet, mint a módosak. Ezért az egészségi helyzet felmérésében nagyobb hangsúlyt kellene fektetni az egyéni szükségletek pontosabb meghatározására.

Ismereteim szerint teljességgel hiányzik az *egészségügyi és oktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés* mérése, különösen helyi szinten. Ezek a mutatók nemcsak az életminőség szempontjából jelentősek, hanem fontos információkat tárnának fel az állami szolgáltatások teljesítményéről a döntéshozók számára is.

Fontos mutató lehetne a *társadalmi életben való részvétel* mutatója is, mely egyben jelezné a demokratikus társadalmi értékek terjedését is. Ehhez szükség lenne a helyi klubokban, egyesületekben, érdekvédelmi testületekben való részvétel mérésére – túl a párttagság vagy a választásokon való részvétel mutatóján.

Egy másik, fontos szempont a kirekesztés lakosságcsoportok szerinti bontása, azaz hazánk esetében a *regionális és etnikai* különbségek megjelenítése. Szükség lenne ré-

gió szintű reprezentatív adatokra, valamint a legjelentősebb etnikai kisebbség, a romák helyzetét mutató indikátorokra, különösen az oktatási és a munkaerő-piaci részvételre vonatkozóan. A régió szintű adatok tudomásom szerint rendelkezésre állnak, így ezek szerepeltetése a nemzeti cselekvési tervben nem ütközik akadályba. Kérdéses ugyanakkor a romák körére vonatkozó reprezentatív adatok létezése. Jelentős hiányosság van ezen túl a testi és értelmi *fogyatékosok* helyzetét illetően. Szükség lenne olyan nemzeti adatforrásra, amelyik képes az ilyen helyzet azonosítására, és tartalmaz olyan információt, amely megragadja, hogy milyen aspektusai vannak e csoportok kirekeszttségének. Egy ilyen adat például módot adhatna arra is, hogy a rokkantnyugdíjasok körében becsülni lehessen a tényleges egészségkárosodottak arányát, valamint lehetővé tenné egyes munkaerő-piaci integrációt segítő intézkedések megalapozását. A hazai statisztikai kapacitás bővítésében tehát mindenképpen tekintettel kellene lenni a roma etnicitás, valamint a fogyatékosok megfelelő azonosítására.

A felsorolt kérdések jelentős részére megoldást kínálhat a Központi Statisztikai Hivatal átfogó programja, a 2004-től tervezett *Társadalmi egyenlőtlenségek és kirekesztettség* vizsgálatsorozat. Ennek végleges tartalma e tanulmány írásakor még nem alakult ki, de ez az adatfelvétel valószínűleg lényegesen javítja majd a probléma elemzéséhez szükséges adatellátottságot. Ezzel lehetővé válik a társadalmi kirekesztettség pontosabb definiálása és az ok-okozati kapcsolatok elemzése. Ez utóbbit lényegesen segíti majd az adatfelvétel longitudinális jellege, mely lehetővé teszi majd az egyes háztartások helyzetének hosszabb időn keresztül való nyomon követését. Véleményem szerint pozitívum, hogy a vizsgálat nem pusztán a marginális helyzetben levő csoportokra kíván összpontosítani, hanem az egyenlőtlenségekre is, azaz a jól-lét eloszlására az egész társadalmon belül. Erre azért van szükség, mert nincs más ilyen átfogó jellegű vizsgálat, és az ilyen adatok nem pusztán a társadalomkutató közösség számára nélkülözhetetlenek, hanem a gazdaság- és szociálpolitikai döntéshozók számára is. Ezen belül kiemelten fontos lenne a módszertanilag megalapozott, megbízható jövedelmi és foglalkoztatási adatok előállítását. A jövedelmi adatokon belül szükséges lenne részletes bontásra, mely lehetővé teszi az állami újraelosztás hatásának mérését is. Örvedetes, hogy ez a vizsgálat kapcsolódni kíván az Unió SILC (Statistics on Income and Living Conditions) vizsgálatához, és ezzel biztosítja majd a tagállamokkal való összehasonlíthatóságot is.

Összefoglalás

Az Unió társadalmi kirekesztés elleni programjának egyik kulcsfontosságú elemét jelentik az elfogadott *közös indikátorok*, melyek a megfigyelés eszközeként szolgálnak, valamint alkalmasak a tagállamokban alkalmazott „legjobb gyakorlat” összevetésére. Az *elsődleges mutatók* a legfontosabb területekre vonatkozó fő indikátorok. Az Unió által elfogadott mutatószámok az *anyaghiányra, az elégtelen iskolázottságra, a termelő tevékenység hiányára, és a rossz egészségi állapotra* terjednek ki. A *másodlagos mutatók* ezeket az elsődlegeseket támogatják úgy, hogy részletesebb információt nyújtanak, vagy a probléma újabb dimenzióit tárják fel. Az első- és másodlagos mutatók az Unió közös indikátorainak tekinthetők, melyek előállítása minden tagországban kívánatos. A *harmadlagos mutatók* közé olyan indikátorok tartoznak, melyekről a tag-

államok maguk döntenek, és szerepeltetni kívánják saját *nemzeti cselekvési terveikben*. A társadalmi kirekesztés mutatószámai nem tekinthetők egy végleges listának, és további munka folyik majd a lakáshelyzet, a társadalmi részvétel, a szegénység dinamikája, a helyi szintű indikátorok, az eladósodottság, a segélyfüggőség és a család-támogatások területén.

Az EU indikátorrendszerében jelentős súlyt kapnak a *jövedelmi mutatók*. A jövedelmi mutatók nagy részaránya több érvvel is indokolható. Elsősorban a mérhetőség szempontja merül fel, azaz a jövedelmi egyenlőtlenségek mérésének módszertana részletesen kidolgozott, e mutatók széles körben ismertek és használatosak. Ugyanakkor felmerül a döntéshozói szempont is, ugyanis a jövedelem alakulására a kormányzatnak közvetlen hatása van. A jövedelmi mutatók túlsúlya azonban bírálható is, hiszen a társadalmi kirekesztésről szóló elméleti és empirikus irodalom éppen a jövedelem típusú jelzőszámoktól való eltávolodás igényéből született.

Az elfogadott közös indikátorok kiválasztásánál indokoltan megjelenik a *dinamikus* szempont, azaz hogy az adott hátrányos helyzet hosszú távon fennáll-e, avagy pusztán az egyszerű mérés időpontjában létezik. A közös indikátorok ugyanakkor kevésbé képesek figyelembe venni az egyéni felelősség és erőfeszítés kérdéseit, mely azonban általánosságban is nehezen operacionalizálható szempont. Emellett az EU mutatórendszere nincs tekintettel a hátrányos helyzet súlyosságára, azaz arra, hogy egy ember a társadalmi kirekesztés egy vagy több dimenziójában él-e hátrányos helyzetben.

A jövedelmi mutatók kiszámításánál több magyar vonatkozású probléma jelentkezik. Először is *nincs paneladat*, ami lehetővé tenné a tartós szegénységi helyzet felmérését. Másodsorban, jelentős a *jövedelem eltitkolás* és a *válaszmegtagadás* mértéke. Magyar szempontból problematikus az Unióban elfogadott közös indikátorok közül a *munkanélküliséget* mérő mutató. Magyarországon nemzetközi összehasonlításban különösen alacsony a gazdaságilag aktívak részaránya a munkaképes korú népességben, ez azonban nem elsősorban a munkanélküliek, hanem az inaktívak magas száma miatt van így.⁵ A felsorolt problémák egy részére megoldást kínálhat a Központi Statisztikai Hivatal átfogó programja, kapcsolódva az Európai Unió SILC felméréséhez.

Összességében tehát a mutatók magyarországi alkalmazásához nélkülözhetetlen a megfelelő statisztikai kapacitás, elsősorban a megbízható és részletes jövedelmi adatok előállítása, melyek képesek figyelemmel követni egy-egy ember helyzetének alakulását egy néhány éves időszakon belül. A társadalmi kirekesztés alakulásának és okainak tényfeltáró vizsgálatai nem pusztán társadalomtudományi szempontból jelentősek, hanem kormányzati döntéshozói szempontból is, hiszen ezek azonosíthatják majd az állami beavatkozás szükségességét, illetve a későbbiekben mérhetik annak eredményességét.

5 További érdekes szempontokat vet fel a társadalmi indikátorok előállításának statisztikai lehetőségeiről Bukodi Erzsébet (2001).

Irodalom

- Atkinson, A. B. (1998): Social exclusion, poverty and unemployment. In Atkinson, A. B. –J. Hills (eds.): *Exclusion, Employment and Opportunity*. CASEpaper 4. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, 1–21.
- Atkinson, A. B.–B. Cantillon–E. Marlier–B. Nolan (2002): *Social Indicators: the EU and Social Inclusion*. Oxford: Oxford University Press
- Bernardi, F.–R. Layte–A. Schizzerotto–S. Jacobs (2000): Who exits unemployment? Institutional features, individual characteristics, and chances of getting a job. A comparison of Britain and Italy. In Gallie, D.–S. Paugam (eds.): *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: OUP
- Bukodi E. (2001): Társadalmi jelzőszámok – elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle*, 11 (2): 35–57.
- Burchardt, T.–J. Le Grand (2002): *Constraint and Opportunity: Identifying Voluntary Non-employment*. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics and Political Science
- Burchardt, T., Le Grand, J. és Piachaud, D. [2002]: Degrees of exclusion: developing a dynamic, multidimensional measure. In Hills, J.–J. Le Grand–D. Piachaud (eds.): *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press
- Burchardt, T.–J. LeGrand–D. Piachaud (1999): Social exclusion in Britain 1991–1995. *Social Policy and Administration*, 33. (3): 227–244.
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press
- European Commission (2000): Lisbon European Council, 23–24 March 2000. Presidency Conclusions. http://europa.eu.int/comm/off/index_en.htm.
- European Commission (2001): Second Report on Economic and Social Cohesion. http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/contentpdf_en.htm.
- European Council (2001): *Draft Joint Report on Social Exclusion*. 15223/01. Brussels: European Council
- European Council (2002): Fight against poverty and social exclusion: common objectives for the second round of National Action Plans. http://europa.eu.int/comm/employment_social/soc-prot/soc-incl/com_obj_en.htm, Brussels.
- Füleki D. (2001): A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai. *Szociológiai Szemle*, 11 (2): 84–95.
- Gál R. I.–Mogyorósy Z.–Szende Á.–Szivós P. (2003): *Study on the Social Protection Systems in the 13 Applicant Countries. Hungary Country Report*. Gesellschaft für Versicherungswissenschaft und -gestaltung e.V.
- Galasi P. (1998): *Income inequality and mobility in Hungary, 1992–1996*. Innocenti Occasional Papers, Economic and Social Policy Series. Florence: UNICEF

- Gardiner, K.–J. Hills (1999): Policy implications of new data on income mobility. *The Economic Journal*, 109. (February): F91-F111.
- Havasi É. (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 12. (4): 51–71.
- Kahneman, D.–C. Kirchner–R. Selten (1994): New challenges to the rationality assumption. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 150 (1 SI): 18–44.
- Kahneman, D.–A. Tversky (1979): Prospect theory: an analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47. (2): 263–292.
- Lelkes O. (2000): A great leap towards liberalism? The Hungarian welfare state. *International Journal of Social Welfare*, 9. (2): 92–102.
- Lelkes O. (2002): *Well-being and inequality in transition. The case of Hungary.* PhD-értekezés. London: London School of Economics
- Murray, C. A. (1984): *Losing ground: American social policy, 1950–1980.* New York: Basic Books
- Sen, A. K. (1992): *Inequality Reexamined.* Oxford: Clarendon Press
- Simon, H. A. (1982): *Models of Bounded Rationality.* Cambridge, Mass.: MIT Press
- Social Protection Committee (2001): Report on Indicators in the Field of Poverty and Social Exclusion.
http://europa.eu.int/comm/employment_social/news/2002/jan/report_ind_en.pdf.
- Spéder Zs. (1998): Poverty dynamics in Hungary during the transformation. *Economics of Transition*, 6 (1): 1–21.
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 12. (4): 34–50.

1. melléklet:
Elfogadott társadalmi indikátorok az EU-ban

Elsődleges indikátorok

	Jelzőszám	Definíció
1.a	Alacsony nettó jövedelem kor és nem szerinti bontásban	Azoknak az egyének részaránya, akik olyan háztartásban élnek, ahol az ekvivalens háztartási jövedelem a országos ekvivalens medián jövedelem hatvan százaléka alatt van. Korcsoportok: 1. 10–15 év, 2. 16–24 év, 3. 25–49 év, 4. 50–64 év, 5. 65+ év Nemi bontás: valamennyi korcsoportra, valamint összesen
1.b	Alacsony nettó jövedelem, a leggyakoribb munkaerő-piaci státus kategóriák szerinti bontásban	Azoknak a 16+ éves egyéneknek a részaránya, akik olyan háztartásban élnek, ahol az ekvivalens háztartási jövedelem a országos ekvivalens medián jövedelem hatva százaléka alatt van. Leggyakoribb munkaerő-piaci státus kategóriák: 1. munkavállaló, 2. önálló, 3. munkanélküli, 4. nyugdíjas, 5. inaktív és egyéb. Nemi bontás: valamennyi kategóriára, valamint összesen
1.c	Alacsony nettó jövedelem, háztartási típus szerint	Azoknak az egyéneknek a részaránya, akik olyan háztartásban élnek, ahol az ekvivalens háztartási jövedelem a országos ekvivalens medián jövedelem hatvan százaléka alatt van. 1. 1 személyes háztartás, 30 év alatt 2. 1 személyes háztartás, 30-64 év 3. 1 személyes háztartás, 65+ 4. 2 felnőtt eltartott gyermek nélkül; legalább 1 személy 65+ 5. 2 felnőtt eltartott gyermek nélkül; mindketten 65 alatt 6. Más háztartások eltartott gyermek nélkül 7. Egyedülálló szülők, eltartott gyermek 1+ 8. 2 felnőtt, 1 eltartott gyermek 9. 2 felnőtt, 2 eltartott gyermek 10. 2 felnőtt, 3+ eltartott gyermek 11. Más háztartások eltartott gyermekkel 12. Összesen
1.d	Alacsony nettó jövedelem lakástulajdonosi státus szerint	Azoknak az egyéneknek a részaránya, akik olyan háztartásban élnek, ahol az ekvivalens háztartási jövedelem a országos ekvivalens medián jövedelem hatvan százaléka alatt van. 1. Tulajdonos vagy nem fizet lakbért 2. Bérlő 3. Egyéb
1.e	Szegénységi küszöb (illusztratív esetek)	Szegénységi küszöb érték (az országos ekvivalens medián jövedelem hatvan százaléka) vásárlóerő-paritáson (PPS), euróban és nemzeti valutában. 1. Egyszemélyes háztartásra 2. 2 felnőttből és 2 gyerekből álló háztartásra
2.	Jövedelem-elosztás	S80/S20: Az országos ekvivalens jövedelem eloszlása szerinti felső húsz százalék jövedelmének és az alsó húsz százalék jövedelmének aránya.
3.	Alacsony jövedelmi helyzet tartóssága	Az olyan háztartásban élő személyek részaránya, amelyeknek a jövedelme az országos ekvivalens jövedelem hatvan százaléka alatt volt az n-edik évben, és legalább két évben az n-1, n-2 és n-3 évek közül.

4.	Relatív medián szegénységi rés	A szegénységi küszöb alatt élők medián jövedelmének és a szegénységi küszöbnek a különbsége, a szegénységi küszöb százalékában kifejezve. Nemi bontás + összesen
5.	Regionális kohézió	A foglalkoztatási ráták variáciája NUTS 2 szinten
6.	Hosszú távú munkanélküliségi ráta	Teljes hosszú távú munkanélküliség (12 hónapon túl, ILO-definíció) a teljes aktív népesség arányában Nemi bontás+ összesen
7.	Munkanélküli háztartásokban élő személyek száma	Azoknak a 0–65 év közötti személyeknek a részaránya, akik olyan háztartásokban élnek, ahol senki nem dolgozik a munkaképes tagok közül. Nemi bontás + összesen
8.	Azok az oktatásból korán kimaradók, akik már nem tanulnak	A 18–24 éves korúak közül azok részaránya, akik ESCED 2 vagy annál alacsonyabb szintet értek el, és jelenleg nem részesülnek képzésben. Nemi bontás + összesen
9.	Születéskor várható élettartam	Nemi bontás + összesen
10.	Saját definíció szerinti egészségi állapot, jövedelem szerinti bontásban	A 16 éven felüli népesség legfelső és legalsó jövedelmi ötödében azok részaránya, akik magukat rossz vagy nagyon rossz egészségi állapotban levőknek mondják a WHO definíciója szerint. Nemi bontás + összesen

Másodlagos indikátorok

11.	A szegénységi küszöb körüli szóródás
12.	Alacsony jövedelmi ráta egy adott időpontban
13.	Alacsony nettó jövedelmi ráta
14.	Gini-koefficiens
15.	Alacsony jövedelmi helyzet tartóssága
16.	Hosszú távú munkanélküliségi arány
17.	Nagyon hosszú távú munkanélküliségi arány
18.	Alacsony iskolázottságú személyek

Forrás: (Social Protection Committee 2001)

2. melléklet. Az EU közös célkitűzései a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni harcban

1.1. Foglalkoztatási intézkedések	1.2. Az erőforrásokhoz, jogokhoz, árukhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés	2. A kirekesztés kockázatának megakadályozása	3. A leginkább veszélyeztetettek segítése	4. Az érintett csoportok mobilizálása
<p>Javítani kell a <i>stabil és minőségi foglalkoztatáshoz</i> való hozzáférést valamennyi munkaképes korú nő és férfi számára:</p> <ul style="list-style-type: none"> • a foglalkoztatást segítő intézkedések és képzési programok a leginkább veszélyeztetett csoportok számára; • intézkedések a munka és a családi élet összeegyeztetésének megkönnyítésére, beleértve a gyermekek és rászoruló gondozásának kérdését; • a társadalom-gazdaság által az integrációra és a foglalkoztatásra kínált lehetőségek kihasználása. <p>Meg kell akadályozni egyes emberek kirekesztését a munka világából foglalkoztathatóságuk javítása révén, melynek eszközei az emberi erőforrás-menedzsment, a munkaszervezés és az élethosszig tartó tanulás.</p>	<p>A jóléti rendszer segítse, hogy</p> <ul style="list-style-type: none"> • mindenki rendelkezzen a méltó emberi élethez szükséges <i>erőforrásokkal</i>, • számolja fel a <i>foglalkoztatás akadályait</i>, azaz biztossítsa, hogy a munkába állás jövedelem-növekedéssel járjon, másrészt növelje a foglalkoztathatóságot. <p>Törekedni kell arra, hogy mindenkinek legyen elfogadható és egészséges <i>otthona</i>, valamint hozzájusson a normális élethez szükséges alapvető szolgáltatásokhoz (pl. elektromosság, víz, fűtés stb.).</p> <p>Részesülhessen mindenki az állapotának megfelelő <i>egészségügyi ellátásban</i>, beleértve a szenvedélybetegeket.</p> <p>A kirekesztéssel fenyegetett emberek javára olyan szolgáltatások és kísérő intézkedések kifejlesztése, amelyek lehetővé teszi számukra az <i>oktatáshoz, igazságszolgáltatáshoz és más közösségi és magán szolgáltatásokhoz</i> – beleértve a kultúrát, sportot és szabadidőt - való hatékony hozzáférést.</p>	<p>A tudásközpontú társadalom előnyeinek kihasználása úgy, hogy senki se legyen kirekesztett, különösen ne a fogyatékosok.</p> <p>Kirekesztettséghez vezető <i>életkrízisek megelőzése</i>, pl. eladósodás, iskolai kizárás és otthontalanság</p> <p>A <i>családi szolidaritás</i> valamennyi formájának megőrzése</p>	<p>A <i>tartós szegénységgel</i> fenyegetett csoportok integrációja, pl. fogyatékosok vagy bevándorlók.</p> <p>A társadalmi kirekesztettség felszámolása a <i>gyerekek</i> körében.</p> <p>Átfogó intézkedések a kirekesztettséggel sújtott <i>helyeken</i>.</p> <p style="text-align: right;">Készült: (European Council 2002) alapján</p>	<p>A társadalmi kirekesztéstől szenvedő emberek <i>önkifejlesztésének</i> elősegítése, elsősorban saját helyzetükre és az őket érintő politikákra vonatkozóan.</p> <p>A társadalmi kirekesztés elleni harcot a <i>szakpolitikák szerves részévé</i> kell tenni a megfelelő hatóságok mozgósításával és a közszolgáltatásoknak a kirekesztett emberek igényeihez való igazításával.</p> <p>Valamennyi érintett köz- és magán-szervezet között segíteni kell a párbeszédet és az együttműködést, pl. a nonprofit szervezetek, az állampolgárok és az üzleti szféra bevonásával.</p>

A MAGYAR LAKOSSÁG KÜLFÖLDIEKHEZ VALÓ VISZONYÁRÓL SZÓLÓ SZAKIRODALOM ÖSSZEFOGLALÁSA

A hazai kutatók az 1980-as évek végétől, az erdélyi menekültek nagy számú érkezésével, az NDK-állampolgárok országban maradásával, majd a délszláv háború menekéseinek elhelyezésével összefüggésben kezdenek az „idegenekhez” kapcsolódó kérdésekkel foglalkozni. Jelen tanulmány célja a fenti kérdéskörrel foglalkozó hazai kutatások áttekintése, illetve a feldolgozás során felmerült elméleti, módszertani jellegű hiányérzetünk megfogalmazásával a további hasonló típusú vizsgálatok pontosabbá tételéhez kívántunk hozzájárulni.

Az 1980-as évektől az európai demokráciában a külföldiekkel szemben megnyilvánuló idegenellenesség, s általában az idegenellenesség új formája van kialakulóban. S ez szükségszerűen hatással van a külföldiekkel kapcsolatos nézetek alakulására is (Erős 1993: 12; Rosenberg 1993; Mayer 1994; Csepeli–Örkény 1996: 274.; Olomoofoe 1999; Fábián–Sik–Tóth 2001: 396–397; Tóth P. P. 2002).

A rendszerváltozást követően a nemcsak turistaként, menekültként érkező, hanem az országban hosszabb ideig is tartózkodó külföldiek egyre nagyobb számú megjelenése a szakmában új típusú kutatások végzésére ösztönzött. 1989-től rendszeresen pozitív és negatív attitűdkijelentésekkel szembesítik a megkérdezetteket (Sik 1990; Závecz 1992; 1993; Kovács 1993; Csepeli–Örkény 1996; Horváth 1996; Szabó–Örkény 1998; Hárs 1999; Fábián–Sik–Tóth 2001; Tóth P. P. 2002). 1994-től az úgynevezett Bogardus-skálát alkalmazva (Böhm 1993: 88; Lendvay–Szabó 1994a; 1994b; Fábián–Sik 1996; Fábián 1997; 1999: 82–99; Kapitány–Kapitány 1999: 59) figyelik a társadalmi távolság alakulását, illetve vizsgálják létszámuk szubjektív észlelését (Örkény 1995; Róbert 1995; Tóth P. P. 2002), jelenlétüknek előnyként vagy hátrányként való minősítését (Horváth 1996: 31; Sik 1998a; Duránszkai–Lengyel 2001; Kapitány–Kapitány 2001: 57), a velük való kapcsolattartási szándékokat (Horváth 1996: 33; Duránszkai–Lengyel 2001), az etnikai szimpátiákat és antipátiákat (Lendvay 1985: 16; Böhm 1993: 89–90; Sik 1998a; Kapitány–Kapitány 1999: 56–57; Kovács 1999: 412), a lakosság befogadási hajlandóságát (Závecz 1992: 50–52; Kovács 1993: 66; Csepeli–Závecz 1995: 144; Horváth 1996: 35; Erős 1998b; Fábián 1998: 159; Murányi 1998: 141; Sik 1998a), az antagonizmusokat (Csepeli 1992: 200–203; Csepeli–Závecz 1995: 149–150) stb.

A sajtóban megnyilvánuló idegenellenességről két tanulmány ad hírt (Tóth 1995; Nyilvánosság 1998).

Empirikus megjegyzések

Az 1987–1992 között Erdélyből áttelepült magyarok körében az interjú és a *field-work* módszerével dolgozó Szakáts Mara azt a tapasztalati következményt vonta le, hogy különösen az 1980-as évek második felében érkezettek számára könnyebb volt a beilleszkedés, mert akkor „erkölcsi kötelességnek számított az áttelepedett erdélyiek segítése”. A rendszerváltoztatás után azonban az irányukban megnyilvánuló társadalmi rokonszenv és segítőkészség megváltozott (Szakáts 1995: 72). Az 1988-ban Magyarországra menekült romániai magyarok körében végzett közvélemény-kutatás eredménye szerint a megkérdezettek 47 százaléka kapott valamiféle segítséget, 40 százalék viszont rosszszindulattal, ellenséges viselkedéssel találkozott (Sik 1990: 530). Más kutatás eredményei szerint is a menekültekkel kapcsolatban megnyilvánuló nyitottság mellett a románnak titulálás, a kirekesztés és a negatív megkülönböztetés elemei is megjelentek (Szabó László Tamás 1993).

Minderről Tánczos Vilmos néprajzi esszéjében a következőket olvashatjuk: „Ma Magyarországon erdélyinek lenni nem nagy dicsőség. Az 1989-es romániai fordulatot követő egy-két év bőven elég volt ahhoz, hogy az „anyaországiak” azt higgyék: megismertek bennünket. Tudnak a Lehel piaci, Duna-korzói, Váci utcai, aluljáróbeli álldogálásainkról, a Moszkva téri embervásárokról, végeérhetetlen kunyerálásainkról, szállásgondjainkról, a Romániába küldött segélycsomagokkal való visszaélésekről, az üzleti életben tanúsított balkáni fogásainkról – s mindenekelőtt üres pénztárcánkról, az általunk teremtett kényes-kellemetlen helyzetekről. Egy átlagembernek bőven sok ennyi gyakorlati információ, hogy tudatában megfelelő helyre tegyen, értékeljen egy minduntalan fel-felbukkanó kellemetlen jelenséget. [...] A legtöbb magyarországi szemében nyelvtől, fajtól, bőrszíntől, születési helytől függetlenül mind-mind románok vagyunk.” (Tánczos 1996: 30).

Az 1991 nyaratól folyamatosan érkező menekültek magánszállásokon, illetve menekülttáborokban húzódhattak meg. A menekülttáborok működésére, belső és külső viszonyrendszerére, előnyeire és hátrányos következményeire összpontosító empirikus vizsgálatokban lakossági félelmekre, a menedékesekkel szembeni elutasító attitűdöket jelző apró utalásokat találhatunk. Különösképpen Nagyatád estében, ahol igazoltnak vélik: amennyiben az idegenek aránya a lakosság számának 5 százaléka fölé emelkedik, ott a feszültségek nem oldhatók fel (Einvachter 1994: 148–149; 1996: 32; Gyurok 1994; Berencsi 1996: 26). Amennyiben ez az arányszám túréshatár alatt marad, akkor a lakosság és a menekültek kapcsolata nemcsak kedvező irányba mozdulhat el, hanem, mint ahogyan azt Bicske példája mutatja, a kezdeti félelemérzet és az elutasítás mértéke olyannyira csökkenhet, hogy az viszonylag kiegyensúlyozott állapotot eredményez. A rasszizmus jelenlétének és működésének bemutatásával találkozunk Larry Olomoofe tanulmányában is, aki a Budapesten élő feketék kapcsán számol be az előítéletes gondolkodásról, viselkedésről (Olomoofe 2000).

Közvélemény-kutatások a magyarságról és a magyar nemzetről

Az idegenellenességgel kapcsolatos vizsgálódásaink témakörébe a magyarságról és a magyar nemzetről való képzeteket bemutató kutatási eredményeket azért tartjuk szük-

ségesnek bevonni, mert ezek a szomszédos és a távolabbi országokban élő magyar, illetve nem magyar állampolgárságú magyar nemzetiségűekkel szembeni elzárkózásról vagy nyitottságról, a velük szemben tanúsított idegenségérzet mértékéről is szólnak.

Megállapítható, hogy a magyarságtudat és a nemzetkonceptió korántsem ellentmondásmentes. Egyrészt azért, mert benne sokszor az államnemzet- és a kultúrnemzet-képzetek elemei egymásnak ellenmondóan keverednek, másrészt pedig azért, mert a napvilágot látott írásokban a magyarságról és a magyar nemzetéről alkotott képek sem fedik egymást. Az 1970-es évekhez viszonyítva növekedett azok aránya, akik a határon túli magyarokat a nemzet részének tekintik, de azoké is, akik a hazai kisebbségeket fogadják be a nemzetbe (Lázár 1995: 42–46; 1996: 53; Szabó–Lázár 1997: 30; Szabó–Örkény 1997: 276).

A párhuzamos tendenciák közül az 1990-es évek végére az utóbbi bizonyult erősebbnek, hiszen a kultúrnemzeti hagyományok ellenére a határon túli magyarokat kevésbé tekintik nemzetalkotó elemeknek, mint a hazai kisebbségeket (Szabó–Lázár 1997: 30).

1. táblázat

A hazai kisebbségek és a külföldön élő magyarok nemzetalkotó szerepének megítélése a felnőtt lakosság körében, százalék

Amikor a nemzetre gondol, ebbe beleérti...	1973	1983	1985	1987	1992	1996
a nyugati országokban élő magyarokat	24	24	34	50	–	55
a szomszédos országokban élő magyarokat	45	64	50	63	–	68
a Magyarországon élő nemzetiségeket	73	73	76	77	–	70
a cigányokat	–	–	–	67	76	–
a zsidókat	–	–	–	–	90	–

Forrás: Lázár 1996: 54; Szabó–Örkény 1998: 175.

A magyarság kritériumairól alkotott képzetek is meglehetősen vegyes képet mutatnak. 1983-ban az önbesorolást tekintették a legfontosabbnak, s ezt az anyanyelv, az állampolgárság és a származás követte (Csepeli 1992: 137). 1985-ben viszont az anyanyelv került az első helyre (Szabó–Örkény 1997: 275; Szabó–Lázár 1997: 33). 1992-ben szintén az anyanyelv dominanciáját látjuk, amit a származás és az állampolgárság követ (Szabó–Murányi 1993: 126; Csepeli–Závecz 1995: 143.). 1995-ben ismét az önbesorolás bizonyul a fontosabbnak, majd az anyanyelv és az állampolgárság következik (Csepeli–Örkény 1996: 277). A fiatalok és főként a tizenévesek körében – a felnőtt lakosság állásfoglalásával szemben – az önbesorolás és az anyanyelv mellett az állampolgárság szerepe felértékelődik (Csepeli–Závecz 1995: 143; Szabó–Horváth–Marián 1996: 27; Szabó–Örkény 1997: 277–280; Szabó–Örkény 1998: 180–190).

Azt láthatjuk tehát, hogy amíg a *magyar nemzetet* elsősorban jogi-állampolgári fogalomként kezelik, addig a *magyarságot* elsősorban nyelvi-kulturális dimenzióiban észlelik (Szabó–Örkény 1997: 276–277; Szabó–Lázár 1997: 30–33). Azaz a hazai la-

kosság attitűdjét a határokon kívül élő magyar kisebbségekkel szemben a nyitás és az elzárkózódás egyszerre jellemzi. Ezt az attitűdöt ambivalensnek vagy ellentmondásosnak nevezhetjük, de akár azt is megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi magyarok területi mobilitás esetén valóságos metamorfózison esnek át, hiszen más megítélés alá kerülnek, ha otthon maradnak, illetve ha az anyaországban kívánnak letelepedni (Kőszeg 2000: 386).

Itt teszünk említést a Kárpát Projekt keretében végzett vizsgálatról, melyre 1997–1998-ban került sor Magyarországon, Romániában és Dél-Szlovákiában (Csepeli–Örkény kézirat; Csepeli 2002: 143–156). A kérdőív a társadalmi és politikai tudattartalmak, többség-kisebbség viszony, illetve nemzeti identitás problémakörökre összpontosított. Ezek közül most csupán a többségi és kisebbségi magyarok egymás- és önértékelésének összehasonlítására, valamint az egymás közötti különbségek észlelésre térünk ki. Az adatok szerint a kisebbségi lét kedvez a pozitív auto-sztereotípiák kialakulásának, hiszen a többségi helyzetből adódó biztonságérzet folytán a magyarországi magyarok relatíve kritikusabban szemlélik önmagukat. Az egymás értékeinek és hiányosságainak mérlegelése részleges összhangot mutat. A morális és a közösségi vonások tekintetében (segítőképz, toleráns, erőszakos, önző) a többségi magyarok hetero-sztereotípiái és a határon túli magyarok auto-sztereotípiái egymást tükrözik, ugyanis ezen aspektusokat érintően valamennyien a kisebbségeket látják előnyösebb színben. A kompetencia dimenziója (intelligens, versenyszellemű, lusta, tehetetlen) viszont már nem mutat ilyen jellegű kapcsolatot. A magyarországiak a határon túli társaikhoz képest feltűnően túlértékelik önmagukat, miközben ez utóbbiak viszonylag azonos mértékben vélekednek az *ingroup* és az *outgroup* kompetenciájáról. Az azonossággal és a mássággal kapcsolatban azt láthatjuk, hogy mind az erdélyi, mind a dél-szlovákiai magyarok közelebb érzik magukhoz a határon kívül élő saját etnikai csoportjukat, mint a velük együtt élő más etnikumokat. Ettől eltérő tendencia észlelhető a magyarországi magyarok körében, akik hasonlóbbrak vélnek a velük együtt élő szlovákokat (a vizsgálat sajnos a románokra nem terjedt ki), mint a határon túli magyarokat.¹

Csepeli György a XXI. században egy egészen más jellegű nemzeti identitást lát/vár formálódni (Csepeli 2002: 160–169). A korábban fizikai-földrajzi keretek közé szorított nemzetek és nemzeti identitások szerinte most a világhálónak köszönhetően új közegbe kerülve elveszítik a területi meghatározottság fontosságát, és a kommunikáció szerepe kerül előtérbe (Csepeli 2002: 166).

Kisebbségek és külföldiek

Igen gyakori, hogy a mássággal szembeni attitűdök, főként a preferenciák és a társadalmi távolság vizsgálatában egyazon felsorolásban szerepeltetve a külföldieket, őket az etnikai és/vagy szociális kisebbségekkel összevonják (Fábián–Sik 1996: 383). A

¹ A szerzők úgy vélik, korántsem egyértelmű, hogy a politikai vagy az etnikai közösség erősíti-e inkább az együvé tartozás és a hasonlóság érzését, hiszen figyelembe kell venni, hogy az itt élő szlovák kisebbség mind létszámát, mind elkülönültségét, mind nyelvhasználatát tekintve sokkal kevésbé hordozza a másság jegyeit, illetve a Magyarországon élő szlovákok nem a politikai határok módosulásával kerültek ide, hanem migráció sodorta őket jelenlegi lakóhelyükre (Csepeli–Örkény kézirat).

felsorolás így önmagában olyan kontextuális háttérrel teremt, amely eleve az elutasító attitűd magára öltése felé sodorja a megkérdoztetet, s nem csoda, ha a kérdéseket ennek a perspektívának a „szűrőjén” keresztül fogadja, és válaszait is ez által befolyásolva adja meg. Hiszen a listán nem találunk olyan csoportokat, melyek egyértelműen a társadalmi értékrend-hierarchia pozitív pólusához tartoznának.

Sőt az adott kérdés keretein túllépve, a kérdőívet magát is olyan kontextusnak kell tekintenünk, ami egységében gyakorol hatást a válaszadókra, így az elemzések tárgyát képező adatsorokra is. Ha megnézzük például az 1994-es *RWA*-felmérés kérdőívet, sajnos azt kell észrevennünk, hogy negatív előítéleteket predesztinált. Nemcsak arról a problémáról van szó, amit az előbb említettünk, hanem arról is, hogy nem sokkal a különböző csoportokkal kapcsolatos rokonszenv-ellenszenv mérését megcélzó kérdés előtt néhány etnikai *outgroup*ról, illetve a társadalom deviáns csoportjairól kizárólag negatív kijelentések hangzottak el (pl. „A Romániából áttelepültek elveszik az itthoniak elől a megélhetési lehetőségeket.”; „A halálbüntetést minél hamarabb vissza kell állítani, hogy elrettentsük a bűnözőket a törvényszegéstől.”; „A németek fennhájázógöggös nép, amely megszokta, hogy uralkodjék.”; „Szigorítani kellene a börtönviszonyokat.”; „Egy idegen soha nem értheti meg a magyar történelmet.”; stb.). Úgy gondoljuk, nem alaptalan az a feltételezés, hogy az ilyen módon konstruálódó értelmezési keret befolyásolja a kapott eredményeket, és igen nagy valószínűség szerint azt segíti elő, hogy az elemzések torzított idegenképhez és idegenségérzethez jussanak.

Nem ritka az etnikai kisebbségekkel és a külföldiekkel szembeni attitűdök együttes vizsgálata sem, hiszen egyrészt így egyazon mintán belül lehetővé válik az idegenellenesség célcsoportok szerinti eltérőségének összehasonlítása, másrészt pedig – amint az előbbieken már láttuk – korántsem egyértelműek a magyarság és a magyar nemzet „határai”, s ez természetesen befolyással van az azonosulás vagy elutasítás mértékére és minőségére. Ennek a társítási formának két esete van. Az egyikben cigányok és/vagy zsidók külföldiekkel (Závecz 1992: 50; Böhm 1993; Kovács 1993; Lendvay–Szabó 1994a; 1994b; Örkény 1995; Csepeli–Örkény 1996; Szabó–Örkény 1997; Erős 1998a; Fábíán 1998; Sik 1998a: 14; Szabó–Örkény 1998: 198–216; Kovács 1999; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 401–402), a másikban pedig a határon túli magyarok magyarországi kisebbségekkel (Lendvay–Szabó 1994a; 1994b; Örkény 1995; Murányi 1998: 141) való együttes feltüntetését dokumentálhatjuk.

A magyar társadalom fogadókészsége

A befogadásra való nyitottságnak igen sok fokozata van, így a mérési lehetőségek is széles spektrumban mozognak.

Szimpátiák és antipátiák

1977-ben és 1983-ban a *Milyen népeket szeret a leginkább?* kérdésre adott válaszok alapján felállított rokonszenv toplistát az osztrákok vezették, s bár a németek ekkor még negatív megítélést könyvelhettek el maguknak, 1992-ben már a második helyre szorították le az előbbieket. Ezt követően vezető pozíciójukat azóta is őrzik (Lendvay

1985: 9, 16; Böhm 1993: 181; Csepeli–Örkény 1996: 287; Kapitány–Kapitány 1999: 56–57).

Az 1977-ben még igencsak kedvelt oroszok 1983-ra a listáról eltűntek, és a felvételek tanúsága szerint a lengyelek pozitív megítélése is fokozatosan visszaesett. Ezekkel a változásokkal párhuzamosan viszont az Európai Unió etnikumainak felértékelődése erős tendenciaként észlelhető (Kapitány–Kapitány 1999: 56).

2. táblázat

Negatív preferenciák, százalék

Etnikum	1977	1994	1995	1997
román	25	51	40	28,9
arab*	–	52	26	6,3
kínai	–	48	21	5,3
orosz	–	40	35	7,3
erdélyi magyar	–	25	8	–
szlovák	–	23	31	–
német	22	15	11	–
szerb, jugo- szláv, bosnyák	–	–	–	7,2
török	–	–	–	12,5
cseh	21	–	–	–

* 1997-ben összesített adat: arab és mohamedán.

Forrás: 1977: Lendvay idézi Csepeli kéziratából (Vélemények a magyarokról és a környező országok népeiről. 1977). Lendvay 1985: 9; 1994: Csepeli–Örkény 1996: 287 (felnőtt minta); 1995: Csepeli–Örkény 1996: 287 (tizenéves minta); 1997: Kapitány–Kapitány 1999: 58.

A románok általános ellenszenvvel szembesülhetnek, hiszen 1977-ben, 1992-ben, 1995-ben (tizenéves minta) és 1997-ben is őket ítélték meg a legnegatívabban (Lendvay 1985: 9; Böhm 1993: 181; Csepeli–Örkény 1996: 287; Kapitány–Kapitány 1999: 58), csupán 1994-ben lélegezhetek fel egy kissé, amikor az arabok kerültek a legelkeserítőbb helyre (Csepeli–Örkény 1996: 287; Fábíán 1999: 83). De igencsak kedvezőtlenek a vélemények a kínaiakról, a négerekről és a szerbekről is.²

2 A negatív preferenciákról lásd még Böhm 1993: 181; Fábíán 1999: 83–84; Kovács 1999: 412.

Előnyök és hátrányok mérlegelése

A megkérdezettek leginkább a munkahelyek, az anyagi források és a közbiztonság miatt aggodalmaskodnak, de véleményükből, az etnikai alapú szelekció hangsúlyos szerepéből az etnikai arányok megváltozásának féltése és a kulturális távolságtól való idegenkedés is kiolvasható. Főként az 1990-es évek elején – amikor a magyar társadalom is gazdasági nehézségekkel küszködött –, és elsősorban a hátrányosabb helyzetű régiókban fogadták ellenérzésekkel a külföldi munkavállalókat, akikben munkalehetőségeik és béreik leromlásának lehetséges okát látták (Hárs 1999: 66–68).³ A bűnbak-képzés viszont az 1995-ös csúcs után viszonylag stabilizálódott. Annak ellenére, hogy a rendőrségi adatok alapján kimutatható bűncselekmények egyáltalán nem támasztották alá a lakossági félelmeket. A közbiztonság veszélyeztetettségének érzése a délszláv háború menekültjeinek szállást biztosító táborok környékén jelentkezett a legerőteljesebben (Horváth 1996: 31–32). Ezekon kívül 1995-ben, 1997-ben és 1998-ban, a helyi önkormányzatok dolgozóinak körében vizsgálták még a külföldiekkel kapcsolatos nézeteket. (Sik 1998a; 1999: 12.). A külföldi tőkebefektetőkkel szembeni fenntartásaik elsősorban az alábbi félelmekből táplálkoznak: elviszik a hasznot, kiárúsítják az országot, csökkentik a munkalehetőséget, megnő a külföldi ipar befolyása, szociális feszültségeket keltenek, a hazai termék kiszorul a piacról stb. Megállapítható, hogy ezek olyan ellenérzések, amelyek Magyarország érdekeinek vélt vagy valóságos sérelmeiből táplálkoznak (Duránszkai–Lengyel 2001: 908–911).

Az előnyökkel kapcsolatban már szűkszavúbbak a kutatások.⁴ A legrészletesebb elemzést Duránszkai Gábor és Lengyel Emőke szerzőpárosnak köszönhetjük, akik 1992 és 2000 között a külföldi tőkebevonással működő cégekről alkotott pozitív vélemények vizsgálatakor a következő tényezők előnyként való megítélésének változását követték figyelemmel: pénzt hoznak (14,9 %; 34,3 %), technológiai fejlődés (17 %, 30,5 %), ipari-gazdasági fellendülés (13,7 %; 14,8 %), piacot biztosít (10,7 %; 12,2 %), javul a munkamorál (8 %; 8,8 %), munkalehetőséget ad (4 %; 26,8 %), magasabb jövedelmek (4,4 %; 12,6 %), nyereségesebb vállalat (2,5 %; 9,6 %) (Duránszkai–Lengyel 2001: 910).⁵

Antagonizmusok

A befogadás közvetlen és explicit méréseredményeinek bemutatása előtt hadd említsük meg röviden még Magyarország nemzetközi viszonyainak megítélését és a más népekkel való kapcsolatáról alkotott képzeteket. Ennek feltérképezésére 1989-ben felnőtt mintán Csepeli György vállalkozott, illetve ugyancsak ő Závecz Tiborral 1992-ben tizenévesek körében (Csepeli 1992: 200–203; Csepeli–Závecz 1995: 149–150).

3 A külföldi munkavállalók keresletét vizsgálva állapítja meg Hárs Ágnes, hogy a valóságos munkaerő-piaci tapasztalatokat mellőzve az előítéletekre alapozott feltételezések keresleti korlátként működnek.

4 Ezt felismerve tettünk kísérletet 2002 májusában és júliusában egy olyan vizsgálat elvégzésére, amelyben a külföldiekkel kapcsolatban csak negatív, illetve csak pozitív állításokat fogalmaztunk meg (Tóth P. P. 2002.)

5 A zárójelben az 1992-es és a 2000-es adatok találhatóak.

3. táblázat**Magyarország nemzetközi viszonyai: antagonizmusok, százalék**

Országok ⁶	Magyarország ártott nekik		Magyarországnak ártottak	
	1989 ⁷	1992 ⁸	1989	1992 ⁹
Törökország	3	3	47	35
Oroszország	20	6	17	49
Németország	9	4	54	42
Ausztria	3	3	30	18
Jugoszlávia	51	8	5	37
Románia	39	7	22	47
Csehország/Szlovákia	44	11	10	38
Lengyelország	–	–	–	–
Nyugat-Európa	–	1	–	5
Amerikai Egyesült Államok	–	–	–	1

Z(vagy t?)árt karok

Mind a preferencia-sorrendekről, mind a nemzeti sértettségéről, mind az előnyökről és hátrányokról szóló kutatások jelzik, hogy elvethetjük a „tárt karok” illúzióját. Viszont a karok közötti távolság nem statikus, hanem a külföldi státusának és – valódi vagy vélt – tulajdonságainak függvényében igen dinamikusan változik. A magyar lakosság-nak a menekültekhez, a menedéket keresőkhez való viszonyát – reprezentatív ország-gos mintán – 1992-től évente mérték a 18 éves vagy annál idősebb népesség körében.¹⁰ A tapasztalatok azt mutatják, hogy a teljes elzárkózás kezdeti növekedése 1995 után visszaesett, s egészen 2000-ig viszonylag stabil maradt (harminc százalék körül), ami-akor újra emelkedni kezdett, s 2001 februárjában, illetve 2002 októberében szintén igen magas értéket mutatott (TÁRKI 1992–2002).

A mindenkit feltétel nélkül befogadni hajlandók köre csökkent, a legnagyobb tábor-t pedig azok képviselik, akik a menekültek előtt különböző kritériumok alapján szelek-ciót alkalmazva nyitnák meg az ország határait (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 469). A szelektív befogadásról ír még Závecz is (1992: 50). Hasonló adatfelvételeket végeztek

6 Az 1989-es kérdőívben népnevek szerepeltek.

7 Az összehasonlíthatóság érdekében összesítve: „A magyarok ártottak nekik, ők nem ártottak.” és „A magyarok ártottak nekik és ők is ártottak.”

8 Az összehasonlíthatóság érdekében összesítve: „Magyarország ártott neki.” és „Most árt.”

9 Az összehasonlíthatóság érdekében összesítve: „Magyarországnak ártott.” és „Most árt.”

10 A menekültekkel szembeni legkorábbi, 1988-as közvélemény-kutatásról lásd Szabó–Lázár 1997: 27.

önkormányzati képviselők közt (Sik 1998a), tizenévesek körében (Csepeli–Závecz 1995: 144; Murányi 1998: 141) és a menekültek szempontjából nagyobb terhet viselő közösségekben (Horváth 1996: 35).

Ezek a vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a megkérdezettek a magyar nemzetiségűek irányában a legnyitottabbak, a legnagyobb elzárkózást pedig a románokkal, az ukránokkal és az ázsiaiakkal szemben mutatják. E témában lásd még Fábiant is (1998: 159).

Lényegesen kevesebb érdeklődés mutatkozott a letelepedni szándékozók kapcsolatban, ami a befogadásnak egy másik, az előbbinél magasabb szintjét igényli. 1996-ban vizsgálták a Másképp Alapítvány multikulturális programjának hatását, mely az iskolarendszer hagyományosan asszimilációra, egydimenziós értékrendszerre és a kulturális homogenitásra való beállítódásának ellensúlyozására tett kísérletet a tizenévesek körében. E vizsgálat keretében a cigányokkal és zsidókkal kapcsolatos kérdések között hangzott el a *Kik kapjanak arra lehetőséget, hogy letelepedjenek Magyarországon?* kérdés, melyre válaszként – a teljes elutasítás lehetőségét ezúttal mellőzve – csupán pozitív (a teljes elfogadástól a szelektívig) alternatívák közül választhattak (Erős 1998b: 55).

4. táblázat

A letelepedők befogadási hajlandósága tizenévesek körében, százalék

Válaszlehetőségek	Programban résztvevők	Nem résztvevők
Csak a más országban élő kisebbségek tagjai	6	10
Mindenki, aki erre rászorul	0	13
Mindenki, aki kész arra, hogy beilleszkedjen a magyar társadalomba és megtanulja a magyar nyelvet és kultúrát	94	78

1996-ban utolsó éves középiskolások (szakmunkástanulók, szakközépiskolások, gimnazisták), illetve nyolcadik osztályosok véleményét kérdezték az erdélyi magyarok, afrikaiak, délszlávok, kínaiak, arabok és románok állampolgárként való befogadási hajlandóságáról. A legnagyobb nyitottságot az általános iskolások és a gimnazisták körében tapasztalták. A legnagyobb elzárkózást viszont a szakmunkástanulók körében, akiknek ötven százaléka három vagy több csoport esetében is megszorításokhoz vagy tiltásokhoz folyamodna. Az erdélyi magyarokat ítelték meg a legpozitívabban, a negatív pólusra a románok, az arabok és a kínaiak kerültek, továbbá a délszlávokkal és afrikaiakkal szemben is szűkre méretezett vendégszeretettel viseltetnek, de az elutasító válaszok döntő többségükben ötven százalék alatt maradtak (Szabó–Örkény 1998: 210–212).

A társadalmi távolság egyik következő lépcsője a munkatársi viszony, aminek a munkaadó-munkavállaló aspektusáról mindkét perspektívából szó esik. Horváth Lajos mérte fel azt, hogy a nagyatádiak körében mekkora a menekültet foglalkoztatók aránya (47,4 % adott igenlő választ) (Horváth 1996: 33), Duránszkai Gábor és Lengyel Emőke viszont azt vizsgálta, hogy 1992 és 2000 között hogyan alakult a magyar

lakosság munkavállalási hajlandósága külföldi főnök esetén, illetve, hogy milyen nemzetiségű főnököt fogadnának el a legszívesebben (Duránszkai–Lengyel 2001: 906–908).

A szomszédsági viszony az előbbieknél már sokkal közelebbi kapcsolatot, gyakoribb interakciót, nagyobb konfliktuslehetőségeket stb. rejt magában, melyből kifolyólag nagyobb nyitottságot igényel. Erről országos mintán és helyi vezetők körében tettek fel kérdéseket (Kapitány–Kapitány 1999: 59). Böhm (1993: 180) csak az arabokra és a menekültekre (összesítve, tehát nem etnikumokra lebontva) kérdezett rá. Egy 1995-ös barátkozási hajlandósági vizsgálat szerint a megkérdezettek legnyitottabban az erdélyi magyarokkal szemben, őket követik az ex-jugoszláv, az ex-szovjet állampolgárok, az ázsiaiak, a romániai románok, az arabok, s legutolsóként a négerek (Sik 1996: 383–384; Fábíán 1999: 82–85).

A Bogardus-skála legfelsőbb szintje a családtagként való integrálásra mutató nyitottság, ami a befogadásnak a legerőteljesebb, legközvetlenebb formája. Ebben a szerepkörben a megkérdezettek a legszívesebben az erdélyi magyarokat és legkevésbé szívesen a kínaiakat látnák (Fábíán 1998: 159).

A befogadási készséget általánosan (*Mely csoportokat részesítené előnyben a befogadás terén?*), tehát annak szintjét és mértékét konkrétan nem rögzítve vizsgálták és értelmezték közvetlenül a rendszerváltoztatást követően. A vizsgálat eredménye szerint a leglényegesebb differenciáló szempontok a magyar vagy nem magyar nemzetiiség és a közeli vagy távoli országból való érkezés (Závecz 1992: 51).¹¹

Attitűdkijelentések a közvélemény-kutatásokban

1989-től folyamatosan fogalmazznak meg attitűdkijelentéseket, melyek elfogadása vagy elutasítása kapcsán vélik megragadhatónak az előítéletesség mértékét és típusát. Az alábbiakban mindazon kijelentéseket és a velük kapcsolatos eredményeket soroljuk fel, amelyek ezekben a kutatásokban előfordultak.

Pozitív állítások

A menekültek szerencsétlenek, ezért segíteni kell rajtuk. A Romániából érkező magyar nemzetiségűekkel szembeni empátiát és segítőkészséget tesztelő kijelentés 1989-ben mutatta a legnagyobb elfogadottsági arányt (85%), utána fokozatosan visszaesett, hiszen az érkezők menekült státusa megszűnt, s megváltozott az elesettségükről való gondolkodás és az idegenekkel szembeni segítő- és befogadókészség, valamint a belépők számának növekedése következtében a velük szembeni érzések és magatartások is módosultak (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 52; 1993: 169, 175; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 411).

¹¹ A befogadásról általánosan lásd még Kovács 1993: 66 (polgármesterek attitűdje); a Bogardus-skála alkalmazásával készült 1994-es adatokról Lendvai–Szabó 1994a, 1994b; a kisebbségi csoportok – köztük külföldiek is – tagjai közelségének tolerálásáról Szabó–Örkény 1997: 191–225.

Az itt élő magyarokban erősítik a nemzeti érzést. Ez a kijelentés ugyanarra a közösségre vonatkozik, mint az előbbi, és hasonló az elfogadottság mértékének alakulása is, viszont lényegesen erőteljesebb a visszaesés (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 52–53; 1993: 169, 175; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 411).

Nekik köszönhető, hogy nem fogy Magyarország lakossága. Az erdélyi menekültek nemzetmentő szerepével még a rendszerváltás évében is a megkérdezetteknek kevesebb mint fele (41%) értett egyet, a következő évben pedig már többen ellenzik, mint támogatják (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 52–53; 1993: 169, 175; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 411).

A menekültek fegyelmezettebbek, mint az itthoni magyarok. Ez az egyetlen olyan attitűdkijelentés, ami a mi-csoport fölébe helyezi a külföldieket. Bár csak egyetlen tulajdonságról van szó, egyetlen pozitív érték „másoknál” való fokozottabb mértékű meglétére vonatkozik, mégiscsak nagyfokú szimpátiát előfeltételez ennek egy ilyen megfogalmazásban történő elismerése. Nem is meglepő, hogy az erdélyi menekültekkel kapcsolatos pozitív kijelentések közül ezzel értettek egyet a legkevesebben: 1989-ben a megkérdezettek 37 százaléka, 1992-ben már csak 17 százaléka (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 53; 1993: 169–170, 175).

A bevándorlók munkájára szükség van. A külföldiek gazdasági előnyt jelentenek. 1995-ben az állítás elfogadottsága ötös skálán 2,2-es átlagot mutatott (Csepeli–Örkény 1996: 288). 1996-ban az általános iskolások 56 százaléka, a szakmunkástanulók 36 százaléka, a szakközépiskolások 43 százaléka, a gimnazisták 48 százaléka választott igencsak a fenti állításra (Szabó–Örkény 1998: 207).

Az 1997-es közvélemény-kutatásban a kérdés már nem csupán a gazdasági előnyre vonatkozott, hanem a hétköznapi értelemben vett pozitív tapasztalatokra, az általános „gazdagodásra” is. (*A külföldiek nemcsak gazdasági szempontból fontosak az országnak, de jelenlétük gazdagítja mindennapjainkat is.*) Az egyetértők tábora elérte szinte a válaszolók felét (46%), az elutasítók ennél jóval kevesebben (15,5%) voltak (Kapitány–Kapitány 1999: 57).

Csak gazdagodunk a sokféleségtől. Nyitottá tesznek. 1995-ben az elfogadottsági átlagérték 2,5 volt, ami nem elfogadásnak, hanem csupán semleges álláspontnak minősíthető (Csepeli–Örkény 1996: 288). A tizenévesek körében végzett 1996-os kutatás szerint az általános iskolások 52 százaléka, a szakmunkástanulók 46 százaléka, a szakközépiskolások 55 százaléka, a gimnazisták 67 százaléka értett egyet a kijelentéssel (Szabó–Örkény 1998: 207).

A magyar nemzetiségűekkel szembeni pozitív diszkrimináció alkalmazandóságáról csupán egyetlen esetben, 1995-ben kérdezték meg a lakosságot, amikor az állampolgárság megszerzésének magyarok számára történő könnyítéséről alkotott véleményeket mérték ötös skálán: az átlagérték 3,4 volt (Csepeli–Örkény 1996: 288).

A „*Mindenki abban az országban éljen, ahol akar.*” kijelentéssel 1996-ban szembeállították a tizenéveseket. Az állítással az általános iskolások 86 százaléka, a szakmunkástanulók 78 százaléka, a szakközépiskolások 83 százaléka, a gimnazisták 86 százaléka fejezte ki egyetértését (Szabó–Csepeli 1998: 207).¹²

¹² A migráció elfogadására vonatkozóan összevethető ez az adatsor a szórványmagyarságról alkotott véleményekkel: „Azokat is meg kell érteni, akik Nyugaton próbálnak szerencsét.” 1987-ben a megkérdezettek 76 százaléka, 1993-ban 74 százaléka értett egyet (Lázár 1996: 59).

A „*Kötelességünk befogadni a bevándorlókat.*” állítást ugyanez a felmérés fogalmazta meg. Erre az általános iskolások 75 százaléka, a szakmunkástanulók 63 százaléka, a szakközépiskolások 70 százaléka, a gimnazisták 76 százaléka válaszolt igennel.

Negatív állítások

Cserbenhagyják az ottani magyarságot. Ez az állítás egyike azon kijelentéseknek, melyek csak az erdélyi menekültekre vonatkoznak. Nem független a nemzeti érzelmektől, hiszen a válaszokban az is kifejezésre jut, hogyan gondolkodnak a határon túli magyarság megmaradásának lehetőségéről és annak fontosságáról. A megkérdezés első két évében, 1989-ben és 1990-ben a negatív állítások közül ez talált a legnagyobb helyeslésre, viszont 1992-be ebben a témában visszaesik az érdekeltség, és a gazdasági szempontok kerülnek előtérbe (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 55; 1993: 170–171, 175; Fábrián–Sik–Tóth 2001: 411).

Az „*Elveszik az itteni magyaroktól a munkahelyeket.*” kijelentés elfogadottságát a kezdeti években még csak az erdélyiekre vonatkozóan mérték. 1995-től viszont már általánosabb jelleggel, valamennyi bevándorlóra és külföldre egyaránt. 1989-ben a menekültekhez való viszonyt még kevésbé befolyásolták a gazdasági aspektusok, e tekintetben a megkérdezettek csupán 27 százaléka fogalmazta meg félelmeit, de 1992-re már ez az állítás lett a legnagyobb mértékben (43 %) elfogadott negatív kijelentés (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 55; 1993: 170–171, 175; Fábrián–Sik–Tóth 2001: 411). 1995-ben szintén igen magas mértékű, az ötös skálán 3,8-as átlagértékű a veszélyeztetettségérzet (Csepeli–Örkény 1996: 288). 1996-ban a tanulók véleménye is erőteljes negatív álláspontot mutatott, hiszen mind az általános iskolásoknak, mind a középiskolásoknak több mint 85 százaléka egyetértett a kijelentésben megfogalmazott állítással (Szabó–Örkény 1998: 208).

Nem is igazán magyarok. Egy újabb kijelentés, amely az erdélyiekre vonatkozik. Szintén a nemzeti identitás kereteit feszegetve ugyanannak a paradigmának a része, mint „*Az itt élő magyarokban erősítik a nemzeti érzést.*” és a „*Cserbenhagyják az ottani magyarságot.*” állítások. Természetes tehát, hogy e kijelentések esetében a válaszok összhangban vannak. A közvélemény-kutatások évei közül 1989-ben volt a legnagyobb a nemzeti alapú befogadókészség, hiszen ekkor még elsősorban ebből a perspektívából szemlélték a menekültkérdést. De a hangsúlyok áthelyeződésével és a szimpátiák csökkenésével, az erdélyiek magyarságát megkérdőjelezők tábora is megnövekedett (Sik 1990: 536; Závecz 1993: 171, 175; Fábrián–Sik–Tóth 2001: 411).

Felesznek mindent. Ez az igen éles megfogalmazású és szélsőséges álláspontot képviselő kijelentés ismét az erdélyiekre vonatkozik, s bár a helyeslők száma erre vonatkozóan is növekszik, mindvégig ez marad a legkevésbé elfogadott negatív állítás (Sik 1990: 536; Závecz 1993: 171, 175).

Romlott a közbiztonság a menekültek/bevándorlók miatt. E kijelentéssel kapcsolatban a rendőrségi adatok nem támasztják alá az előítéleteket, ennek ellenére a lakosság körében igen nagy mértékű a kijelentés elfogadottsága. Veszélyeztetve érzik magukat a menekülttáborok közelében lakók (Horváth 1996: 31), de ez valamennyi megkérdezettre is érvényes. 1995-ben 4,1-es átlagú volt a közbiztonság romlására vonatkozó kijelentéssel való egyetértés (Csepeli–Örkény 1996: 288). 1996-ban e kérdésre

válaszolva a tanulók közül az általános iskolásoknak 56%-a helyeselt, a középiskolások viszont 90–92 százalékos többséggel válaszoltak igenlően, ez képezve a legsarkalatosabb pontját a félelmeknek és az elutasításnak (Szabó–Örkény 1998: 208).

A sok külföldi jelenléte sok hátránnyal jár a magyar munkavállalók számára, és veszélyeztetik a mi életformánk, kultúránk normális működését – fogalmazták meg a gazdasági és kulturális értékekkel kapcsolatos aggodalmakat is magában foglaló kijelentést 1997-ben. Az egyetértők a megkérdezettek 37,3 százalékát, az elutasítók a 23,3 százalékát tették ki (Kapitány–Kapitány 1999: 57).

Az idegenek veszélyeztetik a magyarság érdekeit – hangzik a nemzeti érzelmekre is apelláló állítás, mellyel a tizenéveseket szembesítettek. Ezzel az értékítéllettel az általános iskolások 75 százaléka, a szakmunkástanulók 79 százaléka, a szakközépiskolások 71 százaléka, a gimnazisták 65 százaléka értett egyet (Szabó–Örkény 1998: 208).

Mindenkinek ott kell élnie, ahol született. Az állítással egyetértők aránya a felnőtt lakosság körében csökkenő tendenciát mutatott, lévén, hogy az 1985-ös 45 százalékos egyetértés 1993-ra 24 százalékra esett vissza (Lázár 1996: 59). A tanulók véleménye ezzel az állítással kapcsolatban nem teljességgel ellentmondásmentes, hiszen ha összevetjük az erre és a „*Mindenki abban az országban éljen, ahol akar.*” attitűdkijelentésre adott válaszokat, akkor az előfeltételezés azt kívánná, hogy mivel igen nagy mértékű volt a szabad lakóhelyválasztás elfogadása, most alacsony legyen a helyeslők aránya. A válaszok viszont nem ezt mutatják. Az általános iskolásoknak 75 százaléka, a szakmunkástanulóknak 49 százaléka, a szakközépiskolásoknak 43 százaléka, a gimnazistáknak 35 százaléka értett egyet a kijelentéssel (Szabó–Örkény 1998: 208).

Mindezek után nem meglepő tehát, hogy az illegális bevándorlókkal szembeni erőteljesebb fellépés sürgetése 4,6 átlagos egyetértést jelzett 1995-ben (Csepeli–Örkény 1996: 288).

Az idegenellenesség típusai

A típusok megkülönböztetését kizárólag a menekültekkel, tehát a külföldiek egyik sajátos státusú csoportjához tartozókkal szemben kinyilvánított befogadási hajlandóság alapján végezték el. A legelső tipizálásra egy 1989-es¹³ és 1990-es¹⁴ közvélemény-kutatás adatait felhasználva Závecz Tibor vállalkozott. A kérdőívben három válaszlehetőség szerepelt (*mindenkit be kell fogadni; meg kell válogatni azokat, akiket befogadunk; senkit sem engednék be az országba*), mellyel a menekültekkel szembeni nyitottságot mérték. A vizsgálat eredményei alapján Závecz a következő négy csoportba osztja a válaszolókat:

- tudatos befogadáspártiak: akik más nációk befogadása előtt sem zárkoznak el;
- latens xenofóbok: akik nem vállalják fel diszkriminatív nézeteiket;
- differenciáltan idegenellenesek: akik nem értenek egyet azzal, hogy csak a magyarokat engednék letelepedni, de a cigányokat és az arabokat távol tartanák;

13 A vizsgálatot a Tárcaközi Koordinációs Bizottság megbízásából a TÁRKI végezte.

14 A vizsgálatot a Menekültügyi Hivatal megbízásából az MTA Társadalomtudományi Intézete végezte.

- egyértelmű xenofóbok: akik szerint csak a magyar nemzetiségűeknek szabad ott-hont adni, másoknak itt helye nincs (Závecz 1992: 50–51).

Fábián Zoltán és Sik Endre a *Mely menedéket kereső csoportokat engedné be az országba?* kérdésre adott válaszok alapján elkülönített kategóriák segítségével a befogadás szintjeit a következőképpen értelmezik:

- befogadó: aki szerint mindenki jöhet;
- szelektív befogadó: aki szerint meg kell válogatni, hogy kiket engedhetünk be;
- xenofób: aki egyáltalán nem engedne be senkit az országba (Fábián–Sik 1996: 384–385).

Ezeket a típusneveken – a csoportokon nem módosítva – a későbbiekben a pontosítás szándékával változtattak, és a következő három csoportot különböztették meg:

- „szuperliberálisok”;
- „reálpolitikus-mérlegelők”;
- „nyíltan idegenellenesek” (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 469; Sik 1998b: 175; Fábián–Sik–Tóth 2001: 402–403).

A kategóriákon a továbbiakban Csepeli György, Fábián Zoltán és Sik Endre finomítottak, vagyis „leleplezték” az árealistákat, azokat, akik mérlegelnék, hogy kit engedjenek be az országba, de feltételezésük szerint valójában senkit sem engednének be a felsorolt etnikumok közül, melyek a Magyarországra érkező külföldiek teljes körét teszik ki. Őket – kiemelve a „reálpolitikusok” táborából – a nyíltan idegenellenesekkel egy csoportba tartozónak tekintették, s nevezték el rejtett idegenelleneseknek. Az így leegyszerűsített kategorizálás elemeit a következő csoportokhoz tartozók képezik:

- a „szuperliberálisok”;
- a „reálpolitikusok” és
- a „teljes idegenellenesség” képviselői: nyílt és rejtett idegenellenesek együtt (Csepeli–Fábián–Sik 1998; Sik 2002).

Jó-jó, de mi van a háttérben?

Az idegenellenesség tényének és működésének magyarázására, igen sok változónak a hatására kitérve nagy számban készültek elemző tanulmányok. Ezek alapján a következőkben az idegenellenességet magyarázó tényekt vesszük sorra.

Az elemzésekben a legnagyobb hangsúlyt a **társadalmi-demográfiai dimenzió** kapja, ami az iskolai végzettséget, az életkort, a lakóhely településtípusát és regionális elhelyezkedését, a társadalmi státust és a vagyoni helyzetet foglalja magában. Valamennyien egyetértenek abban, hogy az *iskolai végzettség* hatása jelentős (Kovács 1993: 67–71, 76–77, 82; Fábián 1998: 164–166; 1999: 93–99; Fábián–Sik–Tóth 2001: 407), és ugyancsak ezt támasztják alá azok a csoportjellemzők, amelyek a menekültekkel szembeni attitűdnyilvánítás szerint elkülönített idegenellenességi típusok alapján körvonalazódnak (Závecz 1992: 50–51; Fábián–Sik 1996: 384–385; Sik 1998b: 176). Az ezek kapcsán végzett legszofisztikáltabb és legdifferenciáltabb elemzés tanulsága: „A nyílt idegenellenesség esetében az iskolai végzettség hatása a referenciakategóriákhoz viszonyítva minden csoportban jelentős, a teljes idegenellenesség esetében azonban csak a felsőfokú végzettség hatása számottevő.” (Sik 2002: 169–170).

Általános kutatási tapasztalat az *életkor* szignifikáns hatása is. A vizsgálatok azt jelzik, hogy az életkor növekedése valószínűsíti az idegenellenesség magasabb fokát (Závecz 1992: 50–51; 1993: 169–170; Fábíán–Sik 1996: 385; Sik 1998b: 176; Fábíán 1999: 93–98; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 407). Ettől tér el kissé a polgármesteri minta elemzése, mely szerint a legtoleránsabbak a középkorúak (44–48 évesek), a fiatalabban és az idősebbek pedig türelmetlenebbeknek bizonyultak. Ezeket az eredményeket finomítja a differenciált idegenellenességi típusokat alkalmazó megközelítés, melynek tanúsága szerint a szignifikancia csak a teljes idegenellenesség esetében észlelhető (Csepeli–Fábíán–Sik 1998: 476–477).

A *lakóhely* szerepével kapcsolatban azt tapasztalták, hogy az elmaradottabb északkeleti és keleti megyékben erősebb az idegenellenesség, mint a fővárosban és a nyugati országrészben (Csepeli–Örkény 1996: 292; Fábíán–Sik 1996: 385). Ugyanakkor a településtípus befolyásoló hatása is számításba jöhet: a falusi környezet valószínűsíti az idegenellenességet (Závecz 1992: 50–51; Fábíán–Sik 1996: 385; Csepeli–Fábíán–Sik 1998: 476–477).

A *társadalmi státus* annyiban bír relevanciával, amennyiben kapcsolatban van a társadalmi előnyök és az anyagi források elérhetőségének veszélyeztetettségi érzetével. Azok mutatnak nagyobb hajlandóságot a xenofóbiára, akiknek a helyzete viszonylag magas instabilitással bír (pl. munkanélküliek, rokkantnyugdíjasok, nyugdíjasok, szakmunkások) (Závecz 1992: 50–51; 1993: 169; Fábíán–Sik 1996: 385; Csepeli–Fábíán–Sik 1998: 477–478; Fábíán 1998: 164–166; Sik 1998b: 176).

A *vagyoni helyzet* leginkább a személyes észlelés perspektívájából tekintve bizonyult relevánsnak, hiszen az éves jövedelem nagyságát a kvintiliseket jelölő dichotóm változókkal operáló mérés azt az eredményt hozta, hogy nincsen szignifikáns hatása (Csepeli–Fábíán–Sik 1998: 476–477). Ezzel ellentétes vélemény található Fábíánnál (1998: 164–166).

A **gazdasági változókról** a lakóhely regionális elhelyezkedése és a személyes jövedelem kapcsán már esett szó, és valamelyest szintén idetartozik a társadalmi státus, ami nemcsak szociális, hanem gazdasági előnyökkel is jár. De hadd említsük még meg a rendszerváltoztatás utáni makrogazdasági folyamatokat, melyek nagy terheket jelentettek a lakosok számára, illetve türelmetlen, csalódott és kritikusabb ítélezést is maguk után vontak, serkentve ezzel a bűnbakképzés mechanizmusának beindulását (Závecz 1992: 56; 1993: 173–174).

A **politikai változók** több szempontból jönnek szóba. Egyrészt a politikailag inaktívak kevésbé hajlanak a befogadó attitűd irányába (Csepeli–Fábíán–Sik 1998: 479–480),¹⁵ másrészt a politikai tudatosság a teljes idegenellenességet képviselők táborának belső eloszlásában bír relevanciával, mivel csökkenti a rejtett idegenellenességet, és növeli a nyílt xenofób nézetek valószínűségét (Sik 2002: 167).

A pártpreferenciákra rákérdező közvélemény-kutatások eredményei azt mutatják, hogy 1994-ben az idegenekkel szembeni elutasító attitűd leginkább az FKGP szimpatizánsaira volt jellemző, az MDF és a Fidesz hívei az erdélyi magyarokkal szemben vol-

15 Fábíán Zoltán, Sik Endre és Tóth Judit szerint a politikai elidegenedtség veszélye abban rejlik, hogy a jobboldali radikális és xenofób pártok Európa-szerte azokat célozzák meg, akik csalódtak a hagyományos pártokban, és bizalmatlanokká váltak a politikai rendszerrel szemben (Fábíán–Sik–Tóth 2001: 407).

tak a leginkább nyitottak, a legtoleránsabbaknak viszont az MSZP-vel és az SZDSZ-szel rokonszenvezők bizonyultak (Lendvai–Szabó 1994a). Az 1997-es panelvizsgálat alapján viszont már a következő következtetés fogalmazódott meg: „a Fidesz- és az MDF-szimpatia egyértelműen csökkenti a nyílt idegenellenesség recepcióját, azaz befogadását” (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 478–479).¹⁶ A külpolitikai tényezők kapcsán szólni kell arról, hogy Románia politikai helyzetének megváltozása jelentős hatással volt az erdélyi menekültekhez való viszony alakulására. A rendszer-változtatás előtt a menekülés okának egyértelműen a nemzetiségi diszkriminációt látták, 1989 után viszont az etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés mellett a gazdasági szempontok is helyet kaptak, melyek következtében a gazdasági migránsok előtt a tolerancia határai beszűkültek (Závecz 1992: 57; 1993: 174).

A **kulturális változók** szerepével igen mostohán bánik a szakma, holott a kulturális különbségek és ezek észlelése nem mellékes a befogadói hajlandóság szempontjából, amit már csak abból is láthatunk, hogy a lakosság a magyar nemzetiségűekhez viszonyul a legpozitívabban, a legelutasítóbban pedig a legtávolabbról jövőekkel és a hozánk képest a legtöbb szempontból „másokkal” szemben viselkednek.¹⁷

Bár az eddig említett tényezőknek is vannak személyes aspektusai, azokat soroljuk a **szubjektív természetű változók** körébe, amelyek dominánsan személyes meghatározottságúak: a vallásosság, a tekintélyelvűség, a külföldiekkel való személyes interakció, az idegenek létszámának észlelése, az ország és a saját gazdasági helyzet minősítése, a nemzetkonceptiók módosulása.

A *vallásosság* az 1997-es panelvizsgálat során nem bizonyult szignifikánsnak (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 467–477), viszont a polgármesteri minta adatai szerint a magukat ateistának vallók toleránsabb attitűdöt mutattak, mint a „hívők” vagy „nem hívők” (Kovács 1993: 67, 82).

Az *autoritarizmus* olyan lélektani tényező, amit cigányokkal és menekültekkel szembeni véleménynyilvánításokban vizsgáltak, és azt tapasztalták, hogy a tekintélyelvűség mértéke nem, viszont meglehetősen hatással van az idegenellenességre (Fábián–Sik 1996; Csepeli–Fábián–Sik 1998: 477–478; Fábián 1998: 164–166; 1999: 82–99).

A *külföldiekkel való személyes érintkezésnek* mint magyarázó tényezőnek a kérdése szintén elhanyagolt probléma a kutatásokban, holott az interakciók gyakorisága, formája (a turista útbaigazításától a rokonsági viszonyig) és a velük kapcsolatos élmények milyensége hatással van a befogadókészségre.¹⁸ Ugyancsak keveset tudhatunk meg a külföldiek létszámbeli észlelésének hatásáról (Örkény 1995; Róbert 1995).

A *gazdasági helyzet szubjektív észlelése* már nagyobb teret kapott az elemzésekben. Vizsgálták az ország gazdasági helyzetével és a személyes életszínvonalal való elégedetlenséget, a család anyagi helyzete várható változásának megítélését, az áremelkedéssel kapcsolatos előfeltételezéseket, valamint a mindennapi gazdasági „szaktudást”, és azt tapasztalták, hogy az elégedetlenség növeli az idegenellenességet (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 477–479; Fábián 1998: 164–166; Sik 1998b: 176; Fábián–Sik–Tóth 2001: 404–405).

16 A pártpreferenciákról lásd még Kovács 1993: 72–76, 78–81.

17 A kulturális másság összetevőiről lásd Kapitány–Kapitány 1996.

18 A témát érinti Sik (1990: 530) és Horváth (1996).

Bár a *nemzetkonceptiókkal* kapcsolatban igen sok felmérést végeztek, amelyekből megtudjuk, hogy a módosulási tendenciák az államnemzet irányába mutatnak, a vizsgálatokkal azonban arra mégsem kapunk választ, hogy ez okozott-e szignifikáns változást a határon túli magyarokkal szembeni befogadási attitűdökben, s ha igen, milyen mértékűt.

A **kognitív természetű változók** magyarító szerepét vizsgálva elemzi a mindennapi ítéletalkotás modelljének működését Sik Endre. Megítélése szerint a menekültekkel szemben a rövid távú és kézzelfogható jelenségekre figyelő mindennapi gondolkodás sarkított input-output modellt alkalmaz, melynek az ellensúlyozására csak akkor van esély, ha az ország gazdasági helyzete javul, illetve ha az előítéletesség ellen „védelmet” nyújtó értékrend vagy politika lép fel (Sik 1992).

Migrációval kapcsolatos kontextuális változókként a migrációs készség, a külföldön élő vagy ott hosszabb ideig munkát vállaló rokonok, barátok és ismerősök köre, valamint a megkérdézett hosszabb idejű külföldi tartózkodása említhetők, amelyek empátiát váltanak ki a menedéket keresők, letelepedni szándékozók irányában (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 477; Závecz 1998: 164–166).

A **média** közvélemény-formáló jelentőségéről Sik Endre következtetése az idegenellenesség logisztikus regresszioelemzésébe bevont újság-, rádió- és tévéhírfogyasztás alapján a következő: „nem hallgatni a rádió híreit, és nem olvasni újságot erősen növeli, naponta újságot olvasni (de naponta rádiót hallgatni nem!) erősen csökkenti a nyílt idegenellenesség bekövetkezésének esélyét”, továbbá „a rejtett idegenellenességet (ha nem is szignifikánsan), de növeli a rendszeres újságolvasás (csakúgy, mint a rendszeres tévé- és rádió-hírfogyasztás)” (Sik 2002: 167).

A magyar sajtó xenofóbiája

A hazai lapok külföldiekről formált véleményéről a Nyilvánosság Klub Monitor Csoportja 1997-ben öt országos napilapban (Népszabadság, Népszava, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Új Magyarország) és négy megyei újságban (Kisalföld, Békés Megyei Hírlap, Dunántúli Napló, Új Pest Megyei Hírlap) figyelte az „idegenkép” alakulását (Nyilvánosság 1998), valamint Tóth Judit vizsgálta az 1992 februárja és 1995 májusa közötti sajtóban a kínaiakról megjelent írásokat (Tóth 1996).

Bár a felsorolt napi- és megyei lapokban a cikkek hangvétele jobbára tárgyilagos, és igyekeznek az objektivitás látszatát megőrizni, a témaválasztás, a hírek „megkonstruálása”, „túl-” vagy „alultárgyalása”, valamint a proxemikai tényezők valószínűsítik a szubjektivitás szerepének jelentőségét is. A külföldiekkel kapcsolatos műfajok, a hangvétel, a hírek közötti szelekció, az elmondott információk köre stb. alapján úgy vélik: „az ország egészét érintő »idegenhírek« hírértékét nem a történések valódi jelentősége adja meg, hanem a lapok »hírcsinálóinak« sajátos »idegenképe«” (Nyilvánosság 1998: 130).

A feldolgozott közlemények alapján öt idegentípus elkülönítését tartják relevánsnak:

- A látogató a legszívesebben fogadott. Általában nyugat-európai vagy amerikai, valamilyen politikai vagy kulturális protokolleseményre érkezik, és úti célja beteljesítésével haza is megy.

- A befektető általában amerikai, német vagy japán, megbecsülés övezi, mivel tőkét hoz az országba.
- A betolakodó idegen leggyakrabban román, kurd és afgán. Az invázió képét keltve az olvasóban „arctalanul”, tömegesen jelennek meg. Mindig negatív hír alanyai.
- A letelepedő prototípusa a kínai. Illegális, deviáns cselekedetekkel (kábitó-szer-árusítás, lányok futtatása, bandák közötti leszámolások) kapcsolatban írnak róla.
- A „vizionált” idegen képét az emberekben élő félelmek, főként a nemzeti vagyon kiárúsítása és a munkalehetőségek körének beszűkülése miatti szorongások rajzolják meg.

Tóth Judit elemzése a kínaiak reprezentációjára összpontosul. Két, egymással ellentmondásos kínai-kép konstrukciójára hívja fel a figyelmet: az otthon élő kínaiak egy színes, sokféle, gazdaságilag fellendülő, nagy hagyományokkal rendelkező társadalom képviselői, de ezeket az értékeiket az emigráció során elveszítik, és csupa negatív tulajdonságok megtestesítőivé válnak („kitör belőlük a bűnöző hajlam, a gyanús etnikai és családi hovatarozás, amely keveredve a nyers kereskedői szellemmel, potenciális veszélyforrást jelent a befogadó társadalomra, Magyarországra pedig különösen”) (Tóth 1996: 155). A nem gazdasági tárgyú híradások elsöprő többségét pedig velük kapcsolatban a rendészeti információkat tartalmazó cikkek jelentik.

Idegen?ellenesség – elméleti hiányérzetek

A tanulmányok, mivel nem hagynak kétséget afelől, hogy amit bemutatnak, az a lakosság idegenképe, azt a látszatot keltik, hogy pontosan, objektívan, megkérdőjelezhetetlenül, a tudományos vizsgálódás kritériumainak megfelelően tárták fel s mutatták be vizsgálatuk anyagát. Annak ellenére, hogy a felvételek szakszerű megtervezésével és a felvétel során kapott válaszok feldolgozásával kapcsolatban nem merül fel bennünk kétség, fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy egy olyan bonyolult kérdéskomplexum, mint a külföldiek hazai fogadókészsége, survey-módszerrel, kérdőíves vizsgálat segítségével a maga sokrétűségében megfelelő árnyaltsággal feltárható-e.

Egy vizsgálat megtervezésekor általános probléma, hogy az adott kérdéskör empirikus módszerek segítségével vizsgálható-e. Ez a kérdés a külföldiek fogadókészségével kapcsolatos felvételek esetében pedig konkrétan felvethető. Nem tartozunk azok közé, akik szerint a külföldiekkel kapcsolatos idegenségérzetet kérdőíves vizsgálatokkal nem lehet feltárni, ennek ellenére úgy látjuk, s az elemzett írások is arról győzték meg bennünket, hogy a *survey* segítségével felszínre hozott összefüggések alapján nem lehet végső megállapításokat (igazságokat?!) megfogalmazni.

A feldolgozott szakirodalom arról tanúskodik, hogy az elemzések készítői a vizsgált problematika elméleti hátterét adottnak tekintették, melynek következtében általában nem tartották szükségesnek a felvétel során használt állítások elméleti megalapozottságát alaposan megvizsgálni. Nem csupán zavaró, hanem a vizsgálatok alapján megfogalmazott következtetéseket teszi kétségessé, hogy a külföldiek iránti fogadókészséggel kapcsolatos felvételek megtervezésekor nincs tisztázva, hogy kik tartoznak a „mi” és az „ők” csoportjához. A „mi” csoporthoz vagy más szóval a „hazai

népességhez” sorolhatók esetében nemcsak a hazai kisebbséghez, hanem a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűekhez tartozókra, illetve a világ bármely országában élő magyarokra gondolunk.

A „kinek a véleményét mérjük” kérdést általában, de különösen akkor, ha a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűekkel kapcsolatos összefüggésekre gondolunk, nem lehet megkerülni. A „kinek a véleményét mérjük” hasonló fontosságú a „mit mérünk” kérdéssel. Ez esetben az „ők”, a külföldiek csoportjának a megfogalmazásáról van szó. Az e csoporthoz tartozók meghatározásakor minimális követelmény, hogy e fogalomkörhöz csak a külföldiek „tisztá” halmaza tartozzon. Az sem mindig egyértelmű, hogy kit kell érteni, vagy ki érthető az egyes népvnevek alatt.¹⁹ A kérdőívekben csak ennyi szerepel: kínai, arab, néger, román, erdélyi magyar stb.²⁰ Ez esetben fontos tartalmi konzekvenciával járó terminológiai problémákról van szó, illetve annak a bizonyosságnak a relativizálásáról, hogy ugyanahhoz a jelölőhöz mindig és egyértelműen ugyanaz a jelölt kapcsolódik, még akkor is, ha ugyanannak a társadalomnak a tagjairól van szó, akikről feltételezhető, hogy nagy valószínűséggel ugyanazokat a kódolási konvenciókat használják. De csak „feltételezhető” és csak „nagy valószínűséggel”. Természetesen feltételezhetjük, hogy más is arra gondol, amire mi, ebben mégsem lehetünk teljességgel biztosak. Már csak azért is érdemes mérlegelni ezt, mert Tóth Judit sajtóelemzése felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar köztudatban rögtön két kínai-kép van, melyek még ellent is mondanak egymásnak: kínai kínainak lenni jó, míg magyarországi kínainak lenni rossz dolog. Szintén ez mondható el, bár nem annyira drasztikusan az erdélyi magyarokról is, akik, amint átlépi a határt, ugyancsak metamorfózison esnek át. És azt sem tudjuk bizonyosan, hogy amikor a megkérdezett kipipálta a román népnév melletti kockát, a magyarországi románokra vagy a romániai románokra gondolt, hiszen nagyon ritka az olyan kérdőív, amelyik differenciált. Továbbá tisztázásra szorul az a kérdés, hogy a magyar nemzetiségű külföldiek (éljenek a szomszédos országokban, vagy bárhol a világon) esetében mennyiben az önmagukhoz való viszonyt, a velük vagy az általuk lakott területtel kapcsolatos elképzeléseinket, feltételezéseinket, vágyainkat mérjük, illetve hogy mennyiben tekinthetünk el, tekintünk el magyar nemzetiségűektől, s ugyanolyan külföldinek tartjuk-e őket, mint az orosz, a román vagy éppen a kínait.

Meglehetősen keveset tudunk meg egyrészt a válaszolóknak a külcsoportokkal kapcsolatos tapasztalatairól, ami differenciálttá teheti az elemzést, illetve több szempontból is segítségünkre lehet a magyarázatkeresésben. Másrészt pedig a magyar állampolgárok, s így a válaszadók között is potenciálisan növekszik azoknak a száma, aki migránsként érkeztek közénk, és az utóbbi évtizedben változtattak állampolgárságot. Éppen ezért nem lenne teljességgel haszontalan rákérdezni az előző állampolgárságra, amire az adatfeldolgozás reflektálhatna, hiszen más elvek alapján gondolkodnak a külföldiekről, az „idegenekről”, és nagy valószínűséggel az ő véleményük eltér azokétól, akik születésüktől itt élnek. Feltételezhetően a külföldiek hazai fogadókészségével kapcsolatos problematika elméleti háttérének tisztázatlanságának tudható be az is, hogy a felvételek megtervezésekor nem vizsgálták, vagy ha igen, ak-

19 A szempontok keveredéséről lásd még Örkény 1995: 261–262.

20 „Arabok”, „néger” s hasonló megnevezések használatát sem tartjuk elfogadhatónak. A felsorolásokban pontosan fogalmazzuk meg, hogy például egyiptomi, szíriai vagy líbiai állampolgárra gondolunk-e.

kor nem érvényesítették, hogy vannak-e olyan specifikus meghatározottságok, amelyek a hazai lakosság külföldiekhez való viszonyát sajátosan motiválják, befolyásolják. A fentiekben vázolt kérdések tisztázása nélkül pedig a vizsgálatok eredményei számos problémát elfednek, például hogy a hazánkban tartózkodó külföldiek többsége a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai.

Menekült, bevándorló, kisebbség – gyakran előforduló terminusok a közvélemény-kutatásokban. Csakhogy nem egészen világos, hogyan is viszonyulnak ezek egymáshoz, s nem is beszélve arról, hogy a *menekült, bevándorló* és a *kisebbség* nem ugyanahhoz a fogalomkörhöz tartozik, s egybemosásuk, együttes szerepeltetésük indokolatlan. Azt természetesen nem kívánjuk kétségbe vonni, hogy egyértelműen nem lehet megvonni közöttük a határokat, viszont mivel a lakosság befogadási készsége érzékenyen reagál a külföldi státusára (például, akit nem utasít el menekültként, még elutasíthat bevándorlónaként vagy fordítva), lehet, hogy jó lenne, ha a kérdőívek is összhangba kerülnének ezzel. Vegyünk csak egyetlen példát. Meddig jogosult a kérdésekben menekülteként beszélni a délvidéki, az erdélyi, felvidéki vagy a kárpátaljai magyarokról? A szaknyelv ugyan megkülönbözteti a politikai és gazdasági menekülteket, s ebben az értelemben elfogadható, hogy akár az 1990-es évek közepén is még ezzel a szóval hivatkoznak rájuk, de mivel a mintában szereplők a hétköznapi nyelvhasználat logikája szerint értelmezik a kérdést, nem valószínű, hogy a gazdasági menekülteket „tényleges” menekülteknek tekintik, lehet, hogy ez a szó más tartalom jelölésére van lefoglalva. Továbbá az is kérdéses, hogy mikortól mondhatjuk egy bevándorló közösségre, hogy kisebbség. Vajon ez csak létszámbeli kérdés? Ha formailag még azt is lehet erre válaszolni, hogy igen, de a befogadás szempontjából már nem biztos, hogy ugyanígy kijelenthető ez. Mert vajon ugyanolyan mértékben érzékelik-e kisebbségnek a magyarországi zsidókat, cigányokat, románokat, németeket, mint például a kínaiakat, arabokat, vagy a romániai románokat stb.? Talán itt is elmondható, hogy a *kisebbség* szó egy más, a befogadás szempontjából közelebbi szint jelölésére használatos a köznyelvben. És itt újból kitérhetünk a szomszédos országokból hazánkba vándorolt magyarokra: tekinthetők-e kisebbségnek? Mert hiszen láttuk, hogy zavaros, sőt még ellentmondásos is a nemzetkonceptiók kérdésköre, illetve ezek viszonya a magyarság terminushoz. Tekintheők menekülteknek, bevándorlóknak – de tekinthetők-e etnikai kisebbségnek is? A magyar lakosság ezzel a magyar nemzetiségű közösséggel szemben tarthat-e fenn etnikai távolságot? – hiszen az etnikai kisebbség terminus épp erről az elhatárolódási gesztusról szól. E gondolatkörhöz kapcsolva érdemes megemlíteni azt is, hogy a kutatás megtervezésekor gondosan kell ügyelni arra, hogy a kutató által használt fogalmi rendszernek hasonlóan kell lennie ahhoz, amelyben a magyar társadalom elhelyezi magát, amelyet a megkérdezettek használnak, értenek. A szóhasználat jelentőségét tehát nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen azonos fogalom alatt egészen eltérő tartalmakat találhatunk. Nem is beszélve arról, hogy az egyes vizsgálatok során megfogalmazott értékítéleteket társadalomtörténetileg is el kell helyezni, illetve értelmezni kell.

Az eddigiekkel rokon problémával találkozunk a *külföldi* és az *idegen* szavak használatakor is. Annak ellenére, hogy a két terminus jelentésköre bizonyos értelemben átfedi egymást, nem ugyanahhoz a fogalomhoz tartozik, tartalmuk nem azonos. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy az *idegen* fogalom negatív tartalmú „üzemetet” is tartalmaz. S erről a kérdőívek szerkesztői e két terminus egymást helyettesítő

alkalmazásakor általában elfelejtkeznek. Nem feledkezhetünk meg tehát arról, hogy bár minden külföldi idegen, de nem mindenki, aki idegen számunkra, az külföldi is. Ennek következtében nem lehetünk biztosak abban, hogy ha a kérdésekben megfogalmazott állítások az idegenekre vonatkoznak, akkor pontosan a hazai lakosság külföldiekkel kapcsolatos attitűdjeit mérjük.

Legalább egy gondolat erejéig fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy a külföldiek hazai fogadtatásában, az idegenségérzés alakításában milyen szerepet játszik az intézményes, a mindenkori kormányzati politika direkt és indirekt szándékai által érzékeltetett, jelen levő kirekesztés és az állampolgárok külföldiekkel kapcsolatos attitűdjeinek interferenciája.

Az eddigiektől eltérő, de bizonyos összefüggésekben hasonló problémát jelent s következményei sem elhanyagolhatóak, amikor nem lehetünk biztosak abban, hogy a megkérdezettek véleménye, az elutasító vagy a befogadó attitűd valójában kire és milyen mértékben vonatkozik, hogy például a zsidókkal, a cigányokkal, illetve az egyéb etnikai vagy szociális hazai kisebbséggel kapcsolatos vélemények hogyan módosítják például a németekkel, a románokkal stb., azaz a külföldiekkel kapcsolatosakat.

Kérdéseket vet fel bennünk a hazai lakosság idegenellenességének erősségét vizsgáló kutatássorozat is. Egyrészt nem tartjuk indokoltnak a mérés és a következtetés közötti kapcsolatot. A kérdőívben ugyanis a következő szerepel: „*Az Ön véleménye szerint Magyarországnak minden menekültet be kell fogadnia? Vagy senkit? Vagy az attól függ, hogy kiről van szó?*” A következtetésben pedig idegenekről, idegenelleneségről van szó. Ez pedig két problémát is fölvet: a menekültek az idegeneknek csupán egyetlen csoportját alkotják; illetve az idegenek különböző típusaihoz való viszonyulás más-más elvek szerint történik.²¹ Tehát egyetlen csoport elfogadásáról vagy el nem fogadásáról nem vonhatunk le az adott csoport körein túlmutató, általános érvényű következtetéseket. Másrészt elgondolkodtatónak tartjuk a kérdőívben szereplő kérdést is. Olyan kutatássorozatról van szó, amit 1992-től folyamatosan végeznek napjainkig. Viszont kit tekinthetünk 2002-ben menekültnek? Vajon kikre gondol a kérdező, és kikre a válaszoló? Nem is beszélve arról, hogy Magyarországnak valójában minden menekültet be kellene fogadnia? Egyáltalán elvárható-e egyetlen országtól is a világon, hogy minden menekültet befogadjon?

Külön elméleti és módszertani problémát jelent, hogy a külföldiekkel kapcsolatos állításokra adott válaszokban szétválaszthatatlanul jelenik meg a megkérdezettnek a külföldiekkel kapcsolatos konkrét, közvetlen ismerete, tapasztalata vagy mindezek hiánya, illetve mindaz, ami a külföldiekről, az illegális migránsokról a tömegkommunikációs eszközök révén tudomására jut. S miután a megkérdezettek többségének konkrét ismerete a külföldiekkel kapcsolatban nincs, az elképzelt, a gondolt, a feltételezett külföldi „képe” a meghatározó. Ennek realitását éppen úgy, mint a hazai lakosság migrációs tapasztalatának a hiányát szintén figyelembe kellene venni a válaszok értékelésénél.

Röviden még a negatív tartalmú, meghatározottságú állítások véleményt formáló, befolyásoló szerepéről kell említést tennünk. A mindennapi életben a külföldiekhez kapcsolódó pozitív és negatív értékek, jellegzetességek egyszerre, együtt vannak jelen. A két egymásnak ellentmondó érték nem zárja ki egymást, még akkor sem, ha a

21 A menekültek befogadására hatással levő elvekről lásd a *Z(vagy t?)árt karok* című részben.

pozitív kijelentéseket a kérdőíves vizsgálatokban általában nehéz megtalálni. A szakirodalmi összegzés során már említést tettünk arról, hogy a külföldiekkel kapcsolatos negatív attitűdöt sugalló kérdések a legtárgyszerűbb felmérés esetében is befolyásolják a megkérdezett értékítéleteit. Természetesen a megkérdezettnek joga van a kérdésben megfogalmazott állítás elutasítására, illetve a köztes vagy a semleges álláspont elfogadására, s szélsőséges esetekben ez be is következhet. Nem lehet azonban megfélemlíteni arról, hogy a megkérdezett hogyan s mennyiben szeretne megfelelni a kérdések sugallta elvárásoknak. Az egyetértési válaszadási tendencia „kényszeréről” vagy valóságáról az empirikus adatfelvételek esetén soha sem lehet megfélemlíteni, s a válaszok értelmezésekor az általában működő egyetértő konformitást, amely különösen az alsóbb státuszúak körében a jellemző, mindig figyelembe kell venni (dezirabilitás problémája!), melynek következtében a megfogalmazott állításoknak megfelelő választ ad. Kérdéses azonban, hogy lehet-e csak módszertani problémának tekinteni azokat az eseteket, amikor csak negatív vagy meghatározóan csak negatív kontextusban vizsgáljuk a külföldieket. Külön elemzést érdemel, hogy a negatív, illetve pozitív állítások, valamint ezek különböző arányú együttes használata hogyan befolyásolja a válaszokat. Az erősen elutasított állítások, csoportok mentén történő mérés ugyanis nem csekély torzítást eredményezhet. Nem is beszélve arról, hogy ezzel a módszerrel olyan társadalmi csoportokat kreálhatunk, amelyekkel szemben a megkérdezettek szükségszerűen előítéletes attitűdöket táplálhatnak.

A vélemények interpretálása, minősítése szintén tartalmi következményekkel járó módszertani kérdés, mely nem független a kutató külföldiekkel, befogadókkal kapcsolatos beállítódottságától. Anélkül, hogy e kérdéskör részleteire kitérnénk, csupán azt említjük meg, hogy a következtetések levonásakor milyen minőségi különbség van akkor, ha például az öt fokozatú értékskálán közepes osztályzatot adó látens külföldi ellenesnek vagy a külföldieket már pozitívan elfogadó honfitársunknak tekintik. Ennek súlya különösen akkor jelentős, ha nem feledkezünk meg arról, hogy az adathiány és a nem válaszolók együttes aránya mellett általában a köztes álláspontot elfogadók aránya a legjelentősebb. Egyáltalán felmerül a kérdés, hogy a látens xenofóbok felismerésének lehetséges útja, módja e az, ha a köztes értékeket rájuk vonatkoztatjuk.

Bízhatunk természetesen abban, amint arról már korábban szó volt, hogy ugyanannak a társadalomnak a tagjaiként mind a kérdezők, mind a kérdezettek ugyanarra gondolnak, és apellálhatunk a „józan” hétköznapi logikára, ami alapján egyértelműnek tűnnek a jelölők és jelöltek, illetve a köztük lévő kapcsolatok. Megtehetjük. És lehet, nem is tévedünk éppen olyan nagyot. Lehet. De csak lehet. Sajnos, ebben a lehetben a bizonyosságot relativizálja a spekuláció.

Végezetül megemlítenénk a külföldiek hazai megítélése évenkénti alakulása, illetve a külföldiekhez kapcsolódó attitűdök nemzetközi összehasonlíthatóságának kérdését. Úgy véljük ugyanis, hogy a feltételek sokfélesége, valamint a tartalmak elmozdulásának megannyi lehetősége, illetve az egy irányba mutató, de különböző típusú és tartalmú adatfelvételek igen bizonytalanná teszik az értékítéletek egymásra vonatkoztathatóságát. A vizsgálatok összehasonlíthatóságának kérdése azonban már egy teljesen új problematikát jelent s így ezek további boncolgatásától eltekintünk.

Irodalom

- Berencsi Zsuzsa (1996): Gazdasági stratégiák, belső hatalmi viszonyok egy menekült-táborban és hatásaik a tábor belső életére, külső kapcsolataira. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 21–29.
- Bőhm Antal (1993): Előítélet és xenofóbia a helyi vezetők értékrendjében. (Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai alapján.) In Tamás Pál–Inotai András (szerk.): *Új exodus. A nemzetközi munkaerő-áramlás új irányai*. Budapest: MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja–MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 176–183.
- Csepeli György (1992.): *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég
- Csepeli György (2002): *A nagyvilágon ekívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002*. Budapest: Jósöveg Könyvek
- Csepeli György–Fábián Zoltán–Sik Endre (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 458–489.
- Csepeli György–Örkény Antal (1996): A magyar nacionalizmus változó arca. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 272–295.
- Csepeli György–Závecz Tibor (1995): Európai és nemzeti kötődések a magyar tizenévesek körében. A nemzet ideológiai legitimációs újraéledése. In Gazsó Ferenc–Stumpf István (szerk.): *Vesztések. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány, 139–156.
- Duránszki Gábor–Lengyel Emőke (2001): A külföldi beruházások megítélése a magyar lakosság körében. 1992–2000. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2000-ről*. Budapest: Demokráciakutatók Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 901–912.
- Einvachter János (1994): Menekültek a táborban. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Jönnék? Mennek? Maradnak?* Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 139–149.
- Einvachter János (1996): Menekültek, menedékesek Bicskén és Nagyatádon. In Einvachter János–Horváth Lajos–Izing Antal: *Menekültek és menedékesek Magyarországon: Bicskén és Nagyatádon*. Székesfehérvár: Ma Kiadó, 13–58.
- Eörös Ferenc (1993): Nacionalizmus és antiszemitizmus. *Magyar Narancs* (jún. 10.): 12.
- Eörös Ferenc (1998a): Előítéletek és etnicitás: a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In Uő. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Új Mandátum–Wesley János Lelkészképző Főiskola, 237–245.
- Eörös Ferenc (1998b): Két empirikus vizsgálat eredménye. In Gombos József–Kiss Mária Rita (szerk.): *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai. Multikulturális oktatási program*. Szeged Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 51–75.

- Fábián Zoltán (1998): Vélemények a cigányokról és az idegenellenesség Magyarországon. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 153–174.
- Fábián Zoltán (1999): Tekintélyelvűség és előítéletek a mai Magyarországon. In Uő.: *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum, 82–99.
- Fábián Zoltán–Sik Endre (1996): Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 381–402.
- Fábián Zoltán–Sik Endre–Tóth Judit (2001): Unióra várva: előítélet, xenofóbia és európai integráció. In Lukács Éva–Király Miklós (szerk.): *Migráció és Európai Unió*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 395–412.
- Gyurok János (1994): Jugoszláviai menekültek Magyarországon. *Regio*, 5 (4): 50–65.
- Hárs Ágnes (1999): Mi korlátozza a külföldi munkavállalók keresletét? In Tóth Pál Péter–Illés Sándor (szerk.): *Migráció. Tanulmánygyűjtemény. II. kötet*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 59–69.
- Horváth Lajos (1996): Menedékesek Nagyatádon (a befogadók szemével). In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 30–37.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1996): Kultúrák találkozása–kultúraváltás. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 67–90.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1999): *Magyarság-szimbólumok*. Budapest: Európai Folklór Központ–Teleki László Alapítvány
- Kovács András (1999): Antiszemitizmus Magyarországon az 1990-es években. In Uő. (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Budapest: Új Mandátum, 395–418.
- Kovács Róbert (1993): A polgármesterek és az „idegenek”. In Sik Endre (szerk.): *Útkeresők*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 49–63.
- Kőszeg Ferenc (2000): Éljen a haza, menjetek haza! Magyarok az idegenrendészetben. In Uő.: *Lehetőségek kényszere*. Budapest: Új Mandátum, 385–390.
- Lázár Guy (1983): A magyar lakosság politikai-történelmi tudata – a közvélemény-kutatások tükrében. 1969–1980. *Tömegkommunikációs Kutatóközpont*, 25 (5)
- Lázár Guy (1995): A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. *Regio*, 6 (1–2): 28–63.
- Lázár Guy (1996): A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In Uő.–Lendvay Judit–Szabó Ildikó–Örkény Antal: *Többség-kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 9–115.
- Lendvay Judit (1985): Az osztrákok képe. Sopron – 1983. *Tömegkommunikációs Kutatóközpont*, 28 (2)

- Lendvay Judit–Szabó Ildikó (1994a): Vonzásválasztások. Pártszimpatiák és kisebbségkedvelés. *Heti Világgazdaság* (márc. 12.): 95–97.
- Lendvay Judit–Szabó Ildikó (1994b): Zárt karokkal. Kisebbségkedvelés. *Heti Világgazdaság* (ápr. 29.): 105–106.
- Márkus István (1992): Kényszervándorlás Magyarországra. *Rendészeti Szemle*, 30 (7): 3–8.
- Mayer, Nonna (1994): Rasszizmus, idegengyűlölet az Európai Közösség országaiban. *Regio*, 5 (1) 27–33.
- Murányi István (1998): Szocio-kulturális és területi tényezők szerepe a 10–17 éves fiatalok előítéletes gondolkodásában. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 139–151.
- Nyilvánosság Klub Monitor Csoportjának jelentése (1998): In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 129–134.
- Olomoofe, Larry (1999): „Menekültek paradicsoma”. Idegengyűlölő szövegek a brit sajtóban. *Amaro Drom* (dec. 23–25.)
- Olomoofe, Larry (2000): Egy fekete közösség létrejötte Budapesten? In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 50–59.
- Örkény Antal (1995): A kisebbség csipkerózsa álma és a szociológus herceg esete. *Replika* (17–18): 260–273.
- Róbert Péter (1995): Nemzetiségi és etnikai csoportok társadalmi észlelése. *Replika* (17–18): 274–281.
- Rosenberg, Dorothy J. (1993): Az újrafelhúzott fal. Idegengyűlölet az újraegyesítés utáni Németországban. *Társadalmi Szemle*, 48 (7): 21–29.
- Sik Endre (1990): Erdélyi menekültek Magyarországon. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest: TÁRKI, 516–533.
- Sik Endre (1992): A menekültekkel kapcsolatos előítéletesség növekedésének elkerülhetetlensége a mai Magyarországon. (Tézisek) In Uő. (szerk.): *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 59–64.
- Sik Endre (1995): XXXellenesség Magyarországon 1994. *Replika* (17–18): 282–290.
- Sik Endre (1998a): Külföldiek Magyarországon (1995–1997). In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 9–14.
- Sik Endre (1998b): Idegenellenesség Magyarországon 1998-ban. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 175–176.

- Sik Endre (1999): Külföldiek Magyarországon és a velük kapcsolatos nézetek a helyi önkormányzatokban. Budapest: TÁRKI *Társadalompolitikai Tanulmányok*, 11.
- Sik Endre (2002): Idegenellenesség Magyarországon 1998-ban. In Glatz Ferenc (sorozatszerk.): *Magyarország és a magyar kisebbségek. (Történeti és mai tendenciák.)* Budapest: MTA, 163–171.
- Szabó Ildikó–Horváth Ágnes–Marián Béla (1996): Főiskolások állampolgári kultúrája. Empirikus vizsgálat két kecskeméti főiskola hallgatói körében. MTA PTI *Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek*, 14.
- Szabó Ildikó–Lázár Guy (1997): Nemzetkonceptiók a mai magyar társadalomban. MTA PTI *Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek*, 35.
- Szabó Ildikó–Murányi István (1993): Állampolgárság, nemzeti hovatartozás egy kutatás tükrében. *Regio*, 4 (1): 121–133.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1996): 14–15 éves fiatalok interkulturális vilásképe. In: Lázár Guy–Lendvay Judit–Szabó Ildikó–Örkény Antal: *Többség–kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből.* Budapest: Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 161–235.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1997): Nemzet és magyarság a 14–15 évesek gondolkodásában. In Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról.* Budapest: Scientia Humana, 273–286.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1998): *Tizenévesek állampolgári kultúrája.* Budapest: Minoritás Alapítvány
- Szabó László Tamás (1993): *Migráció és oktatás. Kultúraközi és modernizációs szempontok a bevándorlás jelenségének értelmezésében.* Budapest: Oktatókutató Intézet
- Szakáts Mara (1995): Az Erdélyből áttelepült magyarok társadalmi integrációja. *Társadalmi Szemle*, 50 (5): 69–79.
- Tánczos Vilmos (1996): Kitántorgott... Magyarországra. Egy társasutazás margójára. In Uő.: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék.* Kolozsvár: KOM–PRESS – Korunk Baráti Társaság, 16–41.
- Tóth Judit (1996): Kína és a kínaiak a magyar sajtóban. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák.* Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 139–158.
- Tóth Pál Péter (2002): Magyarok és külföldiek. *Demográfia* (2–3): 224–249.
- Váncsa István (1998): A betolakodó idegen. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon.* Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 137–138.
- Závecz Tibor (1992): Csökkenő rokonszenv. (A magyar társadalom ítéletei, vélekedései a menekülőkkel kapcsolatban.) In Sik Endre (szerk.): *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók.* Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 49–58.
- Závecz Tibor (1993): Előítéletek a menekültekkel kapcsolatban. In Tamás Pál–Inotai András (szerk.): *Új exodus. A nemzetközi munkaerő-áramlás új irányai.* Budapest: MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja–MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 168–175.

KÖNYVEK

Fónai Mihály

KOZMA TAMÁS: HATÁROKON INNEN, HATÁROKON TÚL. REGIONÁLIS VÁLTOZÁSOK AZ OKTATÁSÜGYBEN, 1990–2000

Budapest: Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Kiadó, 2002

Határokön innen, határokön túl. Kozma Tamás szimbolikus címet választott az 1990-es évek oktatási változásainak az elemzéséhez, mint ahogy a könyv több fejezetének is szimbolikus a címe. Az üzenete már kevésbé szimbolikus, nagyon is konkrét. A továbbiakban ennek az „üzenetnek” a főbb összetevőit ismertetem és elemzem.

A szerző könyve korábbi tanulmányainak nagyon szisztematikus válogatása és szisztematikusan szerkesztett változata, ő maga két, fontos „összefoglalást” emel ki, az 1987-es *Iskola és település-t*, valamint az 1992-es *Társadalmi tér és oktatási rendszer-t*.¹ A teljes igazság kedvéért tegyük hozzá: Kozma Tamás a hetvenes évek eleje óta a hazai oktatáskutatás -fejlesztés meghatározó szereplője, aki már korai kutatásaiban és publikációiban is a tér és társadalom, a tér és iskola(rendszer) összefüggéseit kereste, több könyve a hetvenes vagy a nyolcvanas évek hazai oktatáskutatásának, a folyamatok értékelésének és a várható trendek felvázolásának az alapműve volt.² Szakmai tevékenységében, tudományos kutatásaiban a hazai folyamatok empirikus elemzése mellett a nemzetközi tendenciák teoretikus értelmezője és e tendenciák hazai adaptálásának képviselője volt. Mindezt figyelembe kell venni ahhoz, hogy jelen könyvét el tudjuk helyezni a hazai és nemzetközi oktatáskutatásban és a szerző életművében.

Mielőtt magáról a könyvről esne szó, ki kell emelni egy lényeges szempontot. Kozma Tamás az általa vizsgált problémákat legalább annyira a pedagógiatörténet, az összehasonlító pedagógiaelmélet, az oktatás-gazdaságtan, mint a szociológia eszközeivel közelítette és közelíti meg, azaz tudományos munkássága interdiszciplináris és

1 Utóbbi könyv a Forray R. Katalinnal való szakmai együttműködés alapján született, akivel a Kutatás közben sorozat néhány tanulmányát is közösen jegyzi a szerző. (A kollaborációban készült írások esetében mindig megismerhetjük az együttműködők nevét is).

2 Csak jelzésszerűen néhány mű:
Kozma Tamás: Hátrányos helyzet. Budapest: Tankönyvkiadó, 1975
Kozma Tamás (szerk.): Művelődési városközpontok. Budapest: MTA Pedagógiai Kutatócsoport
Kozma Tamás: Az oktatás fejlesztése: esélyek és korlátok. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1983
Kozma Tamás: A felsőoktatási hálózat fejlesztésének területi-társadalmi feltételei. Tervezéshez kapcsolódó kutatások. 65. Budapest: Oktatókutató Intézet, 1983
Kozma Tamás: Iskola és település. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987

multidiszciplináris jellegű, kutatásai és művei a hazai oktatás- és nevelés-, valamint iskolaszociológiának is fajsúlyos produktumai.

A *Határokon innen, határokon túl* című könyv bevezetőjében a szerző a *társadalmi tér és az iskolarendszer* szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet, egy olyan egyensúlyra, ahol az egyes rendszerek egymásra épülnek, és sok szempontból meghatározzák egymást. A térbeli szerveződés modelljeként olvashatunk a térszerveződés hierarchiájának logikája alapján a települések intézményeinek, intézményrendszereinek a sajátosságairól. Vonzó elméleti modellként jelenik meg a néhány vonatkozásában Magyarországon is megvalósult, más, szerencsésebb országokban elterjedt, egymásra épülő rendszer, mely az alapfokú iskolákkal, általános művelődési központokkal, „művelődési városközpontokkal”, a „közös középiskolákkal” és a „regionális szellemi központokkal”, a maguk kiterjedt kulturális és oktatási intézményrendszerével (múzeum, színház, könyvtár, főiskola) jellemezhető. Egy azonban a vonzó elméleti modell, és más a valóság: a könyv részben arról is szól, hogy a „belátható”, racionális modellek miért nem érvényesülnek, miért győzi le a valóság a maga folyamataival a racionális modellek logikáját. Így például hogyan alakult ki egy, évtizedekig érvényesülő, kikényszerített, politikailag konzervált egyensúly a magyar oktatás rendszerben. Ennek az „egyensúlynak” a felbomlását a rendszerváltás, a szerző fogalomhasználatával a „demokratikus fordulat” hozta magával, ami felborította a rendszer egyensúlya mellett kialakult térbeli egyensúlyt és térbeli (oktatási) folyamatokat, rendszert is. Kozma Tamás a kilencvenes évek folyamataiból öt tényezőt emel ki könyve bevezetőjében, ami részben magát a könyvet is strukturálja: Budapest új pozícióját a magyar térszerkezet fejlődésében, magának a térszerkezetnek az új tendenciáit, a határok átjárhatóságának a kérdését, az etnikai kisebbségek, köztük a romák helyzetét, valamint az oktatás expanzióját. Ez utóbbit az oktatás egyik esélyeként értelmezi, akárcsak a regionális oktatáspolitikát, amit a különböző regionális fejlesztések összetevőjeként.

A szerző a könyvbe válogatott tanulmányokat három fejezetbe csoportosítja. Az első fejezet, a *Kis települések, kis iskolák* az iskola és a település, a demográfiai folyamatok és a hálózatfejlesztés kérdéseivel foglalkozik. A második fejezet, a *Tiszán innen, Dunán túl* a hazai oktatási rendszer területi egyenlőtlenségeit és az oktatási egyenlőtlenségek területi okait elemzi. A harmadik fejezetben, a *Régiók Európájában* a kisebbségi oktatás és az integráció kérdéseit taglalja a szerző. Lássuk, hogy az egyes fejezeteknek mik a főbb gondolatai.

Az első fejezetben elsőként a kis iskolák történeti sajátosságait, a különböző iskolarendszerekben, különösen a protestáns iskolarendszerben betöltött szerepüket ismerhetjük meg („Iskola és település”). A kis iskolák, melyek hosszú időn át a magyar iskolarendszer sikeres intézményei voltak, az 1868-as népiskolai törvény után kerültek új helyzetbe, ekkortól fogva számítottak az elmaradottság szimbólumainak, főként a tanyai iskolák. A kis iskolák megítélése körül mindig is ideológiák és érdekek hadakoztak, ettől függően minősültek az elmaradottság megőrzőinek, vagy az exkluzív oktatás, a pedagógiai modernség intézményeinek. Történelmi tény, hogy az államszocializmus a kis iskolákat felszámolta, beolvasztotta, majd körzetesítette, és ez utóbbit még racionálisnak tűnő érvekkel magyarázta is. A rendszerváltás a kis iskolák életében is változásokat hozott, ekkor indultak a „vissza körzetesítések”, amik mögött egy-egy település lakossága és önkormányzata állt, fő legitimációs elve pedig a „ha

van iskolánk, mi magunk is vagyunk” elve volt. Ez azt jelenti, hogy az iskola rangot ad, hozzájárul a település életképességéhez, helyben elégíti ki szükségletet, központi támogatást hoz, és – nem elhanyagolható módon – egy iskola fenntartásának mindig van támogatója a képviselőtestületekben.

Az első fejezet második és harmadik írása sok szempontból hasonló kérdésekkel foglalkozik („Hálózatfejlesztési súlypontok”, „Oktatásdemográfiai változások”). A könyv egészét tekintve is megfogalmazható, hogy Kozma Tamás kutatói munkásságában a *térszerveződésnek és a demográfiai folyamatoknak az oktatási rendszer felépítésére gyakorolt hatásaként* központi helye van, kutatói munkásságának ez az egyik fő tematikája (a felsőoktatás és a harmadfokú képzés, valamint a regionális és a határmenti, határokon keresztül folyó folyamatok tematikái mellett). A hálózatfejlesztési súlypontok meghatározásához komoly demográfiai és térszerkezeti elemzések szükségesek, amelyek révén *modellezni lehet* a közoktatás lehetséges szerkezeti átalakításainak a következményeit. E következmények – melyek az említett térfolyamatokra és demográfiai folyamatokra, valamint a *nemzetközi tapasztalatokra* épülnek – a beruházásokra, az intézmények számára és struktúrájára, a tanárok számára és összetételére, valamint a tantermek számára is komoly hatást gyakorolnak. A közoktatás lehetséges 9+3-as, 10+2-es, 6+6-os és (a jól ismert) 8+4-es szerkezeti modelljei eltérő hatást gyakorolnak az egyes térségekre és településtípusokra, ami „*kockázati térségek*” kialakulásához vezethet, azaz az oktatáspolitikai döntések meghozatala komoly társadalmi következményekkel jár. Így például a hosszabb alapfok a városi, míg a hosszabb középfok az aprófalvas térségeket teszi „*kockázatosabbá*”, a 9+3-as és a 10+2-es alapszerkezet a vidéki kistérségek felértékelődését hozná. Egy lehetséges, 6+6-os modell nehezen megvalósítható, ugyanis egyenletesebb településszerkezetet feltételezne, egyértelmű urbanizációs haszon mellett. Korábbi, saját kutatásai eredményeim³ azt mutatják, hogy a közoktatás kilencvenes évek végén tervezett átalakítása nagyon komoly szembenállást eredményezett a „*kliensek*”, a szülők részéről, akik azt ismert, „*hagyományos*” (8+4-es) iskolaszervezethez ragaszkodtak, részben a más szerkezetekről való teljes informátlanságuk, részben a korábbi, rossz tapasztalatokkal járó „*körzetesítések*” miatt (azaz, a közszolgáltatásokat helyben akarják elérni, számukra csak ez a legitim). Az oktatásdemográfiai változások értelmezésénél, melyeket részben Hablicsek László scenáriói alapján fogalmaz meg, Kozma Tamás hangsúlyozza, hogy a hálózati szükségleteket *térségenként eltérő iskolamodellek alapján* kell számítani és kielégíteni, azaz az egyes térségek számára más és más *volna* a megfelelő modell. Így például magas tanköteles arányú és városias térségek esetén a középszintű fejlesztés, alacsony tanköteles arányú és falusias térségek esetén az elemi és az alsó középszintű képzés kombinálása ajánlható.

Az első fejezet negyedik tanulmányában a településhálózat és az iskolarendszer összefüggéseit elemzi a szerző. A térségi folyamatok, a térszerkezet, a térbeli szerveződések és hálózatok figyelembevételével a szerző és munkatársai már a nyolcvanas évektől megfogalmazták az iskolarendszerre vonatkozó hálózatfejlesztési javaslatokat. Ezek részben a hazai térszerkezet és iskolaszervezet sajátosságain, részben a nem-

3 A kutatást a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Pedagógiai Intézet megbízásából végeztem, célja annak vizsgálata volt, hogy mennyire ismerik az átalakuló közoktatás lehetőségeit a szülők, és milyen kistérségi együttműködési szándékok mutathatók ki, pl. a közös iskolafenntartásban.

zetközi fejlődési folyamatok tapasztalatainak az elemzésén, a külföldi, részben már kipróbált modelleknek az adaptálásán alapultak. A szerző által immár két évtizede javasolt modell figyelembe vette a térszerkezet, valamint az oktatási rendszer hierarchikus tagolódását is. A modell elemeiként az általános művelődési központok, a „művelődési városközpontok”, a „közös középiskolák” és a regionális szellemi központként működő felsőoktatási intézmények jelennek meg. A modell egyes elemei végső soron meghonosodtak a magyar oktatási rendszerben. Az általános művelődési központok részben a közművelődési törvény hatására nyertek teret, és működtek a kilencvenes évek közepéig, a nyolcvanas években kifejezett művelődéspolitikai „hátszéllel”, ám néhány év után, a létrehozók szándéka ellenére, „közösségi terekké” alakultak át, és a nyolcvanas évek végére a gyorsan kibontakozó civil társadalom egyik gerjesztőjévé és „terévé” váltak. A Kozma Tamásék által felvázolt modellek közül sajátosan alakult a „közös középiskolák” sorsa, melyekről e könyvben is részletesen ír a szerző. A „közös középiskolák” nem oktatáspolitikai ösztönzésre jöttek létre, sőt; a nyolcvanas évek második felére különösen a városi központokban, és főként Budapesten nem kontrollált és részben spontán folyamat hívta őket életre. Ennek előzménye a „másodfokú képzés” átstrukturálódása, azaz a szakmunkásképzés iránti kereslet lényeges csökkenése, majd a nyolcvanas-kilencvenes évtizedfordulón a „mindent lehet, amit a törvény nem tilt” elv érvényesülése alapján a hat és nyolcosztályos gimnáziumok elterjedése, illetve a szerkezetváltás egyéb jelenségei (gimnáziumi osztály a szakközépiskolákban, szakközépiskolai osztály a szakmunkásképző iskolákban). Úgy gondolom, a folyamatok Kozmáékát igazolták: azok a tendenciák és tematikák, amiket a hetvenes, nyolcvanas években felvetettek és felvázoltak a hazai és a nemzetközi folyamatok komoly, *térszerkezeti, oktatásszerkezeti, társadalomszerkezeti, oktatásdemográfiai és oktatásszervezeti* elemzése alapján, másfél-két évtized múlva igazolódtak. A szerző a kilencvenes évek folyamatainak az elemzésénél is gazdaságszerkezeti (társadalomszerkezeti), térszerkezeti és demográfiai folyamatok, valamint a közigazgatási szektor átalakulásából, az önkormányzatiságból eredő hatások érvényesülésére hívja fel a figyelmet.

A második fejezetben, melynek az igen szimbolikus *Tiszán innen, Dunán túl* címet adta a szerző, hat tanulmányt olvashatunk, melyek központi gondolata összefüggés a társadalmi és területi egyenlőtlenségek, valamint az iskolarendszer között. A tanulmányok közül egy az iskolai hátrányok elemzésével, kettő a térségi folyamatokkal és egyenlőtlenségekkel, egy a budapesti agglomeráció oktatáspolitikájával, kettő pedig a határ menti oktatással, illetve együttműködéssel foglalkozik.

A társadalmi hátrányokról szóló elemzést az „Iskolai hátrányok, regionális különbségek” című tanulmányban olvashatjuk. A társadalmi hátrányokra vonatkozó, elterjedt tézisek elemzése csak egy kisebb részét jelenti a tanulmánynak. Kozma Tamás e fejezetben nagy hangsúlyt helyez az iskolai végzettségnek a társadalmi rétegződésre gyakorolt hatására. Argumentációja központi eleme az a tény, mely szerint az államszocializmus (Kádár-rendszer) az iskolai végzettséget preferálta, a privilegizált csoportok privilégiumai is az iskolai végzettségen, az álláson és a lakáson alapultak. Az iskolai végzettség a mobilitásnak is mérhető mutatójává vált, és a kor rétegződésvizsgálatai is e tényekre összpontosítottak. E ponton a szerző a hatvanas évek rétegződésvizsgálatainak sajátos implicit bírálatát is megfogalmazza, elismerve azt, hogy a kutatók nem léphették túl a vázolt elemzési kereteket. A Kádár-rendszert, melyet az is-

kolai végzettségen alapuló biztos előmenetel társadalmaként ír le, a „közalkalmazottak társadalmaként” jellemzi; ez a fogalomhasználat a rendszer jellemzésére ismereteim szerint más szerzőknél nem jelenik meg, mindenesetre jól kiemeli a kor egyik, meghatározó sajátosságát (iskolázottság, szolgálati idő, biztos előmenetel, a gondoskodó állam), kérdés, hogyan reflektálnak erre a társadalomtudományi kutatók.

Az iskolai hátrányok között Kozma is a társadalmi, családi hátrányok csoportját emeli ki, regionális keretekbe ágyazva. Azt keresi, hogy mik a társadalmi hátrány, az iskolába lépés különbségeinek új dimenziói. Ezeket részben a szegénységben és a kisebbségi létben találja meg, egyúttal felveti, hogy *meg kell találni a leszakadó társadalmi csoportok saját, követhető modelljeit, amelyek segíthetik a sikeres iskolai beilleszkedést és az iskolázás szerepének az elfogadását.*

A szerző az iskolai pályafutás egyenlőtlenségeinek az új összetevőit a fiatalok átalakuló kultúrája (verbalitás helyett vizualitás) és az iskola kultúrájának eltérésében, a szülők iskolázottságában, a településtípusok intézményi ellátottságának a különbözőségeiben és a nemek között táguló ollóban (a lányok javára) nevezi meg. Az új jelenségek közé sorolja, mint amelyek növelik az iskolai és társadalmi egyenlőtlenségeket, a tankötelezettség *teljesíthetőségének* a problémáját, mint ami reális veszély az átalakuló iskolarendszerben (van-e elérhető iskola a tankötelezettség teljesítésére!).

Az iskolarendszer térbeli problémáival két tanulmány is foglalkozik. A „Beavatkozási térségek” című tanulmányban a korcsoportok és az iskolázottság regionális változásai alapján négy térségtípust nevez meg, amelyek nem kiegyensúlyozottak, így szükségessé válik a beavatkozás. Az *A* típusba az aprófalvas térségek kerülnek, amelyek relatíve fiatalok, de iskolázatlanok és ingázásra kibocsátó területek. E régiókban az oktatásfejlesztés célja az intézményhálózat erőteljes és koncentrált fejlesztése, háromosztatú intézményrendszerrel (alapfok, alsó és felső középfok). A *B* típusba a mezővárosi térségek tartoznak, amelyekre a magas iskolázottság jellemző. Ezekben volna mód a közép- és felsőfok integrációjára. A *C* típust a nagyfalvas térségek alkotják, amelyek fejlődése megrekedt, az iskolázottság alacsony, fő jellegzetességük az, hogy városhiányos térségben vannak, így a „művelődési városközpontok” fejlesztése lehet a stratégiai cél. A *D* típust a határ menti térségek jelentik, melyek kitérés pontja a határ menti együttműködés.

A szerző a „Területi egyenlőtlenségek” című tanulmányában két problémát tárgyal: a harmadfokú képzés helyzetét és a harmadfokú képzés térbeli egyenlőtlenségeit. A „harmadfokú képzés”, mely új utakat és szerveződésekkel jelent, fő sajátossága, hogy a középfok után következik. Kikristályosodása napjainkban figyelhető meg, ezért még sok a bizonytalanság a pontos fogalomhasználatot illetően. *Nem azonos a hagyományos felsőoktatással*, bár jelentős mértékben egybeesik azzal. Szereplői jelentős mértékben az egyetemi szféra szereplői, de nem csak azok, túlterjed az egyetemi szektoron, érintkezik a munkaerőpiaccal, és – bár a szerző nem mondja ki – jelentős mértékben a felnőttoktatással is (más tanulmányaiban, amelyekben a negyedik fokozat problémáit elemzi, érinti a felnőttoktatást is). A harmadfokú képzés iránti igények növekedése várható, amire még nem készült fel az intézményhálózat, nem alakult át és nem alakult ki. A szerző ebben a folyamatban lényegesnek tartja az állami szerepvállalást, tekintettel arra, hogy a piac is például az állami felsőoktatást egészíti ki. A harmadfokú képzés iránt napjainkban várható a nagyarányú (keresleti) igények

megfogalmazódása – akkor, amikor az ország középső régiói megfelelő intézményekkel szegényesen ellátottak (Budapest – Kecskemét – Szeged – Pécs háromszög, Szolnok – Debrecen – Szeged háromszög), így az oktatásfejlesztés egyik feladata e régiók harmadfokú intézményeinek a fejlesztése lehet.

Izgalmas kérdéseket feszeget Kozma Tamás a „Nagyvárosi oktatáspolitiká” című fejezetben. Arra vállalkozik, hogy Budapest térszerkezetének és agglomerációs övezetének az oktatásfejlesztési problémáit fogalmazza meg. Elemzését a főváros szektorok és zónák szerinti megoszlásának az ismert tételére alapozza, kimutatva a történeti folytonosságot a városfejlesztés elmúlt másfél évszázadában. A főváros oktatásfejlesztése akkor volt sikeres, amikor ezt a szektorális térszerkezetet és annak a következményeit, például az agglomerációs zóna térproblémáit, figyelembe vette. 1990 után nehézkessé vált a főváros közoktatási rendszerének az egységes kezelése (nem feltétlenül irányítása, de mindenképpen fejlesztése) a kerületek nagyfokú önállósága miatt, aminek az ellensúlyozására az úgynevezett City-konceptiót dolgozták ki. Kozma e fejezetben a budapesti, nagyvárosi „oktatáspolitikát” a budapesti agglomeráció keretébe, annak térszerkezetébe helyezi. Véleménye az, hogy csak az egyes szektorok sajátosságainak a figyelembevételével kerülhet sor bármilyen fejlesztésre, például az agglomerációs zóna városaiban „közös főiskolák” (politechnikum, Gesamthochschule) létrehozására. A szerző által a hazai szakirodalomban a legerőteljesebben képviselt „harmadfokú oktatás” tézis gyakorlati megvalósulását is Budapesten látja a legközelebbinek és a legvalószínűbbnek, hisz a főváros közoktatása már a nyolcvanas évekre átalakult, a megfelelő korosztály nyolctizede érettségizik, azaz a középfok általánossá vált, ami a harmadfok „bevezetődének” a legbiztosabb mutatója.

Kozma Tamás a kilencvenes években a határ menti oktatás és a kisebbségi oktatás egyik, meghatározó hazai kutatója lett. Könyvébe két, e témával foglalkozó írását válogatta. A „Határ menti oktatás” a határok menti régiók együttműködésének és az e régiókban élők stratégiáinak, taktikáinak az elemzésével és ezeknek az oktatási rendszerre, a harmadfokú képzésre és a felsőoktatásra gyakorolt hatásával foglalkozik. Két stratégiát különböztet meg: a „felzárkózás” stratégiáját és a „túlélés” taktikáját. A „felzárkózás” esetében van arra esély, hogy egy régió valamely központhoz felzárkózzon, így ez jelentős dinamikát ad a régióknak, a régió lakosai többnyire kötődnek a régióhoz, a központba történő elvándorlás viszonylag alacsony. Ez a stratégia a határ menti együttműködés és oktatás létező formáit alakította ki Nagyváradon, Beregszászon és Révkomáromban. Az együttműködés sokszereplős, a helyi politikai és kulturális elitek mellett magyarországi felsőoktatási intézmények, civil szervezetek, állami szervek és az egyházak vesznek részt benne. E kezdeményezésekben nagy a hagyományok, a nemzettudat és a szimbolikus gondolkodás szerepe, amelyek következtében átpolitizálttá válnak (valamennyi szereplő oldaláról). A „túlélési taktika” a régióközpontokba ingázó és elvándorló térségeket jellemzi, így például a Szeged – Szabadka – Temesvár régióban. Itt a túlélést az olcsó és elméletigényes képzettség, a fél- és illegális munkavállalás jellemzi. Önértelmezésében az elhelyezkedésnek, a képzettségnek és a jövedelemnek van nagy szerepe, a nemzeti érzés nem jelenik meg a sajátos „modernizációs” ideológiákban. Az ilyen típusú régiókban – legalábbis eddig – nem alakult ki határok menti együttműködés például a felsőoktatásban, az oktatás iránti bármilyen igény jelentkezése a modernizációs ideológia alapján a meglévő oktatási kínálatához való „ingázást” és a migrációt jelenti.

A szerző a határok menti, lehetséges oktatási együttműködések oktatásszerkezeti, oktatásdemográfiai összefüggéseit elemzi a „Határközi együttműködések” című tanulmányában, ami a határ menti oktatásban vázoltak szerves kiegészítője és folytatása. A kérdések kérdése: kialakul-e határok menti és határok közötti (!) együttműködés az oktatásban. Három esetet ismerhetünk meg, melyek közül kettő magyarországi régiót is érint. Az első a miskolci–kassai térség, melyben egy hagyományosan erős, történelmi együttműködés alakult ki, még a Monarchia korában. Kozma részletesen elemzi a régió lakosságának iskolázottságát, a szakmai képzés szerkezetét, és ezek alapján valószínűsíti, hogy a harmadfokú képzés a határ szlovák oldalán indul meg, együttműködés a hagyományos nagyipari területen lehetséges. A bihari térség esetében a romániai Bihar kedvezőbb iskolázottsági mutatóit elemzi, utalva arra, hogy a magyarországi Bihar egy városiányos térség, aminek az együttműködése a valaha volt természetes központjával, Nagyváraddal, indokolt lehetne. A romániai iskolarendszer a posztliceális képzési formákkal előbbre tart a harmadfokú képzésben. A történelmi bihari térségnek multikulturális regionális egyetemre volna szüksége, amely komoly szimbolikus értékekkel bírna. Építeni lehetne például a Sulyok István Református Főiskolára, amely képzési struktúrája miatt alapozó képzéseket adhatna, és nyithatna Magyarországra és Erdély felé. A térségi összehasonlítások fő tanulságaként Kozma Tamás megfogalmazza, hogy a harmadfokú képzésben és a regionális együttműködésben a politika és a lakosság eltérő célokat és stratégiákat fogalmaz meg. A politika a „felzárkóztatási stratégiát”, a lakosság helyben tartását preferálja, a tradicionális térségek, a peremhelyzetű csoportok és az etnikai kisebbségek a túlélési „taktikát” választják.

A könyv harmadik fejezetének címe a *Régiók Európája*, melyben három tanulmány található. Ezek közül egy – „Az integráció buktatói” – az osztrák példa ismertetése az uniós csatlakozás tanulságai szemszögéből. A harmadik tanulmányban – „Európa: érték vagy mérték” – a szerzőnek főbb értékek és ideológiák kapcsán megfogalmazott gondolait ismerhetjük meg.

A fejezet első tanulmánya – „Kisebbségi oktatás” – a tanulási igények „expanziójáról” és a kisebbségi társadalomnak a polgárosodás függvényében alakuló tanulási stratégiáiról szól. E tanulmányba a polgárosodás, a középosztályosodás a központi kategória; a polgárosodó társadalmi csoportok mindig nyitottak a tanulás és az oktatási rendszer felé, így a tanulóval összefüggő folyamatok jelzik is egy társadalom, vagy társadalmi csoport polgárosultságát. Ez bizonyos mértékben modernizációként is felfogható, és itt rejlik a kisebbségi oktatás alapproblémája. Mennyire polgárosult, „középosztályosodott” a kisebbségi társadalom, saját anyanemzete, és az a többségi társadalom, amelyben él? A tanulóhoz és az iskolarendszerhez kötődő igények különösen akkor jelennek meg politikai kérdésként, ha a kisebbségi társadalom modernizációs etalonként saját anyanemzetét tekinti. Kozma Tamás két forгатókönyvről beszél: a pozitív forгатókönyv akkor valósul meg, ha a kisebbségi társadalomnak van modernizációs előnye a többséggel szemben, és képes modellként hatni arra. A negatív forгатókönyv esetében a többségi társadalom elutasítja és szankcionálja a kisebbség által képviselt modernizációs modellt, akadályozza a továbbtanulást, számon kéri a politikai lojalitást. Kelet-Európában ma a kisebbségek „expanziós tartalékot” jelentenek az oktatási rendszerek számára, mint bevonható, új társadalmi csoportok.

Kozma Tamás könyvében összegzi a nyolcvanas, kilencvenes évekbeli saját kutatásainak a novumait. Mik ezek? Az oktatáskutató azon törekvése, hogy egységben lássa

a társadalmat, hogy egységben értelmezze a társadalmi, térszerkezeti és iskolaszervezeti, iskolahálózati folyamatokat. Képes legyen *leírni, és megérteni, értelmezni azokat*. A nemzetközi tendenciákat is ismerve – ezeket Kozma kiválóan ismeri – a leírt és megértett oktatási rendszer fejlesztésére képes legyen *modelleket* megfogalmazni. A térszerkezet, regionalitás és iskolaszervezet összefüggéseinek a feltárása mellett a szerző elemzi a „hagyományos” iskolai egyenlőtlenségek és hátrányok kérdését is. Ezeken túlmenően két területen fogalmaz meg figyelmet érdemlő modelleket, ezek pedig a *harmadfokú oktatás kérdése, valamint a határok menti és regionális oktatás, általában is a regionális egyetem kérdése*. Könyvét ajánlom az empirikus kutatóknak, de a teoretikus érdeklődésű elemzőknek és a téma iránt érdeklődő laikusoknak is – végül, ne feledkezünk meg az oktatáspolitikusokról sem, számukra is hasznos és tanulságos Kozma Tamás könyve.

Kovács Balázs

A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK ELMÉLETÉNEK MAGYARORSZÁGI SEREGSZEMLÉJE

Gál Róbert Iván–Szántó Zoltán (szerk.): Cselekvésemélet és társadalomkutatás. In memoriam Csontos László. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2003

A kötet egy 1998 novemberében lezajlott konferencián elhangzott előadások és hozzászólások szerkesztett változata. A konferenciát a másfél évvel korábban elhunyt Csontos László emlékére tartották kollégái, tanítványai és barátai.

Csontos László (1953-1997) a magyar társadalomtudományi gondolkodás egyik központi alakja volt. Ahogy posztumusz kötetének előszavában Gál Róbert Iván és Szakadát László írják róla: „Kortársai számára (...) megkerülhetetlen tekintély, a fiatalabbaknak pedig meghatározó viszonyítási pont. A legnagyobbak egyike a pályatársak közül. Mintha mindenhez értett volna: logikához, ismeretelmélethez, erkölcsfilozófiához, társadalombölcselethez, szociológiához, közgazdaságtanhoz, matematikai statisztikához.” (Gál-Szakadát 1999)

A kötet tanulmányai Csontos érdeklődési területeihez hasonlóan szerteágazóak: találhatók benne közgazdaságtani, filozófiai, pszichológiai és szociológiai tanulmányok. Mégis, a konferencia és a kötet nem csupán különféle társadalomtudományi elemzések egyberakott gyűjteménye, a szerzőket nem csupán Csontos személye köti össze: mindnyájan többé-kevésbé a racionális döntések elméletének (RDE) nevezett társadalomtudományi megközelítés/ismeretelméleti program követői avagy kutatói.

Az RDE a modern társadalomtudomány egyik legsikeresebb elmélete. Általános ismertsége miatt azonban (és mivel már a Szociológiai Szemle hasábjain is számos tanulmány jelent meg róla, lásd például a 2000/1-es szám tanulmányait, továbbá Szántó Zoltán tanulmányát [Szántó 1998]) itt most nem érzem feladatommak részletes bemutatását. Elég talán összefoglalóan annyit, hogy az RDE elméletére támaszkodó társadalomtudósok abból a meggyőződésből indulnak ki, hogy az társadalmi, politikai és gazdasági jelenségek leginkább úgy vizsgálhatók, érthetők és magyarázhatók meg, ha egyének vagy intézmények cselekedeteiként és ezen cselekedetek interakcióiként fogjuk fel őket; e cselekedetek megértéséhez pedig érdemes feltételeznünk a cselekvők – korlátok közötti – döntési szabadságát és – sokszor szintén korlátok közötti – racionalitását. Ahogy könyvünk címe is szól: „cselekvésemélet”, mely a „társadalomkutatás” alapjául szolgál.

Érdemes is itt elkezdni a tanulmányok bemutatását, hiszen a kötet első nagyobb része, mely *A racionális döntések elméletének kiterjesztése és határai* címet viseli, éppen a cselekvésemélettel kapcsolatos. A mikroökonómiai megközelítés – mely az RDE legátfogóbb elemzése – a cselekvőről azt feltételezi, hogy adott (konstans) preferenciákkal rendelkezik, s ezen preferenciáknak, valamint a rendelkezésére álló erőforrásoknak megfelelően maximalizálja hasznosságát. Tehát az egyén preferenciái állandóak, ennek megfelelően a döntésekben megfigyelhető eltéréseket a rendelkezés-

re álló lehetőségek változásával kell magyaráznunk – hiszen egyébként minden cselekvést „arra foghatnánk”, hogy megváltoztak az egyén preferenciái –, erre pedig nem lehet elméletet építeni. Gál Róbert Iván és Stefan Geritz tanulmánya az endogén preferenciaadaptációról szól. A probléma az, hogy a preferenciák a való életben sokszor megváltozhatnak. El kell tehát vetnünk a mikroökonómia modelljeit? A szerzőpáros válasza az, hogy a preferenciaváltozást modellezni kell, és ezáltal ki lehet szűrni a preferenciaváltozásra történő *ad hoc* hivatkozások lehetőségét. A következő tanulmányban Szántó Zoltán és Tóth István György a preferenciák társadalmi meghatározottságát vizsgálja a kockázattal szembeni attitűd elemzése révén – átfogó, nagymintás empirikus elemzésük első e téren Magyarországon. Teljesen más megközelítést kínál Orthmayr Imre tanulmánya, melyben a szerző kísérletet tesz a sztoikus etika „indulatmentesség” fogalmának pszichológiai, cselekvéseméleti és döntéseméleti rekonstrukciójára. Egyetérthetünk Steiger Kornéllal, az előadás opponensével, hogy ez a kísérlet „mind filozófiatörténeti, mind cselekvés- és döntéseméleti nézőpontból igen jelentős”. Helmich Dezső tanulmánya az érzelmek és a célok kapcsolatával foglalkozik. Az érzelmekre általában mint az irracionalitás „hordozóira”, „okozóira” tekintenek, mégis, érzelmek nélkül nem nagyon van motiváció és hasznosság sem. Lehetnek-e racionálisak az érzelmek? Féken kell-e tartani az érzelmeket, avagy inkább átalakítani az érzelmi irányítást? A téma szorosan kapcsolódik Orthmayr vizsgálatához, a megközelítés itt azonban sokkal inkább pszichológiai.

Bár a szerkesztők a másik, *A racionalitásmodellek alkalmazása* című részbe sorolták, úgy érzem, ide tartozik Huoranszki Ferenc tanulmánya is, mely a „Döntésemélet és erkölcsi normák” címet viseli. A probléma kétségkívül alapvető az RDE-paradigma szempontjából: ha ugyanis a cselekvés fő motivációi a normák és nem a racionalitás, akkor az egész megközelítés, mely szerint a cselekvést „mindenekelőtt egyének racionális és önrdekkövető (...) döntéseinek eredményeként fogjuk fel” (Szántó 1998), téves, vagy legalábbis az elmélet csak a cselekvések egy szűkebb körére alkalmazható. Mondhatjuk azt, hogy az erkölcs kívül esik a döntésemélet körén, így exogén változóként vesszük tekintetbe, és feltételezzük, hogy eleve a preferenciarendezés része, ezért nem foglalkozunk vele – ekkor azonban szemet hunyunk felette, és semmit sem tudunk mondani szerepéről. Huoranszki ezzel a megközelítéssel nem elégszik meg, és megkísérli beépíteni az erkölcsi megfontolásokat a döntésemélet, azaz a racionalitás logikai terébe. A szerző szerint a megoldás az, hogy feloldjuk a döntésemélet azon posztulátumát, hogy a cselekvő csak a döntés kimenetelét értékeli, így megkülönböztethetővé válik az erkölcsös és a nem erkölcsös viselkedés. Bár véleményem szerint (ahogy a dolgozat bírálója, Ambrus-Lakatos Loránd is kifejti) a Huoranszki által adott megoldás sikertelen, ez a megoldási kísérlet éppen az RDE korlátaira hívja fel a figyelmet.

A kötet nagyobbik felét a racionalitásmodellek alkalmazásai teszik ki. Mivel e második részben található 18 tanulmány, illetve hozzászólás részletes bemutatására itt nincs lehetőségem (bár minden egyes értekezés megérdemelné a részletes méltatást), ezért sok esetben csak az elemzett témákra és kérdéskörökre hívom fel a figyelmet.

Kollektív döntések – ez a címe az első blokknak e részen belül. Kis János tanulmánya azt az elterjedt tézist állítja vizsgálódása középpontjába, mely szerint a demokrácia és a liberalizmus nem fér teljesen össze, egy politikai rendszer nem lehet egyszerre tökéletesen liberális és tökéletesen demokratikus, mivel a demokrácia a többség uralmát

valósítja meg, míg a liberalizmus éppen az egyént védelmezi a többségi akarattal szemben (ez az ún. kompromisszumtézis). A szerző elemzi, hogy pontosan mit is jelent ez az állítás, és arra a következtetésre jut, hogy a „demokrácia csupán speciális körülmények között esik egybe a többség uralmával”; az alkotmány, mely az egyén jogait védi, és szabályozza a demokratikus játékszabályokat, létrejöhet racionális szereplők döntéséből. Meszerics Tamás történelmi esettanulmányában és Fertő Imre „A Közös Agrárpolitika politikai gazdaságtana” című tanulmányában a modern érdekcsoportelmélet elemzési kereteit felhasználva mutatja be, hogy a közösségi döntések kimenetele gyümölcsözően vizsgálható a döntési szerkezet és a csoportok közötti információáramlás és konfliktusok modelljein keresztül. A blokkot Lengyel György tanulmánya zárja. Milyen demográfiai tényezők határozzák meg azt, hogy az egyén a társadalmi tiltakozás melyik formáját választja: elhagyja a szervezetet, nem veszi tovább a terméket, más pártra szavaz stb. (a jól ismert hirschmani kivonulás opció), vagy hangot ad elégedetlenségének, sztrájkol stb. (tiltakozás). Lengyel a kérdőíves adatok elemzésével arra az eredményre jut, hogy a két legfontosabb tényező a munkapiaci aktivitás és a nemi hovatartozás: a dolgozók és a férfiak sokkal inkább hajlandók tiltakozni és a tiltakozás radikálisabb formáihoz nyúlni.

A következő blokk, mely a puha költségvetési korlátról szól, Kornai János tanulmányával kezdődik, melyben a szerző – aki közismerten a fogalom megalkotója – összefoglalja a téma szakirodalmát, és javaslatot tesz a fogalom további alkalmazási területeire. Ambrus-Lakatos Loránd azonban felhívja a figyelmet, hogy bár a puha költségvetési korlát jelensége megfigyelhető a kapitalizmusban is, „gátlástalan” alkalmazásával vigyázni kell, hiszen „Kornai eredeti elképzelése szerint a puha költségvetési korlát fogalma nem egy elszigetelt jelenségtípust azonosít, hanem egy újratermelő társadalmi és gazdasági rendellenességet”. Gál Róbert Iván egy szemléletes játékelméleti modellen keresztül mutatja be, hogy a puha költségvetési korlát hogyan idézi elő azt, hogy a vállalatoknak nincsen semmi motivációjuk a szállítási határidők betartására.

A következő blokk a *Tulajdonjogok, szabályozás és hierarchia* címet viseli (bár számomra nem teljesen világos az elv, mely szerint e témák egy csoportba kerültek). Tóth István János a magyar vállalati kereszttulajdonlást elemző tanulmányát Bodó Péter „Kontrollált láncreakció mint szabályozási technika” című elemzése követi. Számomra, fiatal recenzens számára mindenesetre meglepő, hogy a szerző 1987-es tanulmányában mennyire világosan és termékenyen alkalmazza az RDE és érdekcsoport-elmélet módszertanát (és Schelling 1978-as modelljét) egy tervgazdaság-keretein belül működő jelenség, a termelőszövetkezetek fúziójának elemzésére. Pápai Zoltán tanulmánya egy, a műszaki tudományokból származó modell segítségével vizsgálja, hogy a különböző szervezeti strukturáltság hogyan hat a szervezeti döntés minőségére (véleményem szerint ennek a tanulmánynak a *Kollektív döntések* blokkban lett volna a helye). A blokkot Tóth Margit vállalati pénzügyek témájú tanulmánya zárja, amelyben a szerző a nemzetközi szakirodalom áttekintését adja arról a kérdésről, hogy a tőkét kihelyező befektető és a tőkét felhasználó vállalkozó között létrejövő szerződés mikor optimális, azaz a befektetőnek mikor érdemes részvényt vásárolni, és mikor hitelt adni.

A könyv záró blokkja a *Munkaerőpiac és munkaszervezet* címet kapta, és három, jellegében elég különböző írás található benne. Kertesi Gábor és Köllő János közgazda-

sági és ökonometriai módszertant felhasználva keresik a választ arra a kérdésre, hogy mi az összefüggés a munkanélküliség és az átlagbér között egy adott régióban. A válasz – a munkagazdaságtan elméletével összhangban – az, hogy a magasabb munkanélküliségű környékeken alacsonyabb az átlagbér, azaz megfigyelhetünk egy olyan folyamatot, mely a társadalmi egyenlőtlenségeket még tovább növeli. Gábor R. István a reményvesztett dolgozók körét definiálja (lényegében: azok a dolgozók, akik aktív korban vannak, de se nem dolgoznak, se nem keresnek munkát, mert nem bíznak abban, hogy munkát fognak kapni), és bemutatja, hogy milyen sok probléma van a helyes definíció és mérőszám megtalálásával. Végül Bódis Lajos tollából egy esettanulmányt olvashatunk. A szerző mélyinterjúk és helyszíni megfigyelések felhasználásával szerzett adatai alapján vizsgálja, hogy a privatizáció hogyan hat (egy konkrét esetben) a szervezetben (egy varrodában) keletkező jövedelem forrásaira és e források elosztására.

Mint már korábban is jeleztem, e recenzió keretében inkább csak a kötetben található tanulmányok témájának rövid felvillantását, mintsem alapos tárgyalását vállalhatom. Remélem azonban, hogy e kaleidoszkóp felkeltette az Olvasó figyelmét, és későbbi kutatásai, tanulmányai avagy oktatói tevékenysége során hasznosan fogja forgatni a kötetet.

Irodalom

- Csontos László (szerk.) (1998): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium
- Csontos László (1999): *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*. Szerk.: Szántó Zoltán. Budapest: Osiris
- Gál Róbert Iván–Szakadát László (1999): Előszó. In Csontos László: *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*. Budapest: Osiris
- Szántó Zoltán (1998): A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris - Láthatatlan Kollégium